

LOKALNY POTENCJAŁ A ZRÓWNOWAŻONY ROZWÓJ TURYSTYKI W KARPATACH

Redakcja naukowa: Krzysztof Szpara, Bernadetta Zawilińska, Anna Wilkońska

**Lokalny potencjał
a zrównoważony rozwój turystyki w Karpatach**

**The local potential and the sustainable development
of tourism in the Carpathian Mountains**

LOKALNY POTENCJAŁ A ZRÓWNOWAŻONY ROZWÓJ TURYSTYKI W KARPATACH

Redakcja naukowa:
Krzysztof Szpara
Bernadetta Zawilińska
Anna Wilkońska

Rzeszów – Warszawa 2015

Recenzja naukowa:
dr hab. Mirosław Mika

Redakcja:
Krzysztof Szpara

Opracowanie graficzne, skład i łamanie:
Krzysztof Mordarski
e-mail: kmstudio@poczta.fm

Korekta językowa:
Anna Mika

Tłumaczenie:
Paweł Paszkowski

Fotografie na okładce:
Bernadetta Zawilińska, Krzysztof Szpara

Wydawca
Centrum UNEP/GRID-Warszawa,
Zakład Narodowej Fundacji Ochrony Środowiska
ul. Sobieszyńska 8, 00-764 Warszawa
tel.: 22 840 66 64, faks: 22 851 62 01
e-mail: grid@gridw.pl
www.gridw.pl

© Centrum UNEP/GRID-Warszawa, 2015

ISBN: 978-83-932916-2-5

Rzeszów – Warszawa 2015

Spis treści

Wprowadzenie	7
<i>Piotr Kłapyta</i> Różnorodność walorów geologicznych i geomorfologicznych środkowej części Beskidu Niskiego i Pogórza Karpackiego jako podstawa dla rozwoju geoturystyki	11
<i>Wojciech Mróz, Agata Ćwik</i> Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju „zrównoważonej” turystyki w Beskidzie Niskim i na Pogórzu Środkowobeskidzkim	33
<i>Nazar Kudła, Łukasz Quirini-Popławski</i> Zrównoważony rozwój turystyki na obszarach chronionych Karpat Ukraińskich	52
<i>Andrzej Siwek</i> Dziedzictwo – między ochroną zabytków a zrównoważonym rozwojem turystyki	70
<i>Robert Bańkosz</i> Wykorzystanie kultury i historii w turystyce – na przykładzie regionu bieszczadzkiego	85
<i>Jan Krupa, Krzysztof Zieliński</i> Rozwój turystyki kulinarnej w województwie podkarpackim i na obszarach pogranicza czynnikiem zachowania i promocji dziedzictwa kulturowego	103
<i>Bernadetta Zawilińska, Anna Wilkońska, Krzysztof Szpara</i> Miejscowy potencjał turystyczny i zrównoważony rozwój turystyki w opinii i działaniach lokalnych samorządów	122
<i>Agata Ćwik, Bernadetta Ortyl</i> Ocena potencjału turystyczno-rekreacyjnego środowiska zachodniej części pogranicza rusińsko-polskiego w świetle idei zrównoważonego rozwoju	137

<i>Hanna Hrehorowicz-Gaber</i>	
Planistyczne aspekty ochrony przestrzeni kulturowej Karpat w kontekście turystyki na wybranych przykładach	155
<i>Anna Wilkońska, Krzysztof Szpara, Bernadetta Zawilińska</i>	
Wizerunek turystyczny Beskidu Niskiego w świetle opinii uczestników targów turystycznych	168
<i>Krzysztof Szpara, Anna Wilkońska, Bernadetta Zawilińska</i>	
Wybrane problemy rozwoju turystyki w Beskidzie Niskim i na Pogórzu Karpackim w świetle badań ruchu turystycznego	182
<i>Dariusz Reško, Tomasz Wołowicz</i>	
Wybrane problemy rozwoju i funkcjonowania uzdrowisk w Polsce w kontekście realizacji Konwencji Karpackiej	195
<i>Katarzyna Śliwa-Martinez</i>	
Współpraca w turystyce a partnerstwo międzynarodowe na obszarze Karpat	208
<i>Agnieszka Rożek</i>	
Koncepcja modelu transgranicznego klastra turystycznego na pograniczu polsko-słowackim nawiązującego do dziedzictwa kulturowego Łemków	219
O projekcie	234

Wprowadzenie

Karpaty są jednym z głównych łańcuchów górskich w Europie. Tak jak inne obszary górskie charakteryzują się znacznie mniej korzystnymi od obszarów nizinnych warunkami gospodarowania. Wpływ na to mają m.in.: gorsze warunki klimatyczno-glebowe, ograniczona dostępność komunikacyjna, słabszy poziom rozwoju infrastruktury i często peryferyjne położenie. Efektem tego jest m.in. częściej niż gdzie indziej zachodzące zjawisko depopulacji obszarów wiejskich. Równocześnie Karpaty słyną z bogatego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, a korzystająca z tych walorów turystyka jest jednym z podstawowych i zarazem najszybciej rozwijającym się działem gospodarki regionu.

Sektor turystyczny w regionach i miejscowościach turystycznych ma wielką siłę oddziaływania zarówno gospodarczego, jak i społecznego, a nawet politycznego. Szczególne znaczenie ma efekt mnożnikowy w turystyce. Korzyści ekonomiczne dotyczą napływu środków finansowych pochodzących z wydatków turystów, inwestycji w zakresie tworzenia infrastruktury turystycznej, rozwoju przedsiębiorczości i tworzenia nowych miejsc pracy. Jej rozwój powinien przebiegać w sposób przemyślany i planowy. Powinien gwarantować zachowanie naturalnego charakteru przyrody oraz nie naruszać tożsamości kulturowej, zwyczajów i stylu życia społeczności lokalnych, a także zapewniać im udział w dochodach z turystyki. Model ten wpisuje się w ideę turystyki zrównoważonej, która z kolei nawiązuje do idei zrównoważonego rozwoju.

Istotnym instrumentem dla wprowadzania w życie idei turystyki zrównoważonej w Karpatach jest *Ramowa konwencja o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat* (Konwencja Karpacka), w której określono główne cele polityczne promujące zintegrowane podejście do przyrodniczego i kulturowego dziedzictwa Karpat. Jej celem jest prowadzenie wszechstronnej polityki oraz współpraca na rzecz ochrony i zrównoważonego rozwoju Karpat, co w konsekwencji ma prowadzić do poprawy jakości życia, wzmocnienia miejscowej gospodarki i społeczności lokalnych oraz do zachowania walorów przyrodniczych i dziedzictwa kulturowego.

Szczegółowe kwestie dotyczące wdrażania Konwencji Karpackiej w zakresie turystyki określone zostały w *Protokole o zrównoważonej turystyce do Ramowej Konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat*, sporządzonym w Bratysławie dnia 27 maja 2011 r., a przyjętym przez stronę polską w 2013 r., którego celem jest *umacnianie i ułatwianie współpracy między Stronami na rzecz rozwoju zrównoważonej turystyki w Karpatach, dla dobra obecnego i przyszłych pokoleń*,

w celu maksymalizacji korzyści z turystyki dla bioróżnorodności, ekosystemów i rozwoju społeczno-gospodarczego, a także korzyści z bioróżnorodności dla turystyki, przy jednoczesnym ograniczeniu negatywnych ekologicznych, środowiskowych i społeczno-gospodarczych oddziaływań turystyki.

Istotną rolę w kontekście wyżej wymienionych zagadnień odgrywa projekt *Karpaty łączą – mechanizm konsultacji i współpracy dla wdrażania Konwencji Karpackiej*. Jego celem jest *ochrona i zrównoważone użytkowanie różnorodności biologicznej i krajobrazowej polskich Karpat przez wsparcie wdrażania postanowień Konwencji Karpackiej*. Zakłada się, że efektami działań w ramach projektu będą m.in.: ochrona różnorodności biologicznej i krajobrazowej Karpat, zrównoważony rozwój turystyki w Karpatach, ułatwienie dostępu do informacji na ich temat oraz stworzenie sieci wymiany informacji, a także zapewnienie udziału społecznego we wdrażaniu Konwencji Karpackiej poprzez stworzenie szerokiej platformy konsultacji społecznych oraz wsparcie dla prac tematycznych grup roboczych.

W przyjętej w 2014 r. *Strategii rozwoju zrównoważonej turystyki w Karpatach* wyznaczono trzy główne cele w perspektywie dziesięciolecia 2014-2024. Po pierwsze ustanowienie warunków wspierających produkty i usługi turystyczne, w tym szczególnie rozwój systemu promowania Karpat jako regionu właściwego dla zrównoważonych form turystyki. Po drugie rozwój zarządzania turystyką uwzględniającego zarówno potrzeby ludności i gospodarki lokalnej, jak i dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego. Po trzecie stworzenie mechanizmu umożliwiającego ciągle podnoszenie świadomości w zakresie rozwoju zrównoważonej turystyki i zarządzania turystyką na różnych poziomach.

Jednym z elementów tych działań jest stworzenie *Strategii zrównoważonego rozwoju turystyki Magicznej Krainy Łemków i Pogórzan*. Obszar objęty Strategią leży w centralnej części Karpat Zewnętrznych, w granicach Beskidów (Beskid Niski) i Pogórza Karpackiego (Pogórze: Rożnowskie, Ciężkowickie, Strzyżowskie, Dynowskie oraz Obniżenie Gorlickie, Pogórze Jasielskie i Doły Jasielsko-Sanockie). Obejmuje on zwarty teren 38 gmin karpackich o łącznej powierzchni 3 548,2 km². Są one położone w granicach województwa małopolskiego (powiaty: gorlicki, nowosądecki i tarnowski) i województwa podkarpackiego (powiaty: jasielski, krośnieński, dębicki i strzyżowski).

Celem Strategii jest wytyczenie kierunków rozwoju zrównoważonej turystyki – ważnej formy działalności gospodarczej na terenach cennych przyrodniczo, krajobrazowo i kulturowo – dla obszaru Beskidu Niskiego i przylegających doń karpackich pogórzy („Magiczna Kraina Łemków i Pogórzan”).

Strategia w założeniu ma mieć szerokie grono odbiorców. Jest skierowana do władz lokalnych i regionalnych, społeczności lokalnych, turystów, przedsiębiorców i inwestorów, naukowców i innych ekspertów, instytucji zarządzających walorami przyrodniczymi, w tym szczególnie obszarami chronionymi, instytucji prowadzących działalność o charakterze turystycznym i okołoturystycznym oraz innych osób i instytucji.

Jej wyjątkowość polega m.in. na tym, że od samego początku była tworzona metodą partnersko-ekspercką, przy współpracy z ekspertami w zakresie: turystyki, marketingu, geografii Karpat, ochrony przyrody, dziedzictwa kulturowego oraz gospodarki przestrzennej. Zasadniczą część przygotowania Strategii stanowił cykl spotkań konsultacyjnych z przedstawicielami lokalnych społeczności, reprezentującymi miejscowe samorządy, organizacje pozarządowe i biznes turystyczny, a także z przedstawicielami dyrekcji Magurskiego Parku Narodowego, parków krajobrazowych, Lasów Państwowych i regionalnych dyrekcji ochrony środowiska. Prowadzono także prace badawcze mające na celu identyfikację i ocenę uwarunkowań oraz aktualnego stanu rozwoju turystyki w regionie. W monografii została opublikowana część wyników tych badań.

Ideą przyświecającą tworzeniu Strategii było przygotowanie dokumentu, który będzie użyteczny dla lokalnej społeczności. Założono, że będzie to opracowanie, na którego zawartość mieszkańcy regionu będą mieli od początku do końca jego realizacji realny wpływ i z którym finalnie będą się utożsamiać. Takie uspołecznienie prac nad Strategią jest o tyle istotne, że minimalizuje ryzyko stworzenia dokumentu oderwanego od rzeczywistości, a tym samym martwego.

Turystyka jest zjawiskiem wielowątkowym i interdyscyplinarnym. Dlatego też do współpracy przy tworzeniu monografii zaproszono przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych, specjalistów w zakresie geografii fizycznej i społeczno-ekonomicznej, biologii, ekonomii, architektury, rolnictwa, historii i historii sztuki. Reprezentują oni zarówno ośrodki naukowe w Polsce¹, jak i za granicą², a także inne instytucje, których działalność jest integralnie związana z turystyką³.

Zamieszczony w monografii zestaw czternastu artykułów pozwala na przedstawienie szerokiego spektrum problematyki wykorzystania lokalnego potencjału w kontekście zrównoważonego rozwoju turystyki w Karpatach. Zaprezentowano w niej m.in. wybrane wyniki badań realizowanych podczas opracowywania *Strategii zrównoważonego rozwoju turystyki Magicznej Krainy Lemków i Pogórzan na lata 2015-2020*. Mogą one być przydatne zarówno w pracach naukowych, jak i samorządowych oraz w innych działaniach na rzecz rozwoju turystyki w regionie.

Do najważniejszych atutów decydujących o lokalnym potencjale turystycznym Karpat należą walory przyrodnicze i dziedzictwo kulturowe. Zagadnienia przyrodnicze zostały omówione na przykładzie walorów geologicznych i geo-

---

¹ Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie, Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Rzeszowski, Politechnika Krakowska, Polska Akademia Nauk, Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie, Wyższa Szkoła Biznesu – National Louis University w Nowym Sączu, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Wyższa Szkoła Zawodowa im. Sz. Szymonowica w Zamościu, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie.

² Instytut Ekonomiki i Turystyki we Lwowie.

³ Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju i Promocji Podkarpacia „PRO CARPATHIA”, Urząd Miejski w Krynicy-Zdroju, Urząd Miasta Sanoka, Klaster Jakości Życia „Kraina Podkarpacie”.

morfolologicznych środkowej części Beskidu Niskiego i Pogórza Karpackiego w świetle możliwości rozwoju geoturystyki (P. Kłapyta) oraz na przykładzie walorów przyrody ożywionej na tym samym obszarze, w kontekście rozwoju zrównoważonej turystyki (W. Mróz, A. Ćwik). Zaprezentowano również możliwości rozwoju turystyki na terenach o największym nagromadzeniu najcenniejszych elementów środowiska przyrodniczego – na obszarach chronionych (N. Kudła, Ł. Quirini-Popławski). Dziedzictwo kulturowe przedstawiono jako zasób, którego ochrona powinna zmierzać do kształtowania przyszłości, również w kontekście ekonomicznym, w tym w turystycznym (A. Siwek). Omówiono również przykłady wykorzystania w turystyce historii i dziedzictwa kulturowego (R. Bańkosz), w tym tradycji kulinarnych regionu (J. Krupa, K. Zieliński), a także wyniki badań dotyczących opinii i działań lokalnych samorządów w zakresie miejscowego potencjału turystycznego i zrównoważonego rozwoju turystyki (B. Zawilińska, K. Szpara, A. Wilkońska).

Jednym z najcenniejszych dóbr na obszarach górskich jest krajobraz łączący w sobie elementy przyrody i kultury. W kontekście potrzeby jego właściwego planowania i kształtowania zaprezentowano metodę oceny potencjału środowiska, która może być pomocna w kształtowaniu zagospodarowania przestrzennego dla zrównoważonej turystyki (A. Ćwik, B. Ortyl). Tematyka krajobrazu podejmowana była również w zakresie krajobrazu kulturowego Karpat z uwzględnieniem aspektów planistycznych (H. Hrehorowicz-Gaber).

W opracowaniu poruszono również bardzo ważne zagadnienie postrzegania Beskidu Niskiego w świetle kształtowania jego wizerunku turystycznego (A. Wilkońska, K. Szpara, B. Zawilińska). Przedstawiono też strukturę odwiedzających region oraz ich opinię na temat lokalnych atrakcji turystycznych i zagospodarowania turystycznego (K. Szpara, B. Zawilińska, A. Wilkońska). Do najważniejszych miejsc recepcji turystycznej należą uzdrowiska. Problematykę ich rozwoju i funkcjonowania przedstawiono w kontekście realizowania zapisów Konwencji Karpackiej (D. Reško, T. Wołowiec).

Do współczesnych tendencji nawiązuje także problem współpracy w turystyce, który zaprezentowano z uwzględnieniem partnerstwa międzynarodowego na obszarze Karpat (K. Śliwa-Martinez), a także w formie propozycji modelu transgranicznego klastra turystycznego na pograniczu polsko-słowackim, nawiązującego do dziedzictwa kulturowego Łemków (A. Rożek).

Piotr Kłapyta¹

Różnorodność walorów geologicznych i geomorfologicznych środkowej części Beskidu Niskiego i Pogórza Karpackiego jako podstawa dla rozwoju geoturystyki

Wprowadzenie

Zróżnicowanie walorów przyrody nieożywionej stanowi istotny i nadal nie w pełni wykorzystany potencjał dla rozwoju funkcji turystycznej Karpat. Geoturystyka i ekoturystyka, oparte na atrakcjach geologicznych i geomorfologicznych, mogą stanowić ważny element w promocji regionu, a także w zrównoważonym rozwoju miejscowej gospodarki. W artykule scharakteryzowano wybrane walory geologiczne i geomorfologiczne środkowej części Beskidu Niskiego oraz przylegających od północy terenów Dołów Jasielsko-Sanockich i Pogórza Karpackiego, które w dużej mierze wzbogacają walory poznawcze tego regionu i mogą stanowić lokalne i regionalne atrakcje turystyczne.

Charakterystyka budowy geologicznej

Obszar opracowania stanowi najniższą część całego łuku Karpat, pod względem budowy geologicznej i rzeźby tworzy strefę przejściową między Karpatami Zachodnimi a Wschodnimi. Obszar Beskidu Niskiego i Pogórza Karpackiego wyróżnia zróżnicowana litologia złożona z morskich osadów fliszowych (Książkiewicz i in. 1965) oraz fałdowo-płaszczowinowa struktura tektoniczna typowa dla Karpat Zewnętrznych. Osady fliszowe, budujące analizowany obszar, stanowią efekt podwodnego wytrącania materiału z prądów zawieszinowych o różnej gęstości (turbidyty i fluksoturbidyty), ruchów masowych, a także spokojnej sedymentacji osadów pelagicznych. Zespół utworów fliszowych składa się z charakterystycznej sekwencji naprzemianległych warstw zlepieńców, piaskowców, mułowców, margli i łup-

---

¹ dr Piotr Kłapyta, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, piotr.klapyta@uj.edu.pl

ków (fot. 1), które tworzyły się w kilku basenach sedymentacyjnych. Sedymentacja osadów fliszowych miała miejsce w Karpatach przez ok. 140 mln lat i trwała od późnej jury (160 mln lat temu) po wczesny miocen (20 mln lat temu). Efektem tego było utworzenie potężnych kompleksów osadów mających od 1 do 5 km miąższości. Osady te zostały podczas orogenezy alpejskiej (oligocen–miocen, ok. 34–20 mln lat temu), zdeformowane, sfałdowane i odkute od swojego podłoża, tworząc szereg nasuniętych od południa jednostek tektonicznych (płaszczowin), które w charakteryzowanej części Karpat należą do dwóch grup: magurskiej i średniej (Książkiewicz 1972, Oszczytko 2004, ryc. 1). W skład grupy magurskiej wchodzi płaszczowina magurska, która jest największą jednostką tektoniczną polskiej części Karpat fliszowych, natomiast grupę średnią tworzą jednostki: dukielska, grybowska, śląska, podśląska i skolska (ryc. 1; Ślęczka i in. 2006).

Istotną rolę w budowie geologicznej brzeżnej części Beskidu Niskiego odgrywają także tzw. kompleksy chaotyczne, uformowane podczas etapu basenowo-tektonicznego Karpat w skutek wielkoskalowych, podmorskich ześlizgów grawitacyjnych sztywnych bloków skalnych oraz spływów i osuwisk podmorskich na czole nasuwającej się płaszczowiny magurskiej (Jankowski, Margielewski 2014). Te stosunkowo nowe elementy budowy geologicznej Karpat zostały po raz pierwszy rozpoznane w regionie gorlickim (Jankowski 2007). Kompleksy wielkoskalowych zsuwów grawitacyjnych zaznaczają się wyraźnie w rzeźbie, tworząc nieregularnie rozrzucony pas odizolowanych, wybitnych, wyspowych wyniesień (Maślana Góra, Cieklinka czy Chełm nad Grybowem). Wzniesienia te obrzeżone są strefami obniżen utworzonych w strefach ścięć i występujących tam melanży tektonicznych, będących „smarem” dla płaszczowin przemieszczeń w trakcie procesu zsuwania się potężnych, sztywnych bloków (Jankowski, Margielewski 2014).

Strefa nasunięcia płaszczowiny magurskiej tworzy wyraźny próg morfologiczny północnego brzegu Beskidu Niskiego o wysokości 100 m i przebiega na linii: Mogilno – Grybów – Szalowa – Siary – Cieklin – Folusz – Mrukowa (ryc. 1). W odległości 10–15 km na południe od brzegu nasunięcia magurskiego, na obszarze Beskidu Niskiego, rozciąga się podłużna strefa okien tektonicznych (Grybów – Ropa – Uście Gorlickie, Wapienne, Świętkowa Wielka, Kotań), w których spod zdartej,

Fot. 1. Typowa struktura osadów fliszowych, zachodnia ściana łomu warstw menilitowych w Odrzykoniu Podzamczu (fot. P. Kłapyta)

erozyjnie płaszczowiny magurskiej odsłaniają się twory niżej ległej jednostki tektonicznej (jednostki grybowskiej; ryc. 1). Stefa ta odpowiada wyniesionemu wgłębnemu progowi Karpat tzw. elewacji Limanowej (Zuchiewicz i Oszczytko 2008).

Wschodnią część Beskidu Niskiego buduje jednostka dukielska, złożona z zespołu osadów fliszowych o miąższość 2.3-2.5 km (Cieszkowski 1992, Zuchiewicz 2010, ryc. 4). W dominującym kompleksie łupkowo-piaskowcowym występują soczewy grzbietotwórczych, gruboławicowych piaskowców przybyszowskich (200 m miąższości), gruboziarnistych piaskowców i zlepieńców z Mszanki (250 m miąższości) oraz średnioziarnistych, wapnistych piaskowców cergowskich (300 m miąższości). Jednostka dukielska złożona jest ze złuskowanych fałdów o przebiegu NE-SW. Najważniejszymi strukturami tektonicznymi w analizowanym obszarze jest nasunięcie brzeżne, manifestujące się stromym progiem morfologicznym Cergowej oraz fałd Piotrusia.

Najważniejszą rolę w budowie geologicznej Pogórza Karpackiego ma jednostka śląska (ryc. 1). Odznacza się ona najpełniejszym rozwojem i największą miąższością osadów fliszowych w całych Karpatach (5 km), sięgających od górnej jury (warstwy cieszyńskie, 160 mln lat temu) po wczesny miocen (górne warstwy krośnieńskie, 20 mln lat temu). W zespole osadów fliszowych zaznacza się szereg różnowiekowych, odpornych ogniw piaskowcowych (piaskowce: grodziskie, lgockie, godulskie, istebniańskie, ciężkowickie, otryckie), które mają istotne znaczenie grzbietotwórcze. Centralna część jednostki śląskiej jest tektonicznie obniżona i ma charakter rozległej depresji (tzw. centralne synklinorium karpackie, centralna depresja karpacka), zbudowanego z najmłodszego, oligoceńskiego ogniwa fliszowego, warstw krośnieńskich (Wójcik 2003). Centralna depresja karpacka zbudowana jest z szeregu długich, wąskich fałdów, tworzących podłużne wyniesienia morfologiczne, w których osiach występują eksploatowane w rejonie Jasła i Krosna złoża ropy naftowej.

Charakterystyka rzeźby

Charakterystyczną cechą ukształtowania powierzchni analizowanej części Karpat jest występowanie dwóch równoleżnikowych pasów: beskidzkiego na południu oraz pogórskiego ze strefą obniżień śródgórskich na północy (ryc. 2). Granicą między tymi strefami jest próg morfologiczny o wysokości 100 m, przebiegający na linii nasunięcia jednostek magurskiej i dukielskiej (ryc. 1). W strefie beskidzkiej grzbiety górskie Beskidu Niskiego wznoszą się maksymalnie jedynie do 800-1000 m n.p.m. (Lackowa 997 m n.p.m., Ostry Wierch 938 m n.p.m.), a grzbiet główny Karpat ma szereg głębokich obniżień, spośród których Przełęcz Dukielska (500 m n.p.m.) jest najniższym obniżeniem w całym 1300 kilometrowym łuku Karpat (Kondracki 1978). Pas Pogórza Karpackiego wykazuje w tej części największą szerokość w obrębie całych Karpat Polskich, a na pograniczu Pogórzy Karpackich i Beskidów przebiega największe w polskich Karpatach obniżenie śródgórskie – Doły Jasielsko-Sanockie (Starkel 2005).

Fot. 2. Typy rzeźby w analizowanym obszarze: rzeźba typu den dolin i kotlin (wschodnia część Dołów Jasielsko-Sanockich w rejonie Żarnowca), rzeźba pogórzy niskich, średnich i wysokich (Pogórze Dynowskie w rejonie Łączek Jagiellońskich), rzeźba beskidzka (Hańczowskie Góry Rusztowe) (fot. P. Kłapyta)

Beskid Niski jest najrozleglejszą, w granicach Polski, częścią Beskidów (Kondracki 1978). W podziałach regionalnych Karpat wyróżniany jest jako samodzielny region o cechach przejściowych, wynikających z położenia w obrębie poprzecznego obniżenia Karpat (Mihailescu 1963, Kondracki 1978, Starkel 2005). Styl tektoniczny Beskidu Niskiego ma już cechy wschodniokarpackie i charakteryzuje się tektoniką skib, czyli stromo ustawionych fałdów i łusek, które ciągną się z północnego zachodu na południowy wschód, często na długości dziesiątków kilometrów (Starkel 2005). Beskid Niski odznacza się strukturalnym charakterem rzeźby, układ głównych jej elementów (grzbiety, stoki, doliny rzeczne) uwarunkowany jest w pierwszej kolejności budową geologiczną (Smoleński 1911, Starkel 1969, Izmailów i in. 2005). Grzbiety górskie tworzą układ rusztowy, dowiązując przebiegiem do osi stromych fałdów i łusek (ryc. 2 i 6, 7C). Szczególnie wyraźnie zespół łusek tektonicznych zaznacza się w brzeżnej części płaszczowiny magurskiej na południe od linii: Gładyszów – Świątkowa Wielka – Polany (ryc. 2). Grzbiety górskie w jednostce magurskiej założone są na odpornych piaskowcach magurskich (piaskowce z Wątkowej, piaskowce popradzkie, ryc. 2), a w jednostce dukielskiej na twardych piaskowcach cergowskich, przybyszowskich lub na piaskowcach z Mszanki (ryc. 2). Dominują grzbiety monoklinalne, uwarunkowane ułożeniem warstw skalnych, cechuje je wyraźna asymetria (Cergowa, Cieklinka, Chełm nad Grybowem). Strome (20-35°) wypukło-wklęsłe i wypukłe

stoki NE, założone są na czołach ławic piaskowców, stoki SW są łagodniejsze (15-20°) i dowiązują do upadu ławic skalnych. W osiach synklin wykształcone są grzbiety inwersyjne (Chełm–Sucha Homola–Kozie Żebro, Magura Małastowska).

Największe znaczenie w kształtowaniu współczesnej rzeźby Beskidu Niskiego mają ruchy osuwiskowe (Izmailów i in. 2005). Są to osuwiska strukturalne, stokowo-zbozcowe uwarunkowane budową geologiczną, które zajmują często całe powierzchnie stoków (osuwiska: Kornuty, Mareszka, Maślana Góra; Wrońska 2005). Grupują się one bądź na kontakcie pomiędzy sztywnymi strefami piaskowców a podścielającymi je plastycznymi łupkami, bądź w obrębie mało odpornych stref łupków (tzw. osuwiska subsekwentne). Wśród gmin Beskidu Niskiego gmina Gorlice należy też do najbardziej osuwiskowych w Polsce, współczynnik osuwiskowości wynosi tu aż 30%. Procesy osuwiskowe w rejonie Szymbarku i Gorlic należą do powolnych ruchów masowych i uaktywniają się w latach mokrych, podczas których tworzą się nowe formy oraz odmładzane są osuwiska stare. Ruchy osuwiskowe doprowadziły także do powstania szeregu jaskiń szczelinowych, prowadząc do spękania, przechyłu i dyslokacji grubych pakietów piaskowców magurskich. Największe zgrupowanie jaskiń szczelinowych występuje w rejonie Kilanowskiej Góry w gminie Dukla (łącznie 65 obiektów), wśród których znajduje się najdłuższa jaskinia w całym Beskidzie Niskim – Jaskinia Słowiańska – Drwali. Większe zgrupowania jaskiń znajdują się także w rejonie niszy osuwiska Kornuty oraz wzniesień Wierszok i Hola koło Bodaków (gmina Sękowa, ryc. 2).

W obrębie pasa Pogórzy zostały wykształcone trzy piętra rzeźby pogórskiej (pogórza niskie, średnie i wysokie) występujące obok siebie i tworzące układ mozaikowy (fot. 2; Starkel 1972). Pogórza niskie charakteryzują się wysokościami względnymi od 40 do 100 m (300-380 m n.p.m.) oraz stokami o nachyleniu rzędu 3-10°, rozciętymi siecią okresowo odwadnianych debrzy, parowów i wądołów. Rozległe powierzchnie spłaszczeń w poziomie przydolinnym są założone na skałach o średniej i małej odporności i pokryte miększą warstwą osadów pylastych (tzw. karpackiego lessu), powstałych w okresie środkowego i późnego plejstocenu w surowym klimacie peryglacjalnym w skutek działalności wiatru.

Pogórza średnie odznaczają się wysokościami względnymi rzędu 120-250 m (400-450 m n.p.m.). Ich wierzchowiny zostały wycięte w obrębie średnio odpornych skał i tworzą zwarte, rozległe i wylesione płaskowyże. Typowy przykład pogórzy średnich w analizowanym obszarze reprezentują na Pogórzu Rożnowskim fragmenty płaskowyżu Rożnowskiego, na Pogórzu Ciężkowickim płaskowyże: Rzepiennicki i Trzemesznej, a na Pogórzu Strzyżowskim: Płaskowyż Głobikowski, Wzgórza Januszkowickie i Wał Warzycki (Klimaszewski, Starkel 1972, ryc. 2).

Pogórza wysokie wznoszą się 200-300 m względem otaczających dolin (500-580 m n.p.m.) i stanowią najwyższą część pasa pogórzy. Typ rzeźby pogórzy wysokich jest wyróżniającym się elementem krajobrazowym. Na analizowanych terenie występuje w najwyższej części Płaskowyżu Rożnowskiego i Rozrogu Wału, w Paśmie Brzanki i Liwocza na Pogórzu Ciężkowickim, w Paśmie Klonowej

Góry i Chełmu na Pogórzu Strzyżowskim oraz w Paśmie Czarnówki – Suchej Góry na Pogórzu Dynowskim (Klimaszewski i Starkel 1972, ryc. 2). Na Pogórzu Rożnowskim i Ciężkowickim garby i grzbiety o przebiegu równoleżnikowym wykształcone są w osiach lub skrzydłach antyklin zbudowanych z odpornych warstw godulskich i istebniańskich. Poszczególne pasma łączą się między sobą płytkimi działami. Najwyższe wzniesienia sięgają 500-550 m n.p.m. (Kobylica 573 m n.p.m., Liwocz 562 m n.p.m.). Na Pogórzu Strzyżowskim i Dynowskim najwyżej wzniesiona (Bardo 534 m n.p.m., Czarnówka 491 m n.p.m.) jest strefa brzeżnego nasunięcia jednostki śląskiej, zbudowana ze zorientowanych w kierunku NW-SE odpornych warstw łgockich i istebniańskich (ryc. 2).

Walory geologiczne i geomorfologiczne jako atrakcje turystyczne

Do obiektów będących atrakcjami przyrody nieożywionej na badanym obszarze zalicza się: naturalne i sztuczne odkrywki geologiczne (kamieniołomy), formy skalne (skałki), osuwiska, jaskinie, ukształtowanie rzeźby, przełomy rzeczne, wodospady i źródła (tab. 1). Dodatkowo o atrakcyjności obiektów świadczy jego ranga jako obiektu chronionego (rezerwat przyrody, pomnik przyrody nieożywionej), bądź reprezentatywnego (Centralny Rejestr Geostanowisk Polski (<http://geoportals.pgi.gov.pl/portal/page/portal/geostanowiska>), Krajowy Rejestr Stanowisk Reprezentatywnych GEOSITES, Rejestr Ministerstwa Środowiska) (tab. 1, Zał.1).

Naturalne bądź sztuczne odkrywki geologiczne są niewątpliwą atrakcją turystyczną, ale ponadto stanowią cenne źródło informacji geologicznych. Szczególna wartość naukowo-poznawcza, a także dydaktyczna tych obiektów wiąże się z możliwością prowadzenia w nich bezpośrednich obserwacji wykształcenia poszczególnych ogniw litologicznych Karpat Zewnętrznych oraz struktur sedymentacyjnych występujących we fliszu karpackim, będących efektem osadzania materiału klastycznego z prądów zawiesinowych. Szczególne znaczenie przedstawiają stanowiska stratotypowe, na podstawie których zostały wyróżnione typowe cechy poszczególnych serii fliszowych. Najcenniejsze odsłonięcia geologiczne reprezentują: Skamieniałe Miasto w Ciężkowicach (fot. 3, nr 17 w katalogu obiektów geoturystycznych zał. 1), kamieniołom w Ostruszy (nr 20), odsłonięcie w potoku Siarka w Siarach (nr 66), kamieniołom w Jaśle (nr 37), odsłonięcia w Ropie (nr 58), Ropicy Górnej (nr 92, 93) i w Mrukowej (nr 76).

Skałki piaskowcowe stanowią obiekty będące atrakcjami geologicznymi i geomorfologicznymi, posiadają znaczne walory poznawcze i krajobrazowe. Będąc naturalnymi odsłonięciami ławic skalnych, stanowią reprezentatywne obiekty dla przedstawienia wspólnych cech genetycznych występujących we fliszu karpackim, takich jak struktury sedymentacyjne (struktury masywne, laminacja pozioma, warstwowanie przekątne i uziarnienie frakcjonalne), struktury erozyjne (kanały erozyjne), struktury deformacyjne (pograży) oraz struktury wietrzeniowe (struktury komórkowe, plastrowe, arkadowe, miskowe, konkretne żelaziste) (fot. 3). Najlepiej wykształcone zespo-

ły skałek piaskowcowych znajdują się na Pogórzu Rożnowskim (Diable Skały nr 7, Wieprzek nr 11, Diable Boisko nr 15), Pogórzu Ciężkowickim (Skamieniałe Miasto w Ciężkowicach nr 117, Skałki w Żurowej nr 30 i Swoszowej 31) oraz Pogórzu Dynowskim (Herby nr 42, Skałki Jagiellońskie nr 44 i Krowia Turnia 51).

Szczególną rolę dydaktyczną i poznawczą posiadają formy rzeźby będące efektem współcześnie aktywnych procesów geomorfologicznych (aktywne osuwiska, jaskinie szczelinowe, wodospady). Specyficznym elementem rzeźby analizowanej

Fot. 3. Skamieniałe Miasto. Przykłady form skałkowych: baszta przydolinna – *Czarownica* (A), baszta stokowa – *Orzeł* (B) i *Warownia* (C); konglomeraty żelaziste na powierzchni skałki *Piekielko* (D), struktury komórkowe na powierzchni skałki *Borsuk* (E), struktury pogrążowe w skałce *Warownia* (E), schronisko skalne w skałce *Grunwald* (E) (fot. P. Kłapyta)

części Beskidu Niskiego są liczne, bardzo duże osuwiska należące do największych w polskich Karpatach (Osuwisko im. L. Sawickiego w Szymbarku nr 63), wiele z nich wykazuje ciągłą aktywność (osuwiska w Bielance nr 64, Kawiory w Szymbarku nr 65, Czartoryje w Bodakach nr 95, Kilanowska Góra nr 117).

Tab. 1. Potencjał gmin Beskidu Niskiego i Pogórza Karpackiego dla rozwoju geoturystyki

	Powiat	Gmina	Atrakcje geoturystyczne								
			kamieniołom	odkrywka geol.	forma skalna	osuwisko	jaskinia	rzeźba	przełom rzeki	wodospad	źródło
Województwo małopolskie	nowosądecki	Korzenna	–	–	1	–	1	–	–	–	–
		Grybów	1	1	–	–	–	–	–	–	–
	tarnowski	Ciężkowice	4	–	7	–	–	–	1	1	–
		Gromnik	–	–	–	–	–	–	1	–	1
		Tuchów	2	1	1	–	–	–	–	–	–
		Rzepiennik	–	–	–	–	–	–	–	–	–
		Ryglice	–	2	–	–	–	–	–	–	–
		Zakliczyn	–	3	1	–	–	–	1	–	1
	gorlicki	Szerzyny	1	–	4	–	–	–	–	–	–
		Bobowa	1	–	–	–	–	–	–	–	–
		Łużna	–	–	–	–	–	–	–	–	–
		Moszczenica	–	–	–	–	–	–	–	–	–
		Gorlice	–	2	–	3	–	–	–	–	–
		Miasto Gorlice	–	2	–	–	–	–	–	–	–
		Ropa	–	2	–	1	–	1	1	–	–
		Uście Gorlickie	–	4	–	–	2	3	2	–	2
		Sękowa	1	4	1	3	2	–	–	–	1
	Lipinki	–	1	–	–	–	–	–	–	–	
	Biecz	–	2	–	–	–	–	–	–	–	
Województwo podkarpackie	dębicki	Jodłowa	–	–	–	–	–	–	–	–	–
		Brzostek	–	1	–	–	–	–	–	–	–
	strzyżowski	Fryszak	1	–	1	–	–	1	1	–	–
		Wiśniowa	–	–	1	–	–	–	–	–	–
	jasielski	Brzyska	–	–	1	–	–	–	–	–	–
		Kołaczyce	–	–	–	–	–	–	–	–	–
		Skołyszyn	–	–	–	–	–	–	–	–	–
		Miasto Jasło	–	1	–	–	–	–	–	–	–
		Jasło	–	–	1	–	–	–	–	–	–
		Tarnowiec	–	–	–	–	–	–	–	–	–
		Dębowiec	–	2	1	–	–	–	–	1	–
		Osiek Jasielski	–	1	1	–	–	–	–	–	–
		Nowy Żmigród	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Krempna	–	1	–	2	–	–	–	–	–		
krośnieński	Wojaszówka	2	4	3	–	–	–	–	–	–	
	Jedlicze	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
	Chorkówka	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
	Dukla	–	6	2	2	2	1	1	1	–	

Źródło: opracowane własne.

Tab. 2. Atrakcje geoturystyczne gmin Beskidu Niskiego i Pogórza Karpackiego

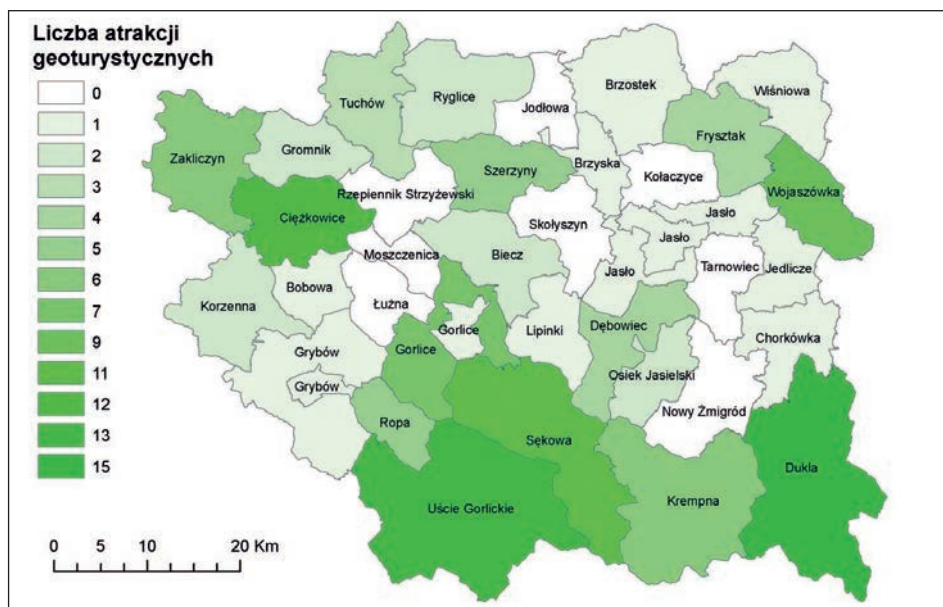
	Powiat	Gmina	Łączna liczba geostanowisk	Ranga stanowiska				
				rezerwat przyrody	pomnik przyrody	CRG PIG	GEOSITES	Ministerstwo Środowiska
Województwo małopolskie	nowosądecki	Korzenna	2	1	–	2	–	–
		Grybów	2	–	–	1	–	–
	tarnowski	Ciężkowice	13	1	7	5	–	–
		Gromnik	2	–	–	–	–	–
		Tuchów	4	–	1	–	–	–
		Rzepiennik	–	–	–	–	–	–
		Ryglice	2	–	1	–	–	–
		Zakliczyn	6	–	–	1	–	–
		Szerzyny	5	–	1	–	–	–
	gorlicki	Bobowa	1	–	–	–	–	–
		Łużna	–	–	–	–	–	–
		Moszczenica	–	–	–	–	–	–
		Gorlice	5	–	–	1	–	–
		Miasto Gorlice	2	–	–	2	–	–
		Ropa	5	–	–	3	1	–
		Uście Gorlickie	13	–	–	3	–	–
		Sękowa	12	1	2	4	1	–
		Lipinki	1	–	–	1	–	–
	Biecz	2	–	–	–	–	–	
Województwo podkarpackie	dębicki	Jodłowa	–	–	–	–	–	–
		Brzostek	1	–	–	1	–	–
	strzyżowski	Fryszak	4	1	–	1	–	–
		Wiśniowa	1	–	–	–	–	–
	jasielski	Brzyska	1	–	–	–	–	–
		Kołaczyce	–	–	–	–	–	–
		Skolyszyn	–	–	–	–	–	–
		Miasto Jasło	1	–	–	1	–	1
		Jasło	1	1	–	–	–	–
		Tarnowiec	–	–	–	–	–	–
		Dębowiec	4	–	2	2	–	–
		Osiek Jasielski	2	–	–	1	–	1
		Nowy Żmigród	–	–	–	–	–	–
Krempna	3	–	–	1	–	–		
krośnieński	Wojaszówka	9	–	–	1	–	–	
	Jedlicze	–	–	–	–	–	–	
	Chorkówka	–	–	–	–	–	–	
	Dukła	15	–	1	3	–	–	

Źródło: opracowane własne.

Na badanym obszarze atrakcję geoturystyczną i historyczną stanowi zespół obiektów związanych z wydobywaniem ropy naftowej (szyby i kiwony), ulokowanych na Szlaku Naftowym. Wśród nich największe walory poznawcze posiadają: pierwsza na świecie kopalnia ropy naftowej w Bóbrce (nr 54), naturalny wypływ ropy w Owczarach (nr 91) oraz największe pole naftowe na świecie w okolicach Gorlic (nr 69).

Atrakcyjność przyrody nieożywionej w badanej części Karpat określono jako łączną liczbę geostanowisk znajdujących się na terenie danej gminy (tab. 1). Łącznie na analizowanym obszarze Karpat wyróżniono 121 obiektów (tab. 1, zał. 1). Najwięcej jest odkrywek geologicznych (41 obiektów), form skalnych (26), kamieniołomów i osuwisk (odpowiednio 13 i 11 obiektów) (tab. 1). Wśród wyróżnionych stanowisk pięć jest chronionych jako rezerваты przyrody, 15 stanowi pomniki przyrody nieożywionej, 33 obiekty znajdują się w Centralnym Rejestrze Geostanowisk PIG, a po dwa w Krajowym Rejestrze Stanowisk Reprezentatywnych GEOSITES i Rejestrze Ministerstwa Środowiska najciekawszych obiektów geoturystycznych w Polsce (tab. 2).

Biorąc pod uwagę poszczególne gminy, największą atrakcyjnością odznaczają się: gmina Dukla (15 obiektów geoturystycznych), gminy Uście Gorlickie i Ciężkowice (13 obiektów) oraz gmina Sękowa (12 obiektów) (tab. 1, ryc. 3). W Beskidzie Niskim najczęściej atrakcji przyrody nieożywionej posiadają gminy: Dukla, Uście Gorlickie, Sękowa, Ropa i Gorlice, na Pogórzu Karpackim są to natomiast gminy: Ciężkowice, Wojaszówka, Szerzyny, Tuchów i Frysztak (tab. 1).

Ryc. 3. Atrakcyjność gmin Beskidu Niskiego i Pogórza Karpackiego pod względem walorów przyrody nieożywionej

Źródło: opracowanie własne.

Podsumowanie

Zrównoważony rozwój obszaru Karpat w przyszłości będzie opierać się w dużej mierze na funkcjach turystycznych. W ostatnich latach rośnie zainteresowanie obiektami przyrody nieożywionej jako formami lokalnej i regionalnej georóżnorodności. Przykładem tego zainteresowania jest tworzenie, głównie w obszarach górskich, nowych stanowisk dokumentacyjnych oraz projekty geoparków (Alexandrowicz i Alexandrowicz, 2004). Potencjał środkowej części Karpat Polskich, opierający się na jego walorach środowiska abiotycznego, pozostaje nadal mało wykorzystany. Pewną „nadzieję” stwarza projekt utworzenia we wschodniej części analizowanego obszaru Geoparku „Dolina Wisłoka – Polski Teksas” (Wasiluk 2013), którego głównym celem turystyczno-edukacyjnym jest popularyzacja wiedzy dotyczącej regionu znanego ze złóż ropy naftowej. Tworzenie nowych atrakcji turystycznych, muzeów czy projektowanie ścieżek przyrodniczo-dydaktycznych daje możliwości dla rozwoju geoturystyki, rozumianej jako forma turystyki przyrodniczej. Zróżnicowane walory geologiczne i geomorfologiczne Beskidu Niskiego i Pogórza Karpackiego mogą stanowić ważny element w promocji tego karpackiego regionu.

Literatura

- Aleksandrowicz Z., Aleksandrowicz S., 2004, – *Geoparks – the most valuable landscape parks in southern Poland*, Polish Geological Institute Special Papers, 13, s. 49–56.
- Cieszkowski M., 1992, *Michalczowa zone: a New unit of the Fore-Magura zone, Outer Carpathians, South Poland*, Kwartalnik AGH, Geologia, 18, s. 1-125.
- Izmailow B., Kaszowski L., Krzemień K., Święchowicz J., 1995, *Rzeźba*, [w:] J. Warszńska (red.), *Karpaty Polskie*, Wydawnictwo UI, Kraków, s. 23-30.
- Jankowski L., Margielewski W., 2014, *Strukturalne uwarunkowania rozwoju rzeźby Karpat Zewnętrznych – nowe spojrzenie*, Przegląd Geologiczny, 62, 1, s. 29-35.
- Jankowski L., 2007, *Kompleksy chaotyczne w rejonie gorlickim (Polskie Karpaty Zewnętrzne)*, Biuletyn PIG, 426, s. 27-52.
- Klimaszewski M., Starkel L., 1972, *Karpaty Polskie*, [w:] M. Klimaszewski (red.), *Geomorfologia Polski*, PWN, Warszawa, 1, s. 21-115.
- Kondracki J., 1978, *Karpaty*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa, s. 1-272.
- Książkiewicz M., Samsonowicz J., Rühle E., 1965, *Zarys geologii Polski*, Wydawnictwo Geologiczne, Warszawa, s. 1-358.
- Książkiewicz 1972, *Karpaty*, [w:] W. Pożarski (red.), *Budowa geologiczna Polski, Tektonika*, 4, 3, Wydawnictwo Geologiczne, Warszawa, s. 1-228.

- Mihailescu V., 1963, *Carpati sud esteci de pe teritoriul R.P. Romaine*, Bucuresti, s. 1-373.
- Oszczypko N., 2004, *The structural position and tectonosedimentary evolution of the Polish Outer Carpathians*, *Przegląd Geologiczny*, 52, 8/2, s. 780-791.
- Smoleński J., 1911, *Z morfogenezy Beskidu Niskiego*, Księga Pamiątkowa IX Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich, Kraków, s. 232-234.
- Starkel L., 1969, *Odbicie struktury geologicznej w rzeźbie polskich Karpat fliszowych*, *Studia Geomorfologia Carpatho-Balcanica*, 3, s. 67-71.
- Starkel L., 1972, *Karpaty Zewnętrzne*, [w:] M. Klimaszewski (red.), *Geomorfologia Polski*, PWN, Warszawa, 1, s. 52-115.
- Starkel L., 2005, *Typy rzeźby i podstawowa granica morfo tektoniczna w centralnej części Karpat Zewnętrznych (fliszowych)*, [w:] A. Kotarba i Z. Rączkowska (red.), *Wybrane problemy geomorfologii Karpat fliszowych*, VII Zjazd Geomorfologów Polskich, Kraków, s. 15-20.
- Ślęczka A., Golonka S., Golonka J., Oszczypko N., Popadyuk I., 2006, *Geology and hydrocarbon resources of the Outer Carpathians, Poland, Slovakia and Ukraine*, *General geology*, [w:] J. Golonka, F. J. Picha (red.), *The Carpathians and their foreland*, *Geology and hydrocarbon resources*, AAPG Memoir 84, s. 221-258.
- Wasiluk R., 2013, *Projekt geoparku Dolina Wisłoki–Polski Teksas*, *Przegląd Geologiczny*, 61,4, s. 224-229.
- Wrońska D., 2005, *Wpływ procesów osuwiskowych na działalność człowieka oraz szatę roślinną Magurskiego Parku Narodowego*, *Folia Geographica*, ser. *Geographica Physica*, 35-36, s. 31-52.
- Wójcik A., 2003, *Czwartorzęd zachodniej części Dołów Jasielsko-Sanockich (polskie Karpaty Zewnętrzne)*, *Prace Państwowego Instytutu Geologicznego*, 178, s. 1-148.
- Zuchiewicz W., Oszczypko N., 2008, *Topography of the Magura floor thrust and morphotectonics of the Outer West Carpathians in Poland*, *Annals Societates Geologorum Poloniae*, 78, s. 135-149.
- Zuchiewicz W., 2010, *Neotektonika Karpat Polskich i Zapadliska Przedkarpackiego*, Wydawnictwo AGH, Kraków, s. 1-234.

Geological and geomorphological potential of the Low Beskid Mts and the Carpathian Foothills as a factor of geotourism development

Summary

Geological and geomorphological phenomena constitute significant elements of the geodiversity of the Low Beskid Mts and Carpathian Foothills (Polish Outer Carpathians). On the basis of literature data and field studies, a total of 121 geosites were distinguished in the study area. They include: natural geological outcrops (41 objects), rock tors (26 objects), quarries (13 objects), landslides (11), tectonic caves (7), water gaps (7), springs (5) and waterfalls (3) (tab. 1). Despite the significant natural geodiversity of the study area, this potential is largely untapped in local strategies of tourism development. However, geotourism and ecotourism are thought to be important factors for the sustainable development of the Carpathian region, and natural geodiversity could be a key asset to be used in promotion and development of local enterprises.

Słowa kluczowe: geostanowiska, geoturystyka, Beskid Niski, Pogórze Karpackie.

Key words: geosites, geotourism, Low Beskid Mts. Carpathian Foothills.

Załącznik 1.

Katalog obiektów geoturystycznych w środkowej części Beskidu Niskiego i Pogórza Karpackiego według gmin

Gmina Zakliczyn

1. Piaskowce istebniańskie w Melszynie, Pogórze Wielickie (Garb Okocimski), Melszryn.
2. Stanowisko występowania kości dużych kręgowców plejstocenijskich (mamu-tów) w Janowicach, Pogórze Rożnowskie, rozróg Wału.
3. Źródła siarczkowe pomiędzy Bieśnikiem i Wolą Stróską, Pogórze Rożnowskie, Próg Czchowski.
4. Wodospad w Rudzie Kameralnej, Pogórze Rożnowskie, Próg Czchowski.
5. Warstwy istebniańskie górne z syderytami w Rudzie Kameralnej, Pogórze Rożnowskie, Próg Czchowski.
6. Przełom rzeki Palessianki, Pogórze Rożnowskie, Próg Czchowski.

Gmina Korzenna

7. Diable Skały na Bukowcu, Pogórze Rożnowskie, Płaskowyż Rożnowski. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski (nr 722).
8. Jaskinia Diabła Dziura na Bukowcu, Pogórze Rożnowskie, Płaskowyż Rożnowski. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski (nr 722).

Gmina Bobowa

9. Odslonięcia warstw krośnieńskich dolnych w Zborowicach, Pogórze Ciężkowickie.

Gmina Ciężkowice

10. Skały w przysiółku Wolackie w Siekierczynie, Pogórze Rożnowskie, Płaskowyż Rożnowski.
11. Skały Wieprzek, Pogórze Rożnowskie, Płaskowyż Rożnowski. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 518).
12. Odslonięcie warstw istebniańskich w Jastrzębiej, Pogórze Rożnowskie, Płaskowyż Rożnowski.
13. Skałki w Jastrzębiej, Pogórze Rożnowskie, Płaskowyż Rożnowski, pomnik przyrody nieożywionej.

14. Ambona skalna w Kańskiej Górnej, Pogórze Rożnowskie, Płaskowyż Rożnowski, pomnik przyrody nieożywionej.
15. Skałka Diabła Boisko, Pogórze Rożnowskie, Płaskowyż Rożnowski, pomnik przyrody nieożywionej „Skałka Diabła Boisko – most skalny”. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 1706).
16. Stare kamieniołomy w Szydłówkach, Pogórze Rożnowskie.
17. Rezerwat geologiczny Skamieniałe Miasto w Ciężkowicach, Pogórze Ciężkowickie. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 1344). Rezerwat proponowany do wpisania na europejską listę geostanowisk reprezentatywnych.
18. Wąwóz Czarownic i Wodospad Ciężkowicki, Pogórze Ciężkowickie, pomnik przyrody nieożywionej. Obiekt znajduje się w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 1356).
19. Wąwóz i formy skałkowe na Wydymaju, Pogórze Ciężkowickie, pomnik przyrody nieożywionej.
20. Kamieniołom w Ostruszy, Pogórze Ciężkowickie, pomnik przyrody nieożywionej. Obiekt znajduje się w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 530).
21. Kamieniołom Tursko, Pogórze Ciężkowickie, stanowisko dokumentacyjne przyrody nieożywionej (od 1998 r.).

Gmina Gromnik

22. Trzy źródła siarczkowe w Polichtach, Pogórze Rożnowskie, Garb Czchowski.
23. Przełom Białej między Gromnikiem i Ciężkowicami, Pogórze Rożnowskie i Ciężkowickie.

Gmina Tuchów

24. Odslonięcia warstw krośnieńskich w Tuchowie, Pogórze Rożnowskie, Kotlina Tuchowska.
25. Kamieniołomy w Lubaszowej-Matłagu i Jodłówce Tuchowskiej, Pogórze Ciężkowickie, Grzbiet Brzanka-Liwocz.
26. Skałka w Burzynie, Pogórze Ciężkowickie, Grzbiet Brzanka-Liwocz.

Gmina Ryglice

27. Odslonięcie warstw godulskich w Galii Górnej, Pogórze Ciężkowickie, Kotlina Tuchowska, pomnik przyrody nieożywionej.
28. Odslonięcie piaskowców grodziskich w Woli Lubeckiej, Pogórze Ciężkowickie, Płaskowyż Trzemesznej.

Gmina Szerzyny

29. Ostry Kamień, Pogórze Ciężkowickie, Grzbiet Brzanka-Liwocz.
30. Skalka Borówka w Żurowej, Pogórze Ciężkowickie, Grzbiet Brzanka-Liwocz.
31. Skalki w Swoszowej, Pogórze Ciężkowickie, Grzbiet Brzanka-Liwocz.
32. Odslonięcia warstw godulskich w rejonie Gilowej Przełęczy, Pogórze Ciężkowickie, Grzbiet Brzanka-Liwocz.
33. Rysowany Kamień, Pogórze Ciężkowickie, Grzbiet Brzanka-Liwocz.

Gmina Brzyska

34. Uroczysko Diabla Izdebka we Wróblowej, Pogórze Ciężkowickie, Grzbiet Brzanka-Liwocz.
35. Profil fałdu Ciężkowice-Biecz w Rożnowicach, Pogórze Ciężkowickie, Płaskowyż Rzepnicki.
36. Odslonięcie łupków krośnieńskich w Bieczu, Pogórze Ciężkowickie.

Gmina Jasło

37. Wychodnie piaskowców ciężkowickich na wzgórzu Golesz w Krajowicach, Pogórze Strzyżowskie, Garb Warzycki.
38. Odslonięcie warstw krośnieńskich i wapieni jasielskich w Jasle Sobniów, Doły Jasielsko-Sanockie, Kotlina Jasielska. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 579) oraz na liście najciekawszych obiektów geoturystycznych w Polsce Ministerstwa Środowiska.

Gmina Brzostek

39. Olistostroma w potoku Kamienica w Gorzejowej, Pogórze Strzyżowskie, Płaskowyż Globikowski. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 670).

Gmina Frysztak

40. Odslonięcie piaskowców grodziskich w Gliniku Górnym, Pogórze Strzyżowskie, Pasma Chełmu.
41. Góra Chełm, Pogórze Strzyżowskie, Pasma Chełmu.
42. Przełom Wisłoka Brama Frysztacka, Pogórze Strzyżowskie i Dynowskie.
43. Wychodnie warstw istebniańskich dolnych na grzbiecie Herbów, Pogórze Dynowskie, Pasma Czarnówki.

Gmina Wiśniowa

44. Skalka Dudniacz w Szufnarowej, Pogórze Strzyżowskie.

Gmina Wojaszówka

45. Skałki Jagiellońskie w Pietruszej Woli, Pogórze Dynowskie, Pasma Czarnówki.
46. Warstwy cieszyńskie górne w Rzepniku, Pogórze Dynowskie, Pasma Czarnówki.
47. Dajki neptuniczne w Wojkówce, Pogórze Dynowskie, Pasma Czarnówki. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 481).
48. Kamieniołom warstw menilitowych w Bratkówce, Pogórze Dynowskie, Pasma Czarnorzeckie.
49. Rogowce podmenilitowe z Kotowa w Odrzykoniu Piekło, Pogórze Dynowskie, Pasma Czarnorzeckie.
50. Piaskowce Czarnorzeckie na Królewskiej Górze, Pogórze Dynowskie, Pasma Czarnorzeckie.
51. Łupki czarnorzeckie w potoku Bierska, Pogórze Dynowskie, Pasma Czarnorzeckie.
52. Zespół skałek piaskowcowych Boczny Mur i Krowia Turnia, Pogórze Dynowskie, Pasma Czarnorzeckie.
53. Łupki menilitowe i margle dynowskie w Odrzykoniu Podzamczu, Pogórze Dynowskie, Pasma Czarnorzeckie.

Gmina Jedlicze

54. Kotlina ąławska Stawiska w Żarnowcu, Doły Jasielsko-Sanockie, Kotlina Krośnieńska.

Gmina Chorkówka

55. Skansen przemysłu naftowego im. I. Łukasiewicza w Bóbrce, Bóbrka, gmina Chorkówka.

Gmina Grybów

56. Kamieniołom Rosochatka w Ptaszkowej, Beskid Niski, Góry Grybowskie.
57. Odslonięcie margli grybowskich w potoku Strzylawka, Beskid Niski, Góry Grybowskie. Obiekt znajduje się w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 744).

Gmina Ropa

58. Góra Chełm nad Grybowem, Beskid Niski, Góry Grybowskie.
59. Odslonięcie warstw inoceramowych w Ropie, Beskid Niski, Obniżenie Ropy.
60. Przełom Ropy, Pieniny Gorlickie w Klimkówce, Beskid Niski, Pasma Magury Małastowskiej.
61. Osuwisko subsekwentne w Łosiu, Beskid Niski, Pasma Magury Małastowskiej.
62. Odslonięcie warstw belowskich w Klimkówce, Beskid Niski, Pasma Magury Małastowskiej.

Gmina Gorlice

63. Odsłonięcie warstw ciężkowickich w Szymbarku, Beskid Niski.
64. Osuwisko w dolinie Szklarki im. Ludomira Sawickiego pod Maślaną Górą, Beskid Niski.
65. Aktywne osuwiska w Bielance, Beskid Niski, Pasma Magury Małastowskiej.
66. Aktywne osuwisko Kawioiry w Szymbarku, Beskid Niski.
67. Odsłonięcie warstw menilitowych w potoku Sękówka w Gorlicach-Lęgu, Obniżenie Gorlickie. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 229).
68. Odsłonięcie warstw istebniańskich na Górze Parkowej w Gorlicach, Obniżenie Gorlickie. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 245).
69. Odsłonięcie warstw krośnieńskich między Gorlicami a Klęczanami, Obniżenie Gorlickie
70. Gorlickie zagłębienie naftowe, Obniżenie Gorlickie.

Gmina Lipinki

71. Odsłonięcie warstw inoceramowych w Rozdzielu, Beskid Niski, Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 247).

Gmina Dębowiec

72. Olistolit w potoku Bednarka w Woli Cieklińskiej, Pogórze Jasielskie, kotlina Osiecka. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 399).
73. Odsłonięcie wapieni z Folusza w potoku Kłopotnica, Pogórze Jasielskie, Kotlina Osiecka. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 426).
74. Wodospad Magurski, Beskid Niski, Pasma Magury Wątkowskiej. Pomnik przyrody nieożywionej.
75. Diabli Kamień w Foluszu, Beskid Niski, Pasma Magury Wątkowskiej. Pomnik przyrody nieożywionej.

Gmina Osiek Jasielski

76. Skały na Górze Zamkowej w Mrukowej, Beskid Niski, Pasma Magury Wątkowskiej.
76. Koryto potoku Szczawa w Mrukowej, Beskid Niski, Pasma Magury Wątkowskiej. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 404) oraz na liście najciekawszych obiektów geoturystycznych w Polsce Ministerstwa Środowiska.

Gmina Uście Gorlickie

77. Odsłonięcie kontaktu warstw belowskich i magurskich w Izbach, Beskid Niski, Hańczowskie Góry Rusztowe. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 1568).

78. Jaskinia Zbójnicka Dziura w Bielicznej, Beskid Niski, Hańczowskie Góry Rusztowe.
79. Zachodni stok Lackowej, Beskid Niski, Hańczowskie Góry Rusztowe.
80. Zbójnicka Piwnica Beskid Niski, Hańczowskie Góry Rusztowe.
81. Źródła mineralne w Wysowej, Beskid Niski, Hańczowskie Góry Rusztowe.
82. Grzbiet twarzędźcowy Koziego Żebra, Beskid Niski, Hańczowskie Góry Rusztowe.
83. Źródła mineralne w Hańczowej, Beskid Niski, Hańczowskie Góry Rusztowe.
84. Odslonięcie warstw beloweskich w Hańczowej, Beskid Niski, Hańczowskie Góry Rusztowe. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 1567).
85. Hańczowskie Góry Rusztowe.
86. Przełom Ropy powyżej Uścia Gorlickiego, Beskid Niski, Hańczowskie Góry Rusztowe.
87. Okno tektoniczne Uścia Gorlickiego, Beskid Niski, Hańczowskie Góry Rusztowe.
88. Odslonięcie warstw z Gładyszowa w Gładyszowie, Beskid Niski.
89. Przełom potoku Przysłop w Kunkowej, Beskid Niski, Pasma Magury Małastowskiej.

Gmina Sękowa

90. Odslonięcie warstw krośnieńskich w potoku Siarka, Beskid Niski. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 249).
91. Czarne Jeziorko – naturalny wypływ ropy naftowej w Owczarach Dolnych, Beskid Niski. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 483).
92. Odslonięcia fliszu karpackiego jednostki magurskiej w Ropicy Górnej, Beskid Niski. Pomnik przyrody nieożywionej. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 449). Obiekt znajduje się w krajowym rejestrze stanowisk reprezentatywnych GEOSITES.
93. Odslonięcie warstw magurskich w Ropicy Górnej, Beskid Niski. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 251).
94. Źródło siarczkowe „Mirka” w Małastowie, Beskid Niski, Pasma Magury Małastowskiej. Pomnik przyrody nieożywionej.
95. Czynne osuwisko Czartoryje w Bodakach, Beskid Niski.
96. Zespół jaskiń szczelinowych na stokach Wierszoka i Holi, Beskid Niski.
97. Wychodnie piaskowców z Wątkowej na grzbiecie Ostrej Góry, Beskid Niski.
98. Rezerwat geologiczny Kornuty, Beskid Niski, Pasma Magury Wątkowskiej.
99. Osuwisko i kamieniołom na Maguryczu Dużym, Beskid Niski, Pasma Magury Wątkowskiej.
100. Wody mineralne w Wapiennym, Beskid Niski, Pasma Magury Wątkowskiej.

Gmina Krempna

101. Osuwiska pod Mareszką, Beskid Niski.
102. Okno tektoniczne Świątkowej Małej, Beskid Niski, Świątkowa Wielka. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 425).
103. Wychodnie piaskowców magurskich na Kamieniu nad Kątami, Beskid Niski, Pasma Magury Wątkowskiej.
104. Przełom Wisłoki w Ostryszczem, Beskid Niski, Pasma Magury Wątkowskiej.
105. Odsłonięcie warstw nadmagurskich w Polanach, Beskid Niski. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 403).
106. Jezioro osuwiskowe w Radocynie, Beskid Niski.

Gmina Dukla

107. Wychodnie warstw ropianieckich w Ropiance, Beskid Niski.
108. Wychodnie warstw menilitowych i piaskowców z Mszany w Mszanie, Beskid Niski. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 424).
109. Wychodnie warstw menilitowych na Horbie, Beskid Niski.
110. Wychodnie warstw hieroglifowych jednostki magurskiej w Zydranowej, Beskid Niski.
111. Odsłonięcie rogowców warstw menilitowych w Zwedływce, Beskid Niski.
112. Przełom Jasiołki między Piotrusiem a Ostrą, Beskid Niski.
113. Wychodnie piaskowców z Mszanki na szczycie Piotrusia, Beskid Niski.
114. Wychodnie piaskowców z Mszanki na grzbiecie Kamiennej Góry, Beskid Niski.
115. Osuwisko Zwezłyska w Nowej Wsi, Beskid Niski.
116. Wychodnie warstw podcergowskich w Nowej Wsi, Beskid Niski. Obiekt znajduje się w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 478).
117. Zespół jaskiń szczelinowych na Kilanowskiej Górze, Beskid Niski. Obiekt w Centralnym Rejestrze Geostanowisk Polski PIG (nr 1438).
118. Zespół jaskiń szczelinowych na Cergowej, Beskid Niski.
119. Góra Cergowa, Beskid Niski.
120. Jezioro osuwiskowe Morskie Oko w Zawadce Rymanowskiej, Beskid Niski.
121. Wodospad Przy Młynie w Iwli, Beskid Niski.

Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju zrównoważonej turystyki w Beskidzie Niskim i na Pogórzu Środkowobeskidzkim

Wprowadzenie

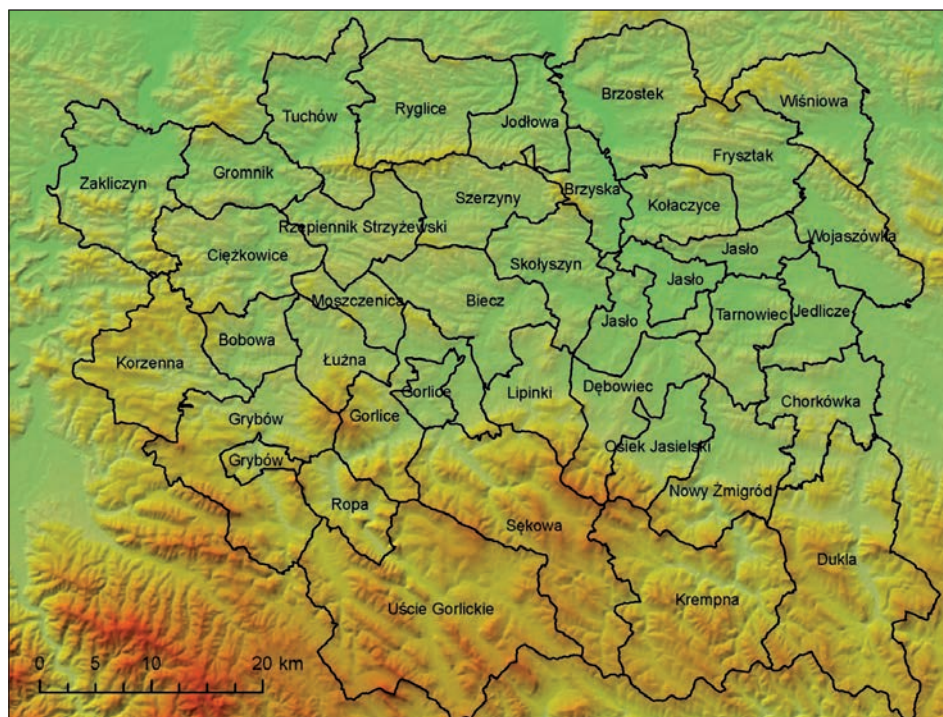
Programowanie zrównoważonego rozwoju, bez względu na to, jakiej dziedziny gospodarki dotyczy, musi uwzględniać wymiar przyrodniczy. Jest to szczególnie ważne w obszarach górskich, gdzie środowisko o wysokich walorach przyrodniczych stanowi istotny potencjał dla rozwoju turystyki i rekreacji. Takie podejście można odnaleźć zarówno w samej Konwencji Karpackiej (*Ramowa ... 2007*), jak i jej Protokołach dotyczących różnorodności biologicznej (*Protokół ... 2010*) i zrównoważonej turystyki (*Protokół ... 2013*). Na obszarach o wybitnych walorach przyrodniczych i krajobrazowych, jak np. w polskiej części Tatr, Bieszczadów czy Pienin, duży ruch turystyczny i koncentracja wypoczywających osób może powodować różnego rodzaju zagrożenia środowiska przyrodniczego. Sposobem na łagodzenie sytuacji konfliktowych, a także na szansę zachowania różnorodności biologicznej tych terenów, mogłoby być zatem wypromowanie regionów mniej obciążonych tą formą gospodarki, a równocześnie charakteryzujących się pewnymi walorami przyrodniczymi, krajobrazowymi lub kulturowymi. W Protokole do Konwencji Karpackiej, dotyczącym zrównoważonej turystyki (2013) ujmuje się to jako „przekierowanie” ruchu turystycznego. Takim właśnie terenem, cechującym się jednocześnie wysokimi walorami przyrodniczymi, krajobrazowymi i kulturowymi jest Beskid Niski i sąsiadujące z nim Pogórze. W niniejszym artykule zaprezentowano walory przyrodnicze terenu (Mróz, Kłapyta 2014) objętego powstającą *Strategią rozwoju turystyki Magicznej Krainy Łemków i Pogórze* (2015), sprzyjające rozwojowi zrównoważonej turystyki i rekreacji, a tym samym mogące przyczyniać się do zachowania bioróżnorodności na tym terenie. Powinny być one uwzględniane w lokalnych i regionalnych strategiach rozwoju tych ziem.

¹ dr Wojciech Mróz, Polska Akademia Nauk, Instytut Ochrony Przyrody, mroz@iop.krakow.pl

² dr Agata Ćwik, Uniwersytet Rzeszowski, Katedra Agrobiologii i Ochrony Środowiska, acwik@ur.edu.pl

Główne cechy badanego obszaru

Analizowany teren leży w obrębie dwóch województw: małopolskiego i podkarpackiego. Obejmuje zachodnią część Beskidu Niskiego i Dołów Jasielsko-Sanockich oraz fragmenty Pogórzy: Rożnowskiego, Ciężkowickiego, Strzyżowskiego i Dynowskiego, wchodzących w skład Pogorza Środkowobeskidzkiego (Balon, Jodłowski 2014). Obejmuje on 38 gmin o łącznej powierzchni 354 820,7 ha (ryc. 1).

Ryc. 1. Analizowany obszar w podziale na gminy na tle rzeźby

Źródło: Mróz, Kłapyta 2014.

Można wydzielić tu dwa piętra roślinności: pogórza oraz regła dolnego. Pod względem użytkowania ziemi obszar charakteryzuje się stosunkowo dużą lesistością (36,8%), szczególnie w części południowej. W niektórych gminach udział lasu jest przeważający, np.: w Krempanej (80%), Sękowej (74%), Uściu Gorlickim (66%) i Dukli (58%). Ma to wpływ na funkcjonowanie w badanym obszarze ważnego karpackiego korytarza ekologicznego, umożliwiającego zachowanie ciągłości populacji chronionych gatunków dużych drapieżników – niedźwiedzi, wilków i rysi. Ponadto można zaobserwować tu wyjątkowo dobrze zachowane i nieprzekształcone tereny łąkowe i pastwiskowe – głównie w środkowej części analizowanego terenu, umożliwiające bytowanie licznych gatunków ptaków, np. charakte-

rystycznego dla tego terenu orlika krzykliwego *Clanga pomarina*. Znajdują się tu liczne ekosystemy, chronione w ramach sieci Natura 2000 – tzw. siedliska przyrodnicze. Są to m.in.: buczyny górskie, jaworzyny, grądy, górskie młaki, murawy bliźniczkowe, łąki kośne górskie i niżowe, a także kompleks siedlisk związanych z górkami i podgórkami dolinami rzecznyymi – łęgi, zarośla wierzbowe i kamieńce. Warto podkreślić, że pomimo braku na tym terenie gatunków typowych dla wyższych pasm górskich, a tym samym wyjątkowych, jest to obszar o dużym znaczeniu przyrodniczym, wynikającym ze stosunkowo niewielkiego przekształcenia pod wpływem antropopresji i zachowania typowego krajobrazu pogórza i niskich gór. Umożliwia to rozwój licznych form turystyki górskiej i rekreacji, których podstawą są istniejące wartości przyrodnicze tego terenu.

Formy ochrony przyrody

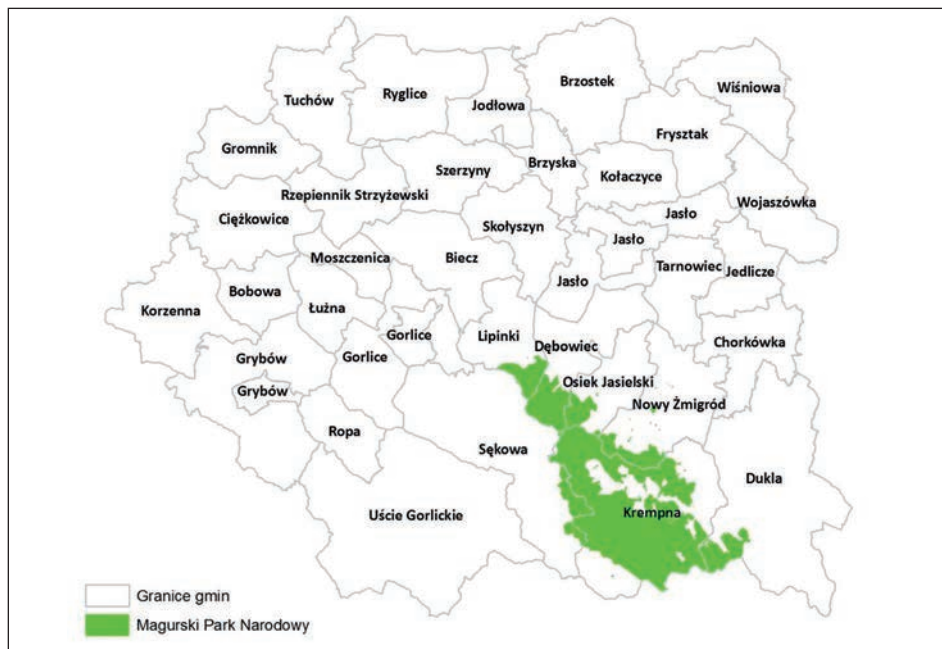
Bogactwo przyrodnicze i krajobrazowe analizowanego obszaru znajduje odzwierciedlenie w obecności najważniejszych powierzchniowych ustawowych form ochrony przyrody (*Ustawa ... 2004*), które zostały ustanowione na tym obszarze: w Magurskim Parku Narodowym (ryc. 2), 4 parkach krajobrazowych (ryc. 3): Czarnorzecko-Strzyżowskim, Ciężkowicko-Rożnowskim, Jaśliskim oraz Brzanki, 14 rezerwatach przyrody (ryc. 4), 26 specjalnych obszarach ochrony siedlisk Natura 2000 i jednym, zajmującym 30% badanej powierzchni, obszarem specjalnej ochrony ptaków Natura 2000 o nazwie „Beskid Niski”. Większość gmin analizowanego terenu jest chroniona w ramach pięciu obszarów chronionego krajobrazu: Pogórza Ciężkowickiego, Wschodniego Pogórza Wiśnickiego, Południowomałopolskiego, Beskidu Niskiego i Czarnorzeckiego.

Spośród obszarów siedliskowych Natura 2000 największą powierzchnię zajmuje „Ostoja Magurska” – obejmująca cały Magurski Park Narodowy i tereny do niego przyległe (ryc. 5).

W systemie tym chronione są głównie siedliska:

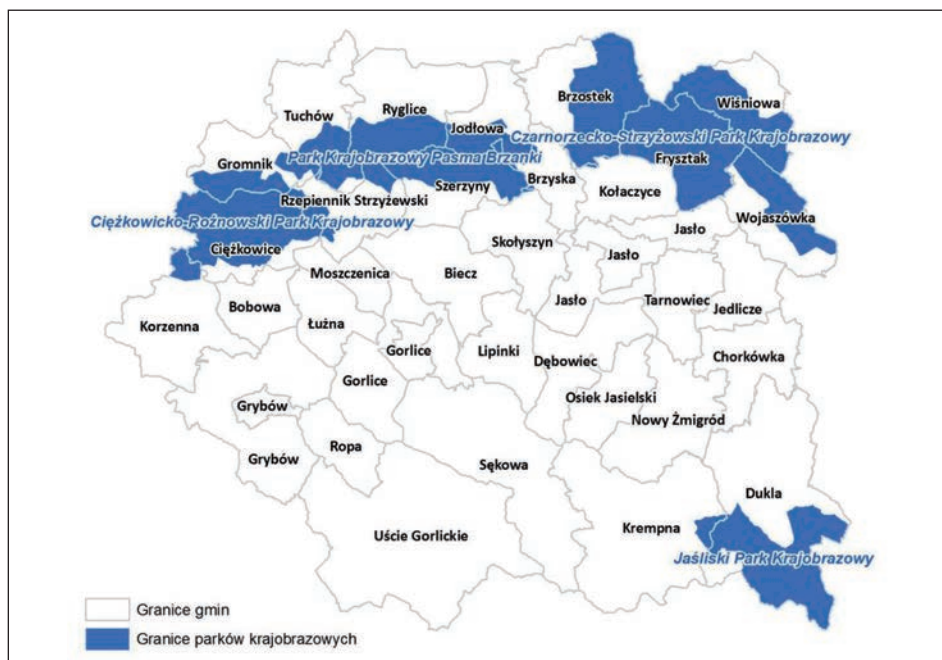
- nietoperzy (kościół w Równem, kościół w Skalniku, Ostoje Nietoperzy okolic Bukowca, Ostoje Nietoperzy Powiatu Gorlickiego, Osuwiska w Lipowicy, Trzciana);
- związane z dolinami rzecznyymi (Biała Tarnowska, Dolny Dunajec, Jasiołka, Wisłok Środkowy z dopływami, Wisłoka z dopływami, Źródlika Wisłoki);
- kompleksów dobrze zachowanych łąk (Łąki nad Młynówką, Łąki nad Wojkówką, Józefów – Wola Dębowiecka);
- kompleksów różnych siedlisk przyrodniczych i siedlisk cennych gatunków z dominacją terenów leśnych (Ostoja Jaśliska, Ostoja Magurska, Ostoja Czarnorzecka, Ostoja w Paśmie Brzanki, Łysa Góra, Golesz, Las Niegłowicki, Liwocz, Klonówka).

Ryc. 2. Magurski Park Narodowy na tle analizowanych gmin

Źródło: Mróz, Kłapyta 2014.

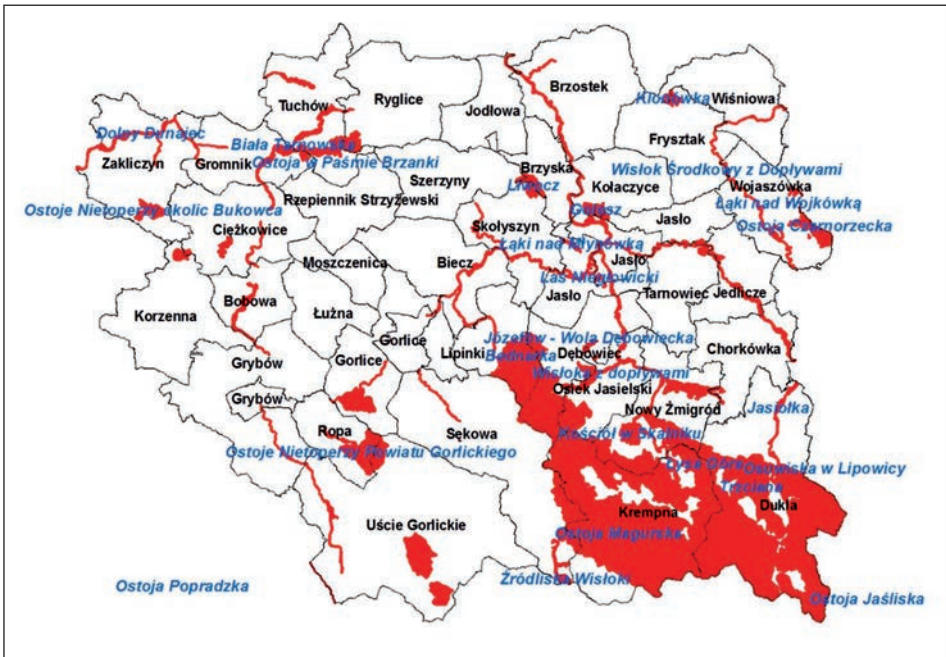
Ryc. 3. Rozmieszczenie parków krajobrazowych na analizowanym obszarze

Źródło: Mróz, Kłapyta 2014.

Ryc. 4. Rozmieszczenie rezerwatów przyrody na analizowanym obszarze

Źródło: Mróz, Kłapyta 2014.

Ryc. 5. Specjalne obszary ochrony siedlisk Natura 2000 na tle analizowanych gmin

Źródło: Mróz, Kłapyta 2014.

W ramach sieci Natura 2000 są również chronione, ważne w skali europejskiej (*Dyrektywa Siedliskowa* 1992), a występujące tutaj, 4 gatunki roślin i 24 gatunki zwierząt. Pierwszą grupę reprezentuje rzepik szczeciniasty *Agrimonia pilosa*, występujący na ogół w strefie ekotonowej, pomiędzy łąką a lasem, na kilkunastu stanowiskach w Magurskim Parku Narodowym i w Jaśliskim Parku Krajobrazowym oraz ponikło kraińskie *Eleocharis carniolica* – odnotowany tylko na jednym stanowisku w Jaśliskim Parku Krajobrazowym. Poza roślinami naczyniowymi występują tu także 2 gatunki mszaków: bezlist okrywowy *Buxbaumia viridis* oraz widłoząb zielony *Dicranum viride*. Gatunki te odnaleziono w Magurskim Parku Narodowym, a ich siedliskiem są dobrze zachowane lasy bukowe. Wśród wymienionych gatunków zwierząt znajdują się 2 gatunki mięczaków, 2 gatunki motyli, 4 gatunki chrząszczy, 3 gatunki ryb, 3 gatunki płazów, 10 gatunków ssaków (w tym 5 gatunków nietoperzy, bóbr, ryś, wilk, niedźwiedź i wydra).

Formy ochrony przyrody są często postrzegane jako prawna bariera wprowadzania wielu form gospodarki. Wydaje się, że wyjątkiem jest turystyka i rekreacja, dla których istnienie terenów chronionych może być bodźcem stymulującym rozwój. Badany obszar jest zróżnicowany pod względem terenów, objętych ochroną (tab. 1).

Tab. 1. Obecność wybranych form ochrony przyrody na badanym obszarze

Gmina	Magurski Park Narodowy	Park krajobrazowy	Rezerwat przyrody	Obszar Natura 2000	Obszar chronionego krajobrazu
Biecz	-	-	-	x	-
Bobowa	-	-	-	x	-
Brzostek	-	x	x	x	-
Brzyska	-	x	-	x	-
Chorkówka	-	-	-	x	-
Ciężkowice	-	x	x	x	x
Dębowiec	x	-	-	x	x
Dukla	x	x	x	x	x
Frysztak	-	x	x	x	-
Gorlice	-	-	-	x	x
Gromnik	-	x	-	x	x
Grybów	-	-	x	x	x
Jasło	-	x	-	x	-
Jedlicze	-	-	-	x	-
Jodłowa	-	x	-	x	-
Kołaczyce	-	x	-	x	-

Gmina	Magurski Park Narodowy	Park krajobrazowy	Rezerwat przyrody	Obszar Natura 2000	Obszar chronionego krajobrazu
Korzenna	-	x	x	x	x
Krempna	x	x	-	x	x
Lipinki	x	-	-	x	-
Łużna	-	-	-	-	x
Moszczenica	-	-	-	-	-
Nowy Żmigród	x	-	-	x	x
Osiek Jasielski	x	-	-	x	x
Ropa	-	-	-	x	x
Ryglice	-	x	-	x	x
Rzepiennik Strzyżewski	-	x	-	-	x
Sękowa	x	-	x	x	x
Skołyszyn	-	x	-	x	-
Szerzyny	-	x	-	x	x
Tarnowiec	-	-	-	x	-
Tuchów	-	x	-	x	x
Uście Gorlickie	-	-	-	x	x
Wiśniowa	-	x	x	x	-
Wojaszówka	-	x	x	x	x
Zakliczyn	-	x	x	x	x

Źródło: opracowanie A. Ćwik.

Duże walory przyrodnicze południowej jego części, a zwłaszcza gmin: Dukla i Krempna w Beskidzie Niskim, zadecydowały o ustanowieniu tutaj Magurskiego Parku Narodowego i obszarów Natura 2000. Podobnie wysokie walory przyrodnicze charakteryzują gminy: Dębowiec, Lipinki, Osiek Jasielski, Nowy Żmigród i Sękową. Można przyjąć, że ze względu na duże bariery rozwoju ekonomicznego tych gmin, wynikające z konieczności ochrony przyrody, powinny one w szczególny sposób wykorzystywać szanse związane z rozwojem turystyki i rekreacji, a w szczególności turystyki sprzyjającej zachowaniu różnorodności biologicznej tego terenu. Terenami o znacznie mniejszej wartości przyrodniczej są z kolei gminy: Biecz, Chorkówka, Rzepiennik Strzyżewski, Tarnowiec, Łużna i Moszczenica, grupujące się w środkowej części badanego obszaru – na Pogórzu Środkowobeskidzkim. W Moszczenicy nie odnotowano żadnej wielkopowierzchniowej formy ochrony przyrody (tab. 1).

Ograniczenia dla rozwoju turystyki związane z ochroną przyrody

Opisane powyżej formy ochrony przyrody mogą sprzyjać rozwojowi turystyki, ale także podlegać presji z jej strony, choć przeprowadzona analiza zagrożeń siedlisk obszarów Natura 2000 wskazuje na nieliczne takie przypadki. Odnosi się to przede wszystkim do ścian skalnych i urwisk krzemianowych ze zbiorowiskami z *Androsacetalia van delii*, występujących np. w rezerwacie Skamieniałe Miasto i jaskiń niedostępnych do zwiedzania. Negatywny wpływ turystyki może w tym przypadku polegać np. na niszczeniu roślinności naskalnej w wyniku niekontrolowanej wspinaczki, czy też niszczenia jaskiń w wyniku wandalizmu oraz niepokojeniem zimujących tu nietoperzy. Możliwość zniszczenia siedlisk przyrodniczych istnieje również w przypadku ziołorośli górskich (*Adenostylin alliariae*) w wyniku niewłaściwego użytkowania szlaków turystycznych. W szerszej skali istotnym zagrożeniem może być również zniszczenie siedlisk kwaśnych i żyznych buczyn z powodu rozwoju i tworzenia nowych stacji narciarskich oraz związanej z nimi infrastruktury. Z kolei przekształcanie trwałych użytków rolnych w tereny zabudowane prowadzi do zmniejszenia się powierzchni siedlisk łąkowych, takich jak: niżowe świeże łąki użytkowane ekstensywnie (*Arrhenatherion elatioris*), górskie łąki kośne, bogate florystycznie górskie i niżowe murawy bliźniczkowe (*Nardetalia*), zmiennowilgotne łąki trzęślicowe (*Molinion*). Większe inwestycje mogą również prowadzić do osuszania siedlisk podmokłych (górskich i nizinnych torfowisk zasadowych o charakterze młak, turzycowisk i mechowisk, torfowisk przejściowych i trzęsawisk), czy też do niszczenia koryt rzecznych i związanej z nimi roślinności nadrzecznej, w tym priorytetowych z punktu widzenia wspólnotowego (*Dyrektywa Siedliskowa* 1992) łągów topolowych, olszowych i jesionowych.

Najbardziej bezpośrednim ograniczeniem dla turystyki może być zakaz wstępu na tereny o najwyższych wartościach przyrodniczych, jak np. do niektórych rezerwatów przyrody, a także na tereny ochrony ścisłej w Magurskim Parku Narodowym. Niska gęstość udostępnionych do ruchu kołowego dróg może spowodować, że dotarcie do zaplanowanego celu może być niejednokrotnie wydłużone nawet o kilkadziesiąt kilometrów. Poza bezpośrednim ograniczeniem ruchu pieszego lub kołowego istotną barierą w szybkim zwiększeniu intensywności obecnego ruchu turystycznego mogą być trudności w realizacji nowych inwestycji związanych z bazą noclegową, transportem (drogi, parkingi), uprawianiem sportów zimowych i rekreacją (np. wyciągi narciarskie), zapleczem gastronomicznym i innymi usługami. Szczególnie utworzenie w ostatnich latach obszarów Natura 2000 znacznie skomplikowało i wydłużyło procedury związane z uzyskaniem pozwolenia na realizację inwestycji.

Preferowane kierunki rozwoju turystycznego

Niewątpliwie obszar analizy posiada duży, choć niewystarczająco wykorzystany, potencjał do rozwoju turystyki. Wprowadzając te funkcje, z pewnością powinno uwzględniać się walory przyrodnicze i krajobrazowe terenu jako szczególnie istotne w turystyce zrównoważonej. Analizowany teren nie posiada wybitnych atrakcji przyrodniczych, sprzyjających turystyce masowej. Brak wysokich gór stanowi barierę dla narciarstwa zjazdowego. Nie istnieją również punkty widokowe ze spektakularnymi panoramami, porównywalnymi do tych z Tatr czy Beskidu Żywieckiego. Wartości przyrodnicze Beskidu Niskiego są nieco ukryte, wkomponowane w dziedzictwo kulturowe tego regionu i raczej stwarzają warunki dla turystyki indywidualnej, kontemplacyjnej, skierowanej na refleksję nad przemianami kulturowymi, społecznymi czy też przyrodniczymi (sukcesję wtórną na opuszczonych przez Łemków terenach). Można utrzymywać i wspierać obecny stan – dominację niskobudżetowej turystyki letniskowej, opartej na stosunkowo dużej bazie niedrogich pokoi gościnnych w gospodarstwach agroturystycznych. Przygotowanie i realizacja takiej oferty są stosunkowo łatwe, nie wymagają dużych nakładów finansowych i pozwalają na zapewnienie dodatkowego źródła dochodu dla lokalnej społeczności. Oferta ta jest uzupełniana niewielką bazą obiektów dedykowanych turystyce górskiej – schronisk, baz namiotowych. Utrzymanie takiego stanu rzeczy niewątpliwie nie zagraża ochronie przyrody i na ogół nie jest w żaden sposób uciążliwe dla środowiska. Jednak stosunkowo niskie dochody z takiej działalności nie pozwalają na pełne zaangażowanie w nią i nie przynoszą istotnego dochodu dla ogółu społeczności. Nieco inne podejście prezentują właściciele niewielkich obiektów agroturystycznych o wyższym standardzie, sprofilowanych na turystykę długopobytową. Komfort, a co za tym idzie ceny noclegów i wyżywienia są wówczas znacząco wyższe i jest to oferta przeznaczona dla bogatszego klienta. Warunkiem utrzymania i rozwoju takiej formy turystyki jest jednak utrzymanie obecnego, ekstensywnego sposobu zagospodarowania terenu, bliskość nieprzekształconych terenów cennych przyrodniczo.

Oparcie turystyki na walorach przyrodniczych sprzyja ich zachowaniu. Turystykę taką można by w pewnym uproszczeniu nazwać „ekoturystyką” (Zaręba 2010) lub turystyką przyrodniczą. Może ona generować większe dochody w przypadku gości zagranicznych, międzynarodowych wizyt studyjnych, warsztatów przyrodniczych czy też specjalistycznych obozów młodzieżowych lub naukowych. Warunkiem rozwoju tej formy turystyki jest wykształcenie wysoko wykwalifikowanej kadry przewodników-przyrodników, dobre poznanie wartości przyrodniczych terenu i oczywiście rozwinięcie w miarę komfortowej bazy noclegowej. Dobrym przykładem regionu, który zyskał na takiej formie turystyki, są okolice Biebrzańskiego Parku Narodowego, gdzie znaczący ruch turystyczny jest związany z obserwacją ptaków (tzw. *bird-watching*). Rozwój turystyki przyrodniczej na omawianym terenie może być trochę ograniczony,

gdź nie ma tutaj takich widowiskowych atrakcji jak np. toki batalionów nad Biebrzą, czy też możliwości spotkania żubrów. W związku z tym warto urozmaicić takie wyprawy o poznawanie kultury łemkowskiej i pogórzeńskiej, czy też elementy survivalu. Turystyka przyrodnicza nie powinna znacząco wpływać na środowisko przyrodnicze, lecz wręcz przeciwnie – przyczynić się do zachowania wartości przyrodniczych tego terenu. Jeżeli generowałaby ona większe dochody dla społeczności lokalnych, to można oczekiwać, że będzie ona sprzyjała prośrodowiskowym postawom ze strony przynajmniej części społeczności lokalnej i samorządów.

Rrekomendacje dla analizowanych gmin

Badany obszar jest zróżnicowany pod względem przyrodniczym. Tereny górskie o wyższych walorach, położone w południowo-wschodniej części regionu, sprzyjają rozwojowi turystyki długopobytowej. Reprezentują je głównie gminy: Dukla, Kremna, Dębowiec, Lipinki, Sękowa, Wojażówka, Nowy Żmigród, Osiek Jasielski, Uście Gorlickie, Zakliczyn. Istnieje również grupa gmin o mniejszej powierzchni obszarów chronionych, ale posiadających inne obszary cenne przyrodniczo. Można do nich zaliczyć: Ciężkowice, Frysztak, Ropę, Tuchów, Wiśniową, Brzostek, Gorlice, Gromnik, Grybów, Jasło, Kołaczyce. Pewien niedostatek czynnika wiodącego w postaci terenów chronionych może być tu uzupełniany walorami kulturowymi i krajobrazowymi. W niektórych przypadkach stosunkowo bliska odległość większych miast, czy też lepiej rozwinięta sieć dróg, umożliwia lepsze rozwinięcie usług opartych o krótsze wycieczki, w których wykorzystuje się inne atrakcje tego terenu. Kolejna grupa obejmuje gminy o najmniejszej powierzchni obszarów chronionych: Brzyska, Korzenną, Ryglice, Skołyszyn, Szerzyny, Bobową, Jedlicze, Jodłową, Biecz, Chorkówkę, Rzepiennik Strzyżewski, Tarnowiec, Łużną i Moszczenicę. Charakteryzują się one dużą powierzchnią terenów rolniczych, częściowo użytkowanych ekstensywnie, co daje możliwość rozwoju agroturystyki, która może być połączona z wycieczkami w pobliskie miejsca o dużych walorach przyrodniczych. Gminy te mogą być również wykorzystane do lokalizacji większych inwestycji – np. ośrodków rekreacyjnych, parków rozrywki, które ze względów ochrony przyrody nie mogłyby zostać zlokalizowane na terenach o większej wartości przyrodniczej. Mogą również z powodzeniem korzystać z bogatego dziedzictwa kulturowego regionu.

Niezależnie od zakwalifikowania gminy do określonej grupy, w każdej z nich turystyka i rekreacja powinny opierać się na korzystaniu z dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego regionu. Wspólnymi cechami prowadzonych w nich usług turystycznych powinny być: minimalny wpływ na środowisko przyrodnicze, zaangażowanie wykwalifikowanej kadry, poszukiwanie zewnętrznych form

wspierania finansowego działalności w fazie planowania i pierwszych etapach realizacji. Dopiero po osiągnięciu pewnego stopnia rozwoju tych usług, system taki staje się rentowny. W związku z tym rozwój usług turystycznych wymaga na początku znacznego zaangażowania samorządów lokalnych, lokalnych organizacji pozarządowych i służb ochrony przyrody. Pomimo tego, że istnieją liczne formy dofinansowania działań na rzecz rozwoju turystyki zrównoważonej, to zapewnienie, nawet znacznych, środków zewnętrznych, nie gwarantuje trwałości przyjętych kierunków rozwoju. Konieczne jest stymulowanie podejmowania działań z tym związanych przez lokalne, komercyjne firmy, szczególnie w sektorze małych przedsiębiorstw. Udział firm prywatnych nie powinien się ograniczać do samej obsługi ruchu turystycznego, lecz również, co bardzo istotne, do promocji tych usług. Istotne jest także angażowanie prywatnych lokalnych przedsiębiorców do realizacji działań z zakresu ochrony przyrody, np. czynnej ochrony ekosystemów.

Istotną kwestią pozostaje lokalizacja infrastruktury turystycznej, sportowej i wypoczynkowej. Aby te formy zagospodarowania nie były sprzeczne z zasadami zrównoważonego rozwoju, powinny być realizowane w sposób, który nie zwiększa fragmentacji siedlisk istotnych dla migracji i bytowania chronionych gatunków. Dotyczy to przede wszystkim dużych kompleksów leśnych oraz korytarzy rzecznych. Inwestycje mogące mieć znaczący wpływ na środowisko, zarówno w trakcie realizacji, jak i eksploatacji (np. oświetlenie stoków narciarskich), powinny być lokalizowane w miarę możliwości poza miejscami istotnymi dla zachowania bioróżnorodności i ciągłości powiązań przyrodniczych. W przypadku braku możliwości znalezienia odpowiedniej lokalizacji należy rozważyć rezygnację z takich inwestycji. Realizując mniejsze inwestycje, np. budowę domów mieszkalnych z funkcją agroturystyczną, pensjonatów itp., należy dążyć do takiego sposobu zagospodarowania działki, aby zachować jej integralność przyrodniczą. Można to osiągnąć np. poprzez lokalizowanie zabudowań przy istniejących drogach i jednoczesne pozostawianie pasów trwałych użytków zielonych pomiędzy zabudowaniami a lasem. Bardzo ważne jest także niedopuszczanie do rozpraszania zabudowy. W czasie poszukiwania lokalizacji pod nowe inwestycje należy rozważyć, czy nie istnieje możliwość wykorzystania istniejących obiektów i infrastruktury (np. dawnych zabudowań), gdyż wiąże się to na ogół z najmniejszą ingerencją w środowisko przyrodnicze w danym miejscu i jest zbieżne z zaleceniem wpisanym do obecnie obowiązującej *Koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju* (2011) (Ćwik 2013).

Aby rozwijać turystykę zrównoważoną, niezbędna jest, znacznie bardziej aktywna niż obecnie, promocja walorów turystycznych i wspieranie wybranych usług turystycznych. Promocja ta musi wybiegać poza skalę lokalną. Biorąc jednak pod uwagę preferowany charakter turystyki opartej raczej na turystach indywidualnych i niewielkich grupach, powinna ona również być skierowana do wybranych grup odbiorców. Należy tu szczególnie wymienić np.: rodziny

z dziećmi, stowarzyszenia i organizacje prośrodowiskowe, związane ze zdrowym trybem życia czy też wegetarianizmem, towarzystwa naukowe i przyrodnicze, firmy zajmujące się turystyką przyrodniczą itp. Szczególnym polem do współpracy np. pomiędzy różnymi gminami może być wykorzystanie i promocja wspólnych atrakcji przyrodniczych. Poniżej zaprezentowano 10 subiektywnie wybranych miejsc o dużych walorach przyrodniczych, które mogłyby stanowić istotny potencjał dla turystyki przyrodniczej, dydaktyki, jak również edukacji ekologicznej. Przykładowo 4 spośród 10 zaproponowanych atrakcji przyrodniczych występują w więcej niż jednej gminie. Są to: Góra Chełm, Jaworzyny na Łysej Górze, Łąki nad Młynówką, Przełom i źródłiska Jasiołki. Również inna z atrakcji – kamieńce Białej Tarnowskiej, jeśli rozpatrzy się ją w skali całej doliny tej rzeki, obejmuje wiele gmin, co zresztą zostało z powodzeniem wykorzystane w realizowanym tam projekcie renaturyzacji rzeki. Gminy więc mogłyby współdziałać w turystycznym zagospodarowaniu i wykorzystaniu tych terenów.

Przykładowe atrakcje przyrodnicze i ich znaczenie dla turystyki

Najbardziej rozpoznawaną „marką” turystyczną, uwarunkowaną przyrodniczo, jest na tym terenie Magurski Park Narodowy. Tereny położone poza parkiem również charakteryzują się cennymi atrakcjami przyrodniczymi i krajobrazowymi, mogącymi stanowić podstawę dla rozwoju zrównoważonej turystyki. Mogą to być np.:

- Dolina Nieznajowej (gmina Krempna)
- Góra Chełm (gminy: Frysztak i Wiśniowa)
- Jaworzyny na Łysej Górze (gminy: Nowy Żmigród, Dukla i Krempna)
- Kamieńce Białej Tarnowskiej (gmina Uście Gorlickie).
- Kamieńce Jasiołki (gmina Dukla)
- Łąki nad Młynówką (gminy: Skołyszyn i Jasło)
- Muzeum Przyrodnicze w Ciężkowicach (miasto Ciężkowice)
- Nietoperze na Cergowej (gmina Dukla)
- Przełom i źródłiska Jasiołki (gminy: Dukla i Jaśliska)
- Radocyna (gmina Sękowa)

Dolina Nieznajowej

Urokliwa dolina dawnej wsi łemkowskiej jest wyjątkowym miejscem pod względem krajobrazu, walorów przyrodniczych i kulturowych, jednocześnie skomunikowana drogą publiczną, szlakami pieszymi oraz konnym, a także wyposażona w schronisko studenckie. Charakteryzuje się rozległymi kompleksami, częściowo już zarastających łąk świeżych i podmokłych oraz pastwisk. Znajdują

się tu także niewielkie młaki górskie (np. na zboczach Uherca), a także ciekawe rozlewisko w okolicy Rozstajnego. Dobrze zachowaną roślinność nadrzeczną można zaobserwować na brzegach Wisłoki i potoku Zawoja, w tym np. kamieńce z wrześnią pobrzeżną *Myricaria germanica*. Jest to niewątpliwie również ważny teren dla ptaków drapieżnych (rozległe tereny otwarte stanowiące ich żerowisko) oraz wilków. Znajduje się tu również stary wiejski cmentarz, kamienne kapliczki przydrożne i ruiny dawnego tartaku.

Góra Chełm

Rezerwat „Góra Chełm” chroni część kompleksu lasów pogórskich bukowo-jodłowych w centralnej części Pogórza Strzyżowskiego. Biegają tędy zarówno szlaki turystyczne, jak i ścieżka dydaktyczna ze Stępiny, znanej z zachowanych fortyfikacji obronnych z czasów II wojny światowej, do drewnianej kapliczki z XIX w. W rezerwacie znajduje się także pomnik przyrody – stara lipa oraz odkrywka geologiczna – dawny kamieniołom posiadający potencjał dla geoturystyki (Wójcik i in. 2014). Góra Chełm znana jest również jako miejsce kultu, związane z wierzeniami przedchrześcijańskimi, a o samej górze traktują liczne podania ludowe. Miejsce to można wykorzystać jako element warsztatów lub zajęć terenowych prezentujących przyrodę Pogórza Karpackiego, szczególnie w kontekście religijnych motywów ochrony przyrody (święte góry, święte drzewa) i starożytnej historii tego terenu. Wizytę w rezerwacie można również połączyć ze zwiedzaniem skansenu „Karpacka Troja” w Trzcinicy koło Jasła.

Jaworzyny na Łysej Górze

Łysa Góra (641 m n.p.m.) znajduje się w tzw. Beskidzie Dukielskim, w sąsiedztwie Nowego Żmigrodu i Magurskiego Parku Narodowego na Głównym Szlaku Beskidzkim. Teren ten jest chroniony w granicach specjalnego obszaru ochrony siedlisk Natura 2000 „Łysa Góra”, a niewielka część także w rezerwacie przyrody „Łysa Góra”. Można tu zaobserwować bardzo dobrze zachowane i rzadkie beskidzkie zbiorowisko roślinne – jaworzyny, a także spektakularnego chrząszcza – nadobnicę alpejską *Rosalia alpina*. Teren ten sprzyja więc organizacji warsztatów przyrodniczych na temat lasów karpackich. Znajdują się tu również pozostałości historyczne związane z II wojną światową – ślady po okopach, ziemiankach i mogiły wojenne.

Kamieńce Białej Tarnowskiej

Kamieńce górskich rzek (fot. 1) stanowią siedlisko przyrodnicze o znaczeniu europejskim (*Dyrektywa Siedliskowa* 1992). Zaproponowane do zwiedzania siedlisko znajduje się w obszarze Natura 2000 „Biała Tarnowska” i obejmuje koryto rzeki Białej wraz z roślinnością na jej brzegach na odcinku od Izb do Brunar w Beskidzie Niskim. Na malowniczych rozlewiska tej rzeki można spotkać np.

wrześnię pobrzeżną *Myricaria germanica*, wierzbę siwą *Salix elaeagnos*, a w samej rzece gatunki chronione w sieci Natura 2000: małża skójkę gruboskorupową *Unio crassus*, rybę brzanękę *Barbus carpathicus*.

Fot. 1. Kamieńce na rzece Biała w okolicy Śnietnicy. Na brzegach widoczne zarośla wrześni pobrzeżnej *Myricaria germanica* (fot. W. Mróz)

W nadrzecznych zaroślach łągowych i na kamieńcach obserwuje się intensywną ekspansję obcych gatunków inwazyjnych – głównie barszczu Sosnowskiego *Heracleum sosnovskii*, a także rdestowca ostrokończystego *Reynoutria japonica*. Dostęp do kamieńców jest bardzo łatwy – koryto rzeki znajduje się bezpośrednio przy drodze publicznej. W takim miejscu można zorganizować kilkugodzinne, ekologiczne warsztaty terenowe, polegające np. na oznaczaniu gatunków roślin, poborze próbek wody. Można również przeprowadzić krótką 1-2 godzinną wycieczkę po kamieńcach dla turystów krajowych lub zagranicznych, czy też zorganizować wizytę studyjną dla specjalistów z zakresu ochrony przyrody – opowiadając o wynikach prowadzonych tu działań renaturyzacyjnych. W takim terenie można również zorganizować ciekawy plener fotograficzny lub malarski.

Kamieńce Jasiołki

Rozległe kamieńce nadrzeczne wraz z zaroślami i lasami łągowymi nad Jasiołką są chronione w ramach obszaru Natura 2000 „Jasiołka”, utworzonego dla ochrony kompleksu kamieńców nadrzecznych – siedliska przyrodnicze o znaczeniu europejskim, a także siedlisk małża skójkę gruboskorupowej *Unio*

crassus oraz brzanki *Barbus carpathicus*. Siedliska kamieńców występują wzdłuż cieków: Panny i Jasiołki na odcinkach o nieuregulowanym korycie. Podlegają one okresowym zalewom, skutkującym przemieszczaniem się materiału skalnego. Najszersze kamieńce położone są pomiędzy Tylawą a Lipowicą w korycie Jasiołki. Na przykładzie tej doliny rzecznej można w ciekawy sposób omówić naturalne procesy ekologiczne i geomorfologiczne, kształtujące dolinę rzeczną i jej roślinność oraz faunę wodną. Wycieczkę nad Jasiołkę w jej górnym biegu można połączyć ze zwiedzaniem skansenu łemkowskiego w Zyndranowej, gdzie znajduje się również sezonowe schronisko studenckie.

Łąki nad Młynówką

Obszar Natura 2000 o tej nazwie jest zlokalizowany zaledwie kilka kilometrów na zachód od Jasła i obejmuje dolinę niewielkiej rzeki Młynówka – lewobrzeżnego dopływu Ropy. Ochronie podlega kompleks świeżych i podmokłych łąk, ziołorośli oraz lasów i zarośli łęgowych. Zwiedzanie tego terenu przez turystów pieszych w żaden sposób nie zagraża jego wartościom przyrodniczym. Poza ciekawą roślinnością nadrzeczną, czy też krajobrazem pogórskiej rzeki można tu również prowadzić obserwację fauny związanej z tymi ekosystemami. Dodatkowo w pobliskiej Trzciny znajduje się bardzo interesujący skansen Karpacka Troja prezentujący wyjątkową historię osadnictwa na tym terenie. Bardzo dobry dojazd, sąsiedztwo dużego miasta oraz ciekawe połączenie walorów przyrodniczych i kulturowych dają duże możliwości do organizacji wycieczek rodzinnych, wyjazdów studyjnych, zajęć edukacyjnych, czy też mogą stanowić urozmaicenie programu „zielonych szkół”.

Muzeum Przyrodnicze w Ciężkowicach

Działania edukacyjne na tym terenie warto wzbogacić o wizytę w Muzeum Przyrodniczym im. Krystyny i Włodzimierza Tomków w Ciężkowicach. Znacznie odnowiona w ostatnich latach, ciekawa ekspozycja umożliwia zapoznanie się z przyrodą regionu. Istotne jest również, że wizytę w muzeum można rozwinąć o wycieczkę terenową prowadzoną przez specjalistów-przyrodników, m.in. do rezerwatu Skamieniałe Miasto. Muzeum dysponuje również salą konferencyjną.

Nietoperze na Cergowej

Na terenie Jaśliskiego Parku Krajobrazowego, a równocześnie „Ostoi Jaśliskiej” w sieci Natura 2000, opisano dotychczas 29 jaskiń o łącznej długości 371 m. Są to formy o genezie osuwiskowej i rozłamowej, a występują w piaskowcach cergowskich i przybyszowskich. Największe skupisko jaskiń znajduje się w osuwiskach na wschodnim i zachodnim ramieniu Cergowej (716 m n.p.m.), jaskinie ponadto występują na Piotrusiu (728 m n.p.m.) oraz w rezerwacie przyrody „Kamień nad

Jaśliskami” (857 m n.p.m.). Największym obiektem jest „Jaskinia gdzie Wpadł Grotolaz”, która ma 75 m długości i 14 m głębokości. Jednocześnie stanowi ona jedno z większych zimowisk podkowca małego *Rhinolophus hipposideros* w Polsce. Liczne jaskinie charakteryzują się mikroklimatem jaskiniowym i także są ostoją nietoperzy. Poza podkowcem małym na Cergowej i w jej okolicach zimują również inne chronione w ramach *Dyrektywy Siedliskowej* (1992) nietoperze – mopek *Barbastella barbastellus*, nocek orzęsiony *Myotis emarginatus*, nocek Bechsteina *Myotis bechsteinii* czy też nocek duży *Myotis myotis*. Opisane jaskinie nie są udostępnione do zwiedzania, jednak zimujące w nich nietoperze można także obserwować w pobliżu wlotów do jaskiń w okresie rojeń, tuż przed i po okresie hibernacji. Można to robić w prosty i nieinwazyjny sposób za pomocą detektorów ultradźwięków, które umożliwiają nawet rozpoznanie gatunku na podstawie zakresu emitowanych przez nietoperze ultradźwięków. Obserwacje nietoperzy mogą być ciekawym urozmaiceniem wycieczki górskiej, łączącej elementy przyrodnicze, krajobrazowe, a także kulturowe (miejsce kultu św. Jana z Dukli – Złota Studzienka). Na Cergowej znajdują się także dwa rezerваты przyrody – „Rezerwat Tysiąclecia na Cergowej Górze” oraz rezerwat „Cisy w Nowej Wsi” – w których chronione są dobrze zachowane drzewostany, w tym liczne stanowiska cisa *Taxus baccata*. Cergowa jest dosyć dobrze udostępniona dla turystyki pieszej, biegnie tędy kilka szlaków, w tym Główny Szlak Beskidzki.

Przełom i źródłiska Jasiołki

Zaproponowana atrakcja przyrodnicza to udostępniony do zwiedzania rezerwat „Przełom Jasiołki”, w którym na stosunkowo niewielkiej powierzchni występują liczne, dobrze zachowane zbiorowiska leśne, w tym m.in. roślinność nadrzeczna typowa dla górskiej rzeki. W górnym biegu Jasiołki wytyczono natomiast jeden z największych w Polsce rezerwatów – „Źródłiska Jasiołki”. Chroni on bardzo ciekawy kompleks łąk górskich, podmokłych i świeżych łąk oraz muraw bliźniczkowych i jest otoczony dobrze zachowanymi, rozległymi lasami bukowymi. Nieopodal północnej granicy rezerwatu, przy starej drodze leśnej znajduje się stanowisko interesującej rośliny – ponikła kraińskiego *Eleocharis carniolica*. Na terenie rezerwatu występują również wilki i ptaki drapieżne. Położony jest na terenie dawnej wsi łemkowskiej Jasiel, w związku z czym można tu także odnaleźć pozostałości cmentarza wiejskiego i miejsce po cerkwi, a także cmentarz wojenny i dwa pomniki – poświęcone poległym WOP-istom, oraz Kurierom Beskidzkim AK. Teren rezerwatu można zwiedzać pieszo, rowerem i konno. Zlokalizowano tu także urokliwe pole biwakowe.

Radocyna

Na terenie dawnej wsi łemkowskiej Radocyny znajduje się m.in. obszar Natura 2000 „Źródłiska Jasiołki”, wyznaczony dla ochrony terenów podm-

kłych stanowiących siedlisko chronionych Dyrektywą Siedliskową (1992) gatunków: ślimaka poczwarówki zwężonej *Vertigo angustior*, płazów – traszki karpackiej *Triturus montandoni* oraz kumaka górskiego *Bombina variegata*, a także typowych ssaków terenów nadrzecznych – bobra i wydry. Występujące tu młaki są również siedliskiem ciekawych gatunków roślin – tłuścioza zwyczajnego *Pinguicula vulgaris* i kruszczyka błotnego *Epipactis palustris*. Podobnie jak inne tereny otwarte w Beskidzie Niskim, jest to również siedlisko licznych gatunków ptaków, a szczególnie drapieżnych, np. orlika krzykliwego *Aquila chrysaetos*. W Radocynie i jej okolicach (Czarne, Długie) zachowało się również wiele pamiątek kultury łemkowskiej, co wzbogaca wyjątkowy krajobraz tego miejsca. Teren jest łatwo dostępny i posiada zaplecze noclegowe. Doskonale nadaje się do wycieczek rowerowych, rajdów konnych, zajęć edukacyjnych o charakterze przyrodniczo-kulturowym oraz specjalistycznych wycieczek przyrodniczych.

Podsumowanie

Środkowa część polskich Karpat, ze względu na swą historię i wielokulturowe dziedzictwo oraz geograficzne położenie, jest wyjątkowym regionem w skali Polski. Unikalność tę można obserwować również w kontekście procesów renaturalizacji środowiska (Wolski 2007) zachodzących na tym obszarze od połowy XX w. (Lach 1975) po wysiedleniach ludności rusińskiej. Jest to także teren o ponadprzeciętnych walorach przyrodniczych, które są chronione ustawowymi formami ochrony przyrody, choć nie występują tu wyjątkowo rzadkie gatunki charakterystyczne dla wyższych pasm karpackich. W regionie zachowały się zarówno rozległe kompleksy leśne o charakterze bliskim naturalnemu, jak i bogate górskie siedliska półnaturalne, związane z ekstensywną gospodarką rolnopasterską.

Stosunkowo niski poziom zaludnienia badanego obszaru, szczególnie w beskidzkiej części, a także niewielki stopień przekształcenia środowiska, spowodował zachowanie licznych atrakcji przyrodniczych, które mogą zostać wykorzystane w rozwoju turystyki i rekreacji. Wszystko to sprzyja rozwojowi turystyki zrównoważonej, która nie ingerując nadmiernie w procesy funkcjonowania środowiska, może przyczyniać się do zachowania różnorodności biologicznej tego regionu. Znajdują się tu doskonale tereny dla turystyki pieszej, rowerowej, konnej, narciarstwa biegowego, czy też bardziej specjalistycznych usług turystycznych i edukacyjnych, związanych z ochroną przyrody – warsztatami przyrodniczymi, szkoleniami, wizytami studyjnymi oraz edukacją ekologiczną. Rozwój turystyki i rekreacji wymaga jednak monitoringu ze względu na konieczność zachowania walorów przyrodniczych tego terenu.

Literatura

- Balon J., Jodłowski M., 2014, *Regionalizacja fizycznogeograficzna Karpat Zachodnich – studium metodologiczne*, [w:] W. Ziaja, M. Jodłowski (red.), *Struktura środowiska przyrodniczego a fizjonomia krajobrazu*, IGiGP UJ, Kraków, s. 85-106.
- Ćwik A., 2013, *Rozwój zrównoważony a konflikty w potencjalnym zagospodarowaniu górskiego terenu podmiejskiego*, *Studia KPZK PAN*, t. CLII, s. 198-206.
- Dyrektywa Siedliskowa*, 1992, Dyrektywa Rady 92/43/EWG z dnia 21 maja 1992 r. w sprawie ochrony siedlisk przyrodniczych oraz dzikiej fauny i flory.
- Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju 2030*, 2011, M.P. 2012 nr 0 poz. 252.
- Lach J., 1975, *Ewolucja i typologia krajobrazu Beskidu Niskiego z uwzględnieniem gospodarczej działalności człowieka*, *Prace Monograficzne WSP w Krakowie*, nr 16, Kraków.
- Mróz W., Kłapyta P., 2014, *Strategia zrównoważonego rozwoju turystyki Magicznej Krainy Łemków i Pogórzan – uwarunkowania przyrodnicze*, Kraków, msc, http://www.konwencjakarpacka.pl/images/DOKUMENTY/Strategia_turystyki/EKSPERTYZA_UwarPrzyrod_MagicznaKraina_m.pdf, (dostęp 2.11.2015).
- Protokół o ochronie i zrównoważonym użytkowaniu różnorodności biologicznej i krajobrazowej do Ramowej Konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat*, Dz.U. 2010 nr 90 poz. 591.
- Protokół o zrównoważonej turystyce do Ramowej Konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat*, Dz.U. 2013 poz. 682.
- Ramowa Konwencja o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat, sporządzona w Kijowie dnia 22 maja 2003 r.*, Dz.U. 2007 nr 96 poz. 634.
- Strategia zrównoważonego rozwoju turystyki „Magicznej Krainy Łemków i Pogórzan” na lata 2015-2020*, 2015, praca zbiorowa wykonana przez zespół w składzie: dr B. Zawilińska (kierownik zespołu), dr A. Wilkońska, dr K. Szpara, LOT „Beskid Zielony”, msc.
- Wolski J., 2007, *Przekształcenia krajobrazu wiejskiego Bieszczadów Wysokich w ciągu ostatnich 150 lat*, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Wójcik T., Ziaja M., Ćwik A., 2014, *Potencjał geoturystyczny nieczynnych kamieniołomów Czarnorzecko-Strzyżowskiego Parku Krajobrazowego*, [w:] R. Chybiorz, J. Nita (red.), *Wyrobiska i geostanowiska w krajobrazie. Problem adaptacji i udostępnienia*, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG 26/2014*, s. 155-173.
- Zaręba D., 2010, *Ekoturystyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Natural determinants of sustainable tourism development in the Beskid Niski Mountains and Środkowobeskidzkie Foothills

Summary

The article aims at presenting the natural determinants, including nature conservation aspects, of tourism development in selected communes of the Beskid Niski Mountains and Carpathian Foothills, as they should be taken into consideration in local and regional development strategies. The cultural and natural characteristics of the area allow tourism to be promoted in a way that is favourable for maintaining the biodiversity of the Carpathians. Because the nature of the region has not undergone extensive transformation, numerous natural sites have been preserved which are attractive enough to be used in nature tourism. At the same time, the area presents opportunities for new infrastructure investment projects, which makes it necessary to closely monitor the further development of tourism.

The study covers 37 communes of the Carpathians and Carpathian Foothills which are jointly named the “Magical Land of the Lemkos and the Pogorzans”. Environmental characteristic of the region was based on the available information on natural status, in particular protected areas. The analysis results served as a basis for developing recommendations concerning:

- a diversification of the natural values of areas and their significance for tourism development;
- the location and implementation of potential tourism investment projects;
- ways of promoting tourism services;
- education content for tourism service staff.

Słowa kluczowe: Natura 2000, obszary chronione, ochrona przyrody, zrównoważony rozwój, zrównoważona turystyka.

Key words: Natura 2000, protected areas, nature conservation, sustainable development, sustainable tourism.

Nazar Kudla¹
Łukasz Quirini-Popławski²

Zrównoważony rozwój turystyki na obszarach chronionych Karpat Ukraińskich

Wprowadzenie

Wśród form turystyki, które odpowiadają zasadom zrównoważonego rozwoju można w pierwszym rzędzie wymienić turystykę przyrodniczą i ekologiczną (ekoturystykę). Przedmiotem zainteresowania turystyki przyrodniczej są nieprzekształcone lub słabo naruszone przez człowieka obszary cenne przyrodniczo, np. o wysokiej bioróżnorodności systemów przyrodniczych. Podróże takie są często połączone ze zdobywaniem wiedzy na temat systemów przyrodniczych i zachodzących w nich procesów (Faracik i in. 2007 za: Krzymowska-Kostrowicka 1995).

Wśród charakterystycznych cech ekoturystyki Zaręba (2010) podaje:

- aktywne i dogłębne zwiedzanie obszarów o wybitnych walorach przyrodniczych i kulturowych;
- zachowanie harmonii ekosystemów przyrodniczych i utrzymanie odrębności kulturowej lokalnych społeczności;
- środki finansowe z tej formy turystyki kierowane są na ochronę zasobów dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego;
- realne korzyści finansowe i społeczne miejscowej ludności.

Faracik i in. (2007) podkreślają, iż podstawą rozwoju turystyki ekologicznej są zarówno walory przyrodnicze, jak i walory tradycyjnej kultury materialnej i duchowej. W kontekście zasad zrównoważonego rozwoju turystyki należy zaznaczyć, że kształt koncepcyjny ekoturystyki uzupełnia jeszcze jedna istotna charakterystyka – gwarancja długotrwałego zachowania zasobów przyrodniczo-kulturalnych obszarów rekreacyjnych.

Z drugiej strony na obecnym etapie rozwoju turystyki na Ukrainie, a w wybranych obszarach Karpat w szczególności, obserwuje się wzrost liczby konfliktów w relacji popyt turystyczny a racjonalne wykorzystanie zasobów naturalnych. Podstawą tych

---

¹ doc. dr Nazar Kudla, Wyższa Szkoła Zawodowa im. Sz. Szymonowica w Zamościu; Instytut Ekonomiki i Turystyki we Lwowie, kudlan@wp.pl

² dr Łukasz Quirini-Popławski, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Instytut Geografii, lquirini@up.krakow.pl

rozbieżności jest antropogeniczne obciążenie naturalnych ekosystemów przez rozwijającą się funkcję turystyczną. Turystyka stała się widocznym czynnikiem przemian środowiska przyrodniczego wybranych obszarów ukraińskich Karpat Wschodnich, zwłaszcza ich północnego skłonu (Quirini-Popławski 2011a, 2014). Wydaje się, że zmniejszenie sprzeczności na linii człowiek–środowisko możliwe jest dzięki turystyce zrównoważonej, rozumianej jako taka działalność turystów, która nie powoduje trwałego pogorszenia stanu środowiska przyrodniczego przy zapewnieniu jednoczesnych korzyści dla samych turystów, mieszkańców oraz świadczących usługi turystyczne. Taka sytuacja jest możliwa do osiągnięcia jedynie w przypadku równowagi pomiędzy składowymi tej turystyki: środowiskiem przyrodniczym, turystami, społecznościami lokalnymi i usługodawcami turystycznymi (Durydiwka i in. 2010). Zbliżony pogląd wyraża Коржик (2007), który wskazuje na harmonizację stosunków człowieka ze środowiskiem naturalnym wykorzystywanym w celach turystycznych, troskę o jego zachowanie, podkreślając przy tym rolę podwyższenia poziomu świadomości ekologicznej społeczeństwa. Warto nadmienić, iż Ukraina (podobnie jak Polska) podpisała w 2003 r. *Ramową Konwencję o Ochronie i Zrównoważonym Rozwoju Karpat*, która została ratyfikowana ustawą w 2009 r. Dokument ten zobowiązuje m.in. do promowania zrównoważonej turystyki opartej na wyjątkowym charakterze przyrody, krajobrazu i dziedzictwa kulturowego Karpat (Закон... 2009).

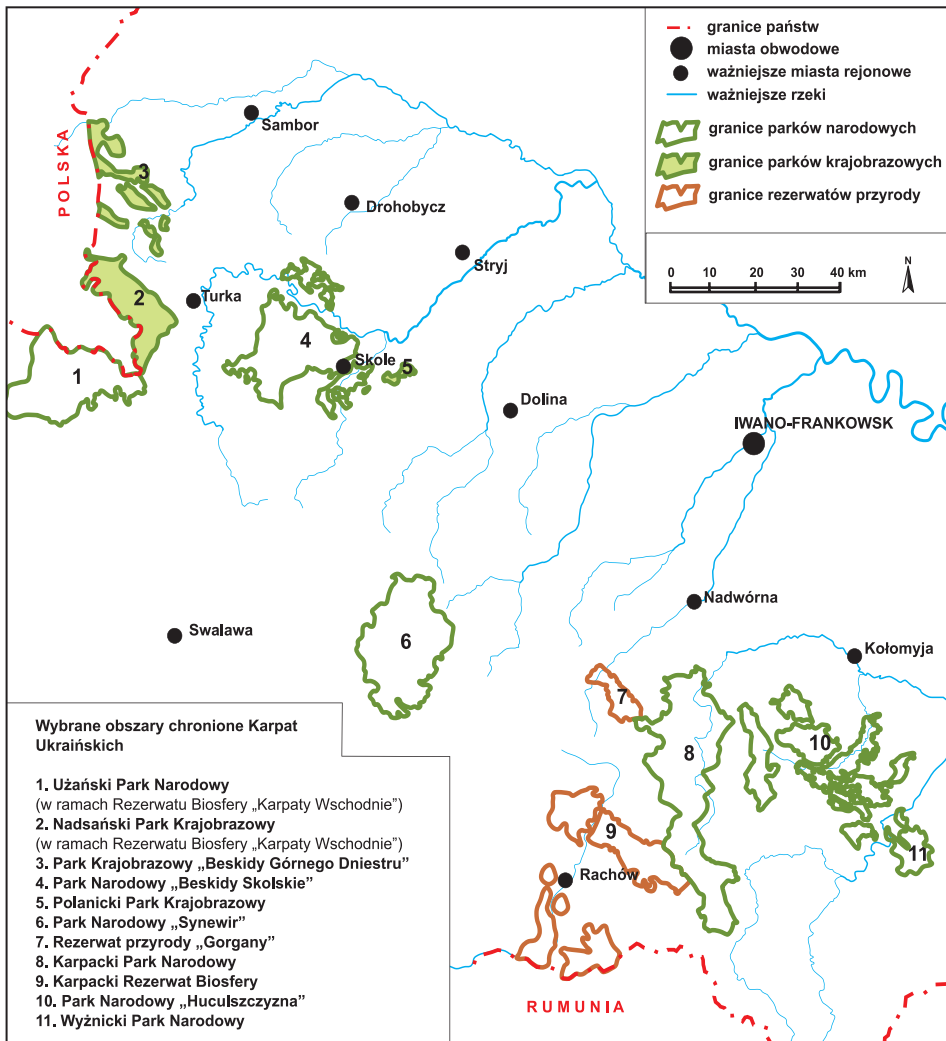
Przyrodnicze obszary chronione ukraińskich Karpat

Jedną z najważniejszych destynacji turystycznych stanowią przyrodnicze obszary chronione. Według Zinko, Teres (2009) rejestrowany ruch turystyczny w parkach narodowych ukraińskich Karpat Wschodnich w latach 2005-2007 oscylował wokół 300-350 tys. osób rocznie. Zgodnie z ukraińskim ustawodawstwem działalność turystyczno-rekreacyjna może być realizowana na terenie szeregu przyrodniczych obszarów chronionych, w pierwszej kolejności przez rezerваты biosfery, parki narodowe i regionalne parki krajobrazowe. Poprzez funkcjonalne strefowanie ustala się poziomy ochrony, które pozwalają połączyć zachowanie i odtworzenie kompleksów oraz obiektów z tworzeniem racjonalnych warunków dla turystyki i rekreacji³.

Szczególnie ważną rolę w organizacji i rozwoju turystyki na Ukrainie odgrywają przyrodnicze obszary chronione. Największym potencjałem turystycznym w tym zakresie dysponują ukraińskie Karpaty Wschodnie, których aż 20% powierzchni zajmują obszary chronione. Stanowią one na tym terenie największy odsetek w porównaniu z całym terytorium Ukrainy (średnia dla kraju 4,6%). Po północnej stronie karpackiego grzbietu obszary objęte ochroną zajmują 18,5%, a po południowej 23% powierzchni. Funkcjonują tu m.in.:

³ Głównie chodzi o ustawę o ochronie przyrodniczo-rezerwatowych zasobów Ukrainy (Закон України Про природно-заповідний фонд України, 16 червня року 1992, N 34, 50).

część międzynarodowego rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie”, Karpacki rezerwat Biosfery, rezerwat przyrody (Gorgany) oraz 6 parków narodowych – Karpacki, Synewir, Użański, Wyżnicki, Huculszczyzna, Beskidy Skolskie (ryc. 1). Wysoki odsetek obszarów objętych ochroną posiada w granicach administracyjnych Miejska Rada Jaremcze – blisko 60% oraz rejon kosowski – 56%. Pod względem geograficznym ochroną prawną w najwyższym stopniu objęte są masywy Czarnohory i Beskidów Pokucko-Bukowińskich, najniższym zaś Połonin Hryniawskich (Kostenko i in. 1997; Quirini-Popławski 2013, 2014).

Ryc. 1. Wybrane przyrodnicze obszary chronione ukraińskich Karpat Wschodnich

Źródło: opracowanie własne na podstawie www.reserves.in.ua.

Parki narodowe ukraińskich Karpat Wschodnich posiadają warunki do rozwoju szerokiego spektrum form turystyki (tab. 1). Długą, ponad 100-letnią, tradycję na omawianym obszarze mają wybrane kwalifikowane typy turystyki, zwłaszcza piesza, kajakowa, narciarska, konna. Z bardziej współczesnych form należy wymienić: *trekking* i *rafting*. Istotną rolę odgrywa również agroturystyka, turystyka przyrodnicza, krajoznawcza i ekoturystyka. Jednocześnie w oparciu o walory etnograficzne rozwija się turystyka kulturowa. Każdy z parków narodowych wyróżnia się charakterystycznym pakietem usług turystycznych i zajęć. Należy zwrócić uwagę, iż na terenie parków narodowych: Karpackiego i Wyżnickiego dokonano rozpoznania największej liczby form turystyki, na które składa się turystyka poznawcza (w tym przyrodnicza i ekoturystyka), kwalifikowana (w tym piesza, wodna, górską), jak również etnograficzna i wiejska. Wśród słabo jeszcze ukształtowanych form należałoby wymienić turystykę przygodową i różne formy turystyki ekstremalnej (*rafting*, kolarstwo górskie, *paintball*). Dla środowiska przyrodniczego szczególnie dewastujące są typy aktywności związane z użytkowaniem pojazdów mechanicznych (samochodów terenowych, skuterów śnieżnych, quadów) (Гулич 2004; Кудла 2009; Quirini-Popławski 2011b).

Tab. 1. Formy turystyki na obszarach chronionych ukraińskich Karpat Wschodnich

Forma turystyki Przyrodniczy obszar chroniony	piesza	narciarska	rowerowa	konna	kajakowa (w tym <i>rafting</i>)	jaskiniowa	„powietrzna”	wspinaczka	ekoturystyka	wiejska	agroturystyka
Karpacki Rezerwat Biosfery	+		+	+				+	+	+	
Karpacki Park Narodowy	+	+	+	+	+				+	+	+
Park Narodowy „Huculszczyzna”	+		+	+	+				+	+	+
Wyżnicki Park Narodowy	+	+		+	+	+	+	+	+	+	
Park Narodowy „Beskidy Skolskie”	+	+		+				+	+	+	+
Park Narodowy „Synewir”	+		+	+			+			+	
Użański Park Narodowy (w ramach Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie”)	+	+	+	+					+	+	

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych.

Turystyka poznawcza i przyrodnicza, realizowana jako wycieczki oznakowanymi ścieżkami edukacyjnymi, są najpopularniejszymi formami aktywności, spotykanymi we wszystkich omawianych przyrodniczych obszarach chronionych. Łącznie w parkach narodowych i rezerwach ukraińskich Karpat funkcjonuje ponad 50 szlaków o charakterze ekologiczno-poznawczym (Драпалюк i in. 2008). Jednak bardziej szczegółowe badania terenowe wybranych tras wskazują, że znaczna ich liczba nie istnieje w przestrzeni turystycznej. Często nie mają one odpowiedniej infrastruktury, a wyposażenie ogranicza się jedynie do naniesienia oznakowania i zamontowania tablicy informacyjnej przy wejściu na trasę. Zaobserwowano nierównomierny rozdział ruchu turystycznego na opisywanych szlakach. Rozpoznano kilka najbardziej atrakcyjnych tras, które dysponują bardzo istotną frekwencją. W Karpackim Parku Narodowym są to ścieżki: „Skały Dobosza”, „Na Howerłę”, „Do Jeziora Niesamowitego”; w Karpackim rezerwacie biosfery – „Na Howerłę i Pietros”, a także trasa w Dolinie Narcyzów; w Parku Narodowym „Synewir” – ścieżka „Jezioro Synewirskie”. Ważnym aspektem jest także ograniczenie przekształcenia rzeźby w obrębie najbardziej odwiedzanych tras i ścieżek poprzez zmniejszenie antropopresji, np.: ograniczanie rozprzestrzeniania się turystów, egzekucja zakazu poruszania się pojazdów mechanicznych, prowadzenie prac rekultywacyjnych, instalacja systemów przeciwozyjnych, nasadzenia roślinne, instalacje z materiału lokalnego czy ustawienie odpowiednich znaków informacyjnych. Jednocześnie szereg tras posiadających rozpoznane walory przyrodnicze pozostaje poza głównymi obszarami penetracji turystycznej (np. grupa góriska Gorgany, Połoniny Hryniawskie). W celu redystrybucji potoków turystycznych niezbędne są działania w zakresie poprawy infrastruktury (gł. komunikacyjnej) oraz promocji.

Zadanie zachowania dziedzictwa kulturowego i etnograficznego będzie zależęć od zrozumienia tej potrzeby przez administrację przyrodniczych obszarów chronionych. Konstrukttywne środki ochrony stref krajobrazów kulturowych należy uznać za priorytetowe, ukierunkowane na utrzymanie dziedzictwa historyczno-kulturowego. Zachowanie całokształtu krajobrazów etnokulturowych jako obiektów dziedzictwa naturalnego i kulturowego przyczyni się do określenia wszechstronnej historyczno-kulturowej indywidualności regionu, pozwoli na włączenie do ich składu zabytków historycznych i form żywej kultury tradycyjnej (Kudła 2009). Na tej podstawie będzie mógł aktywnie rozwijać się tematyczny kierunek turystyki – etnoturystyka, która przyciągnie turystów do atrakcyjnych pod względem etnografii (Huculów, Bojków i Lemków) regionów Karpat Ukraińskich i stanie się poważnym impulsem do rozwoju lokalnej gospodarki.

Obecnie turystyka etnograficzna jest wizytówką Karpackiego Parku Narodowego oraz Parku Narodowego „Huculszczyzna”. Duże perspektywy w tym zakresie ma też Park Narodowy „Beskidy Skolskie” (szczególnie dotyczy to rejonu Turka, tradycyjnie związanego z kulturą Bojków).

Formy turystyki na obszarach chronionych Karpat Ukraińskich

Na podstawie przeprowadzonych w latach 2006-2012 badań terenowych dokonano identyfikacji szeregu form turystyki w Karpatach Ukraińskich ze szczególnym uwzględnieniem przyrodniczych obszarów chronionych.

Turystyka poznawcza

Turystyka przyrodnicza i ekologiczna

Wnioskuje się, iż największą wartość w Karpatach Ukraińskich mają walory przyrodnicze (w tym nieznaczny stopień ich przekształcenia), których elementy są podstawą rozwoju szeroko rozumianej turystyki poznawczej, głównie przyrodniczej i ekoturystyki. Ta forma turystyki (m.in. obserwacja rzadkich gatunków zwierząt i roślin) realizowana jest na większości omawianych terenów, lecz największe znaczenie ma w rezerwacie przyrody „Gorgany” (obejmuje mieszane lasy bukowo-jodłowo-świerkowe, czyste świerczyny oraz stanowiska limby, a także typowy krajobraz rumowisk skalnych), Karpackim Parku Narodowym (rzeźba polodowcowa oraz piętra roślinne od pogórskiego do alpejskiego z 85 gatunkami z Ukraińskiej Czerwonej Księgi i 3 z Europejskiej Czerwonej Księgi) i Karpackim Rezerwacie Biosfery (tab. 2). Z drugiej strony największy potencjał w tym zakresie posiadają Użański Park Narodowy i Nadsański Park Krajobrazowy. Znajduje się tutaj także największa na Ukrainie liczba rzadkich gatunków roślin i zwierząt wpisanych do Ukraińskiej Czerwonej Księgi (Faracik i in. 2007 za: Krzymowska-Kostrowicka 1995, Nesteruk 2006; Quirini-Popławski 2011b).

Tab. 2. Formy ekoturystyki na obszarach chronionych ukraińskich Karpat Wschodnich

Typ ekoturystyki	Cechy turysty	Przykładowe obszary chronione
<i>Hard ecotourism</i>	<ul style="list-style-type: none"> wąskie, specjalistyczne zainteresowania walorami przyrodniczymi, chęć przeżycia, doświadczenia, gotowość rezygnacji z udogodnień 	Rezerwat przyrody „Gorgany”
<i>Soft ecotourism</i>	<ul style="list-style-type: none"> walory przyrodnicze jako jeden z elementów atrakcyjności, mniejsza potrzeba przeżycia, wymóg podstawowego poziomu komfortu 	Karpacki Rezerwat Biosfery Karpacki Park Narodowy Park Narodowy „Beskidy Skolskie” Użański Park Narodowy

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Typy ekoturystyki* za: Eagles i in. 2002.

Turystyka jaskiniowa

Turystyka speleologiczna ze względu na brak większych jaskiń ma niewielkie znaczenie po północnej stronie łuku karpackiego, natomiast jest dość rozpowszechniona w części górskiej obwodu Zakarpackiego, gdzie zidentyfikowano ponad 50 jaskiń. Większość z nich znajduje się w rejonie taciwskim (Jaskinie Małej i Dużej Ugolki) oraz w pobliżu wsi Neresnycia, gdzie zlokalizowana jest m.in. Jaskinia Czerłeny Kamień. Największa i najdłuższa w Karpatach Ukrainińskich jest Jaskinia Przyjaźń (Romania), której łączna długość korytarzy wynosi prawie 1 km, a głębokość do 45 m. Natomiast w Wyżnickim Parku Narodowym (miejsowość Berhomet) funkcjonuje trasa geoturystyczna Wyżnica–wieś Lekecze. Na długości 29 km celem poznania są jaskinie górskie, osobliwości genezy jaskiniowej w piaskowcach, a także poszukiwanie i zbadanie nowych wgłębień (Hetman, Zińko 2002; Hamkało, Kudła 2011).

Piesza turystyka górska

Udokumentowana forma turystyki pieszej górskiej posiada w Karpatach Ukrainińskich blisko dwa wieki tradycji. Współcześnie trudno jest ocenić faktyczną długość oznakowanych szlaków dla tej formy turystyki. Autorom nie udało się dotrzeć do dokładnych informacji, poza danymi o długości tras w obrębie parków narodowych i Karpackiego Rezerwatu Biosfery (*Potencjał turystyczny ...* 2005). Oznakowanie ścieżek odbywało się po 1991 r. w sposób spontaniczny i niezorganizowany. Pracami tymi zajmowały się lokalne organizacje, agencje podróży, społecznicy, a nawet właściciele pojedynczych obiektów noclegowych. Bardziej lub mniej trwałe znaki malowano w regionach popularnych wśród turystów (szczytach, przełęczach, miejscowościach) – Czarnohora, rejon jeziora Synewir (Toruńskie), Gorgany Wschodnie i Środkowe, Trościan i Pikuj w Bieszczadach. Na to nakładały się oznakowania z czasów radzieckich, m.in. w Czarnohorze. Przemysłane prace znakarskie wykonano na terenie Bieszczad, Świdowca, Gorganów dopiero w pierwszych latach XXI w. Było to możliwe w znacznej mierze dzięki członkom fundacji *Karpackie Ścieżki* i przy wsparciu programu ministerstwa Spraw Zagranicznych RP „Polska Pomoc”. Po stronie zakarpackiej od kilku lat rząd Republiki Czeskiej wspiera finansowo znakowanie szlaków, których długość szacuje się na 500-600 km (www.karpatywschodnie.pl).

Główne turystyczne szlaki górskie Karpat Ukrainińskich prowadzą przez ich najwyższe partie w obrębie masywów Czarnohory, Świdowca i Gorganów. Weryfikacji przebiegu nowych szlaków dokonano w rezultacie badań terenowych przeprowadzonych w latach 2007-2010. Zdecydowano, że dla poznania osobliwości przyrodniczych i etnograficznych najlepsze będą szlaki dwu- i trzydniowe (Hamkało, Kudła 2011). Najliczniej uczęszczane przez turystów szlaki w masywach Czarnohory i Gorganów prowadzą m.in. na najwyższy szczyt Ukrainy – Howerlę, nad Jezioro Niesamowite i Synewir. Duża popularność tych szlaków powoduje wzrost obciążenia antropogenicznego chronionych ekosystemów.

Turystyka konna (jeździecka)

Turystyka konna w karpackich obszarach chronionych ma znaczenie marginalne, choć posiada znaczne perspektywy w kilku rejonach. W parku narodowym „Synewir” działają trzy trasy konne: Krasnyj–jezioro Synewir–Ozirna–Birok–Krasnyj (długość 12 km); Krasnyj–Sloboda–Bukowinka–Rostoka–Krasnyj (12 km) oraz Ostriky–Gedeszowa–Dzike Jezioro (Ozirce)–Muzeum flisactwa–Ostriky (12 km). W Parku Narodowym „Beskidy Skolskie” stworzono konną trasę „Na Rozsochackie połoniny”.

Turystyka narciarska

W Karpatach Ukrainińskich działa kilka stacji sportów zimowych, wśród których największą rangę mają: „Bukovel” i Dragobrat, następnie Sławsko, Pylypec–Podobowec, Izki i Tysowiec. Oprócz nich istnieje wiele mniejszych ośrodków, gdzie trasy zjazdowe są obsługiwane przez 1 lub 2 wyciągi. Obecnie pierwszoplanowe miejsce wśród tych ośrodków zajmuje „Bukovel”, położony w pobliżu wsi Polanica (Jaremczańska Rada Miejska) na wysokości 850-1372 m n.p.m. Rozwój ośrodka narciarskiego zapoczątkowano w 2001 r. dzięki prowadzonym na dużą skalę inwestycjom. W ciągu 9 lat stał się jednym z najnowocześniejszych w Europie Wschodniej. O skali rozwoju może świadczyć fakt, iż pierwszych turystów (prawie 10 tys. osób) ośrodek przyjmował w sezonie 2002-2003, 4 lata później zainstalowano 7 wyciągów i 5 wyciągów wielofunkcyjnych, natomiast obecnie działa 16 wyciągów (o pojemności blisko 35 tys. osób/godz.) i 56 tras zjazdowych (www.bukovel.com). Znacznie rozbudowano pozostałą infrastrukturę (liczne hotele, wielopoziomowe parkingi, restauracje, wypożyczalnie sprzętu⁴). Dla narciarzy wytyczono ponad 60 km tras zjazdowych o różnym stopniu trudności. Wszystkie trasy są sztucznie zaśnieżane, a dwie mają zainstalowane sztuczne oświetlenie. Od lat 2008-2009 r. w ośrodku zaczęto wprowadzać nowy kierunek działalności, związany z usługami zdrowotnymi (turystyka zdrowotna, w tym *spa* i *wellness*) w oparciu o wody mineralne „Bukovelska-1” i „Bukovelska-2”. Stacja sportów zimowych „Bukovel” (bezpośrednie sąsiedztwo Karpackiego Parku Narodowego i rezerwatu „Gorgany”) jest również przykładem konfliktu pomiędzy funkcjonowaniem szerokokorozumianej infrastruktury narciarskiej, a stanem środowiska przyrodniczego związanego ze zmianą dotychczasowego sposobu użytkowania ziemi oraz silną presją turystyczną na obszary koncentracji turystyki masowej (Hamkało, Kudła 2011; Quirini-Popławski 2014).

Dobre warunki do uprawiania narciarstwa oferuje także najwyższej położony na Ukrainie ośrodek narciarski Dragobrat (1400-1700 m n.p.m.), u podnóży góry Stoh (1704 m n.p.m.). Trasy zjazdowe są obsługiwane przez trzy wyciągi orczykowe o długości 1000 m, nowy wyciąg 4-krzesłkowy oraz kilka krótszych.

⁴ W 2006 r. pojemność bazy noclegowej kształtowała się na poziomie 1 600 łóżek, z czego 430 w hotelach. Największy z obiektów (hotel „Bukovel”) posiada 254 pokoje.

W sezonie 2009-2010 w ramach ośrodka działało ponad 20 obiektów noclegowych o różnym standardzie usług dla 600-700 osób.

Spośród innych stacji sportów zimowych należy wymienić Sławsko (trzy zespoły wyciągów, skocznia narciarska), Worochtę (wyciąg krzeselkowy, zespół skoczni), Tysowiec (dwa zespoły wyciągów). Znacznie mniejsze stacje funkcjonują przykładowo w Wyszku w Bieszczadach, Małym Rożniu (rejon kosowski) i koło Jabłonicy (ośrodek Wołosianka). Większość z tych ośrodków boryka się z licznymi problemami. Za przykład może posłużyć Tysowiec, który w ciągu minionej dekady znacząco utracił swoją rangę, a bez odpowiedniego doinwestowania jego funkcja turystyczna upadnie. Mimo to oczekuje się, że w przyszłości górskie ośrodki narciarskie Ukrainy staną się konkurencyjne w stosunku do zagranicznych ośrodków karpackich, pod warunkiem skutecznych oraz efektywnych działań inwestycyjnych i marketingowych.

Górska turystyka rowerowa

Górska turystyka rowerowa cieszy się popularnością dopiero od kilkunastu lat, odkąd upowszechniły się rowery górskie. Liczba chętnych do uprawiania tej formy turystyki i łączenia z nią wypoczynku czynnego rośnie z roku na rok. Najpopularniejsze trasy rowerowe biegną wzdłuż doliny rzeki Prut (Jaremcańska Miejska Rada). W ostatnich latach obserwuje się wzrost liczby wypożyczalni i obiektów noclegowych przyjaznych rowerzystom (Sławsko, Worochta). Według Jazop (2013) zwiększenie liczby tras i przeprowadzenie przedsięwzięć skierowanych na promocję turystyki rowerowej pomyślnie wpłynie na takiego rodzaju turystykę w regionie. Ogólnie turystyka rowerowa w Karpatach Ukraińskich ma dobre perspektywy, pod warunkiem ograniczenia wpływu czynników hamujących jej rozwój, głównie: niedostatku przystosowanych i oznakowanych tras rowerowych, dostosowania infrastruktury komunikacyjnej i noclegowej oraz braku znajomości języków obcych przez miejscową ludność.

Turystyka kajakowa

Posiadające blisko 100-letnią tradycję spływy wodne na rzekach karpackich organizowane są najczęściej na Prucie, Dniestrze, Czeremoszu i Czarnej Cisie. Na rzece Prut popularne są dwie trasy wodne: sportowa o długości 30 km – Worochta (wodospad) – Jaremce (przełom) oraz trasa slalomu wodnego (2 km) w pobliżu wsi Jamna. Rosnącym zainteresowaniem turystów cieszy się kilkudniowy *rafting* po Czarnym Czeremoszu w rejonie Werchowyna (pol. Żabie), w obwodzie Iwano-Frankowskim. Niezbędne jest oznakowanie i zagospodarowanie brzegów (stanice i przystanie z odpowiednią infrastrukturą). Warto sięgnąć do doświadczeń innych państw Konwencji Karpackiej w zakresie wykorzystania rzek do tej formy turystyki.

Turystyka ekstremalna

Na terenie szeregu parków narodowych rozwijają się różne formy wspinaczki skałkowej (z elementami wspinaczki górskiej). Jako popularne miejsca można wymienić: skały Dobosza (Karpacki Park Narodowy), skały w Uryczu (Park Narodowy „Beskidy Skolskie”), Przecięte Kamienie, Sokolski Kamień, skały w Werchni Łużki (Wyżnicki Park Narodowy). Dla miłośników szybownictwa ważnym miejscem jest przełęcz Nimczycz na terenie Wyżnickiego Parku Narodowego.

Turystyka zdrowotna

Na obszarach prawnie chronionych Karpat Ukraińskich funkcjonuje obecnie 12 uzdrowisk. Największą ich koncentracją charakteryzuje się Karpacki Park Narodowy, gdzie znajdują się: Jaremcze, Jabłonica, Mikuliczyn, Tatarów i Worochta (tab. 3). Tam właśnie, dzięki lokalnemu klimatowi o walorach leczniczych (w obszarach górskich silnie bodźcowym), różnorodnej infrastrukturze turystycznej i blisko 150-letniej tradycji turystyki, przewiduje się dalszy rozwój, nie tyle turystyki zdrowotnej, ile pobytów typu *wellness, spa*.

Tab. 3. Główne czynniki i profile lecznicze uzdrowisk na przyrodniczych obszarach chronionych w Karpatach Ukraińskich (skłon północny)

Nazwa uzdrowiska	Wysokość [m n.p.m.]	Podstawowy czynnik leczniczy	Główny profil leczniczy
Hrebenów	490	klimat	choroby układu oddechowego
Jabłonica	900	klimat	choroby układu oddechowego
Jaremcze	530	klimat	choroby układu oddechowego
Korezyn	400	klimat	choroby układu oddechowego
Mikuliczyn	600	klimat	choroby układu oddechowego
Rozłucz	540	klimat	choroby układu oddechowego
Schodnica	470	wody mineralne, klimat	choroby układu pokarmowego, trawienia
Skole	440	klimat	choroby układu oddechowego
Tatarów	680	klimat	choroby układu oddechowego
Worochta	750	klimat	choroby układu oddechowego

Źródło: opracowania własne.

Obiektów lecznictwa uzdrowiskowego jest stosunkowo niewiele. Dla przykładu na obszarze Karpackiego Parku Narodowego funkcjonuje ich 8, w tym w Jaremczu – kompleksy sanatoryjne: *Karpacki, Śnieżynka* (w sumie 300 miejsc noclegowych), Mikuliczynie (sanatorium dziecięce *Karpaty*), Tatarowie (4 obiekty) i Worochcie (sanatorium dziecięce *Smericzka*). Jednakże usługi w opar-

ciu o właściwości naturalnych surowców leczniczych oferowane są w tych miejscowościach w szeregu prywatnych obiektów. W wielu uzdrowiskach działające niegdyś obiekty lecznictwa nie przyjmują już kuracjuszy, np. kompleks wypoczynkowo-leczniczy *Huculka* w Schodnicy.

Turystyka wiejska

Rozwój turystyki wiejskiej w Karpatach Ukraińskich jest ściśle związany z terenami chronionymi. Obszary te są szczególnie atrakcyjnym terenem dla turystów z uwagi na zróżnicowany krajobraz, jakość środowiska przyrodniczego i wiele różnorodnych imprez, które sprzyjają przyjazdom⁵. Z jednej strony właściciele gospodarstw oferują turystom usługi noclegowe i żywieniowe, z drugiej świadcząc dodatkowe usługi w zakresie zorganizowania czasu wolnego, gospodarze urozmaicają program różnorodnymi wycieczkami po ścieżkach ekologicznych i trasach parków. Dzięki wielu programom wspomagającym i akcjom szkoleniowym sieć gospodarstw agroturystycznych dynamicznie się rozwija, w szczególności na terenie Karpackiego Parku Narodowego (Jabłonica, Jaremcze, Mikuliczyn, Tatarów, Worochta), a także Karpackiego Rezerwatu Biosfery (Rachów, Jasinia), Parku Narodowego „Huculszczyzna” (Kosów, Kosmacz), Parku Narodowego „Synewir” (Międzygorie), Skole, Sławsko, Schodnica (Park Narodowy „Beskidy Skolskie”), Kostryno, Użok, Wołosianka (Użański Park Narodowy).

Aktywizacja turystyczna mieszkańców spowoduje pozytywne zmiany w innych sferach życia społecznego i gospodarczego (gospodarka rolna, infrastruktura, ekologia), ale przede wszystkim będzie sprzyjać wzrostowi poziomu ich życia. Ponadto rozwój turystyki wiejskiej pozwala kultywować kulturę, zwyczaje i tradycje oraz wykorzystać je w ofercie turystycznej. Nadanie usług turystycznych może być ściśle związane z obszarami przyrodniczo cennymi, gdyż właśnie tam znajdują się najcenniejsze zasoby i walory środowiska przyrodniczego i kulturowego człowieka.

Duże znaczenie w zakresie przyciągnięcia turystów mają centra ekologiczno-edukacyjne i informacyjne, muzea („Muzeum ekologii gór i historii wykorzystania natury Karpat” w Karpackim Rezerwacie Biosfery, Muzeum lasu i spławu w Parku Narodowym „Synewir”, Muzeum natury Wyżnieckiego Parku Narodowego), gospodarstwa „klatkowe” (Karpacki Park Narodowy, Park Narodowy „Beskidy Skolskie”), a także atrakcje tematyczne („Gospodarstwo Świętego Mikołaja” w Parku Narodowym „Huculszczyzna”).

Na podstawie wskaźnika poziomu rozwoju infrastruktury oraz intensywności ruchu turystycznego Hetman, Zińko (2002) wyróżniają dwa typy narodowych parków ukraińskich Karpat – intensywnego (Karpacki, „Huculszczyzna”, „Synewir”) i ekstensywnego rozwoju turystyki („Beskidy Skolskie”, Wyżnicki). Te

⁵ W 1996 r. założono pierwsze na Ukrainie Towarzystwo wiejskiej (zielonej) turystyki. Zrzesza ono 14 regionalnych ośrodków w celu prowadzenia rejestru rolników i ich szkolenia.

pierwsze wyróżniają się dużym obszarem przypadającym na stacjonarną i regulowaną strefę rekreacyjną przy nieznacznym terenie rezerwatu. Dysponują one stosunkowo rozwiniętą infrastrukturą turystyczną i rekreacyjną, a także dużymi osiedlami. Obszary drugiego typu podzielone zostały na strefy: rezerwatową, rekreacyjną i gospodarczą. Charakteryzują się znacznie słabiej rozwiniętą infrastrukturą turystyczną, a osiedla zajmują nieznaczne, często peryferyjne tereny.

Szeregu obszarów cennych przyrodniczo w ukraińskich Karpatach dotychczas negatywne skutki ruchu turystycznego o charakterze masowym. Wśród tak zwanych „gorących punktów” w Karpatach Ukraińskich można wymienić za Кучинська (2009):

- Karpacki Rezerwat Biosfery i Karpacki Park Narodowy (szczytowe rejony Howerli, Petrosa, Popa Iwana, wodospad Pereboj, Jezioro Niesamowite, Brebenieskuł, wieś Polanica, Skały Dobosza, dolina Narcyzów);
- Park Narodowy „Synewir” (jezioro Synewir, wodospad Szypit);
- Park Narodowy „Beskidy Skolskie” (skały w Uryczu, wodospad na rzece Kamianka, Martwe jezioro);
- Wyżnicki Park Narodowy (obiekty Pierścienia Kamiennego).

Podsumowanie

Wydaje się, że dla terenu Karpat Ukraińskich, jak również dla innych niezagospodarowanych dotąd obszarów Karpat, istotną szansą jest przede wszystkim rozwój turystyki zrównoważonej (Borsa i in., 2009). Walory przyrodnicze (szczególnie krajobrazowe) stanowią główny element kształtujący atrakcyjność turystyczną Karpat Ukraińskich. Z kolei z uwagi na bogatą etnografię walory antropogeniczne wyróżniają ten obszar spośród pozostałych części Karpat.

Obszary przyrodniczo chronione to nadzwyczaj ważne zasoby dla rozwoju szeregu form turystyki i rekreacji. Naukowo uzasadnione i rzetelnie zorganizowane – z dotrzymaniem wszelkich wymagań ekologicznych – wykorzystanie turystyczne peryferyjnych stref obszarów chronionych umożliwi istotne podwyższenie kwoty wpływów finansowych do budżetu państwowego i lokalnego. Przyrodnicze obszary chronione potrzebują rozszerzenia stref działalności turystycznej i gospodarczej na terenach przyległych oraz nowoczesnego zagospodarowania infrastrukturalnego.

Prowadzenie racjonalnej działalności turystycznej na obszarach chronionych wymaga:

- zapewnienia turystom stosownych warunków wypoczynku poprzez budowę odpowiedniej infrastruktury (noclegowej, komunikacyjnej itp.);
- zapewnienia informatycznej obsługi dla umożliwienia działalności obiektu turystycznego (przeprowadzenie kampanii reklamowej oraz uzyskanie informacji marketingowych);

- stworzenia portalu informacyjnego będącego źródłem informacji o możliwościach rekreacyjno-turystycznych obszaru oraz o dostępnych usługach;
- przygotowania i przeszkolenia specjalistów w zakresie świadczenia usług turystycznych;
- opracowania i realizacji produktów promocyjnych (folderów, informatorów, przewodników, filmów reklamowych, programów telewizyjnych, radiowych itp.);
- organizacji produkcji i sprzedaży pamiątek;
- stworzenia odpowiednich usług organizacyjno-informacyjnych (np. podpisanie umów obsługi turystycznej z przedsiębiorstwami);
- prowadzenia badań i monitoringu w zakresie wpływu turystyki na stan środowiska przyrodniczego (Kudla 2010).

W związku z obserwowanym wzrostem antropopresji turystycznej wysoce aktualny stał się problem zachowania zasobów środowiska przyrodniczego terenów, gdzie dominuje turystyka o charakterze masowym. Identyfikacja aktualnych, a także wskazanie potencjalnych, konfliktów zachodzących na obszarach recepcji turystycznej winna znaleźć zastosowanie przy formułowaniu i wdrażaniu koncepcji zasad zrównoważonego rozwoju. Określenie obszarów występowania konfliktów środowiskowych ma bezpośredni wpływ na możliwość zachowania walorów przyrodniczych na obszarze Karpat Ukraińskich.

Rozwój turystyki zrównoważonej może napotkać jednak pewne przeszkody w postaci braków infrastrukturalnych i rodzących się konfliktów w relacji człowiek–środowisko. Obecnie negatywny wpływ turystyki o charakterze masowym na zasoby przyrodnicze obserwuje się w szeregu przyrodniczych obszarach chronionych Karpat Ukraińskich. Wśród jego przyczyn należy podać m.in.: tempo rozwoju, rozmiary i funkcjonowanie osadnictwa turystycznego, rozwój motoryzacji indywidualnej, intensywne, sezonowe użytkowanie terenów rekreacyjnych (m.in. związane z funkcjonowaniem infrastruktury narciarskiej) oraz brak odpowiedzialności podmiotów działalności turystycznej za możliwe negatywne skutki przebywania turystów na terenie stref chronionych.

Zdaniem autorów do najważniejszych przedsięwzięć skierowanych na minimalizację przyrodniczych skutków działalności turystyczno-rekreacyjnej człowieka można podać:

- zarządzanie ruchem turystycznym, m.in. poprzez redystrybucję ruchu turystycznego w celu odciążenia obszarów najbardziej narażonych na antropopresję turystyczną (np. uzupełnienie elementów infrastruktury i popularyzację mniej znanych obszarów);
- określenie wskaźników chłonności obszarów i przepustowości turystycznej szlaków z uwzględnieniem wpływu turystyki na różne komponenty środowiska.
- przeprowadzenie prac rekultywacyjnych wybranych terenów przyrodniczych obszarów chronionych: nasadzenia roślinne, uporządkowanie

i umocnienie pieszych tras z użyciem materiału lokalnego, przeciwozyjne zagospodarowanie tras narciarskich i dróg górskich;

- lepsze informowanie turystów i lokalnych społeczności o problemach ekologicznych związanych z turystycznym użytkowaniem terenów górskich poprzez wydawnictwa naukowe i popularne;
- szerokie wprowadzenie form turystyki, zorientowanych na korzystanie z zasobów naturalnych, m. in.: turystyka ekologiczna (w wariantach *soft-hard- ecotourism*, także *ecologically-sensitive tourism*), poznawcza, a także „bezpieczne” rodzaje aktywności – turystyka etnograficzna, kwalifikowana (piesza, wodna, konna), również z wykorzystaniem kolejki wąskotorowej (Keeton i in. 2013);
- wprowadzenie elementów edukacji ekologicznej przy opracowaniu produktów turystycznych;
- zwiększenie kompetencji administracji obszarów chronionych, zwłaszcza parków narodowych i rezerwatów rangi lokalnej;
- doprecyzowanie zapisów ustawowych w zakresie głównego celu powoływania parków narodowych (ochrona czy rekreacja?).

Na przyrodniczych obszarach chronionych, gdzie turystyka nie powoduje istotnych konfliktów funkcjonalnych, jej dalszy rozwój może sprzyjać ochronie unikalnego charakteru tych terenów i rozwojowi kulturowego dziedzictwa grup etnicznych, a zarazem być czynnikiem poprawy sytuacji ekonomicznej miejscowej ludności oraz budżetów samorządów lokalnych. Głównym warunkiem jest pomyślnie wykorzystanie zasobów przyrodniczych oraz promowanie przede wszystkim turystyki indywidualnej, pozostającej w ścisłym związku ze środowiskiem przyrodniczym i kulturowym tych terenów.

Reasumując, należy stwierdzić, iż szansą na umocnienie turystyki w Karpatach Ukraińskich jest jej zrównoważony rozwój. Wydaje się, że niezbędnym elementem realizacji tej polityki jest przyjęcie i realizacja opracowań strategicznych i planistycznych w skali regionalnej, sporządzenie modeli i strategii rozwoju perspektywicznego „sektora turystycznego”, a także wdrożenie i egzekucja koncepcji strefowania przestrzennego w celu ograniczenia negatywnych skutków ruchu turystycznego na przyrodniczych obszarach chronionych.

Literatura

- Borsa, M., Chifelea C., Egerer H., Gal Z., Glowacki W., Halas M., Hopfgartner V., Illes I., Niewiadomski Z., Ptacek P., Wiederwald D., 2009, *VASICA – Visions and Strategies in the Carpathian Area*, UNEP ISCC, Vienna.
- Драпалюк А., Парчук Г., Гетьман В., 2008, *Заповідними стежками Карпат: путівник щодо цінностей природоохоронних територій Карпат*, Ніка-Центр, Київ (Drapaliuk A., Parchuk H., Hetman V., 2008, *Zapovid-*

nymy stezhkamy Karpat: putivnyk shchodo tsinnosti pryrodookhoronnykh terytorii Karpat, Nika-Tsentr, Kyiv).

- Durydiwka M., Kowalczyk A., Kulczyk S., 2010, *Definicja i zakres pojęcia „turystyka zrównoważona”*, [w:] A. Kowalczyk (red.), *Turystyka zrównoważona*, PWN, Warszawa, s. 21-43.
- Eagles P. F. J., McCool S. F., Haynes C. D., 2002, *Sustainable Tourism in Protected Areas: Guidelines for Planning and Management*, Best Practice Protected Area Guidelines Series, 8, IUCN Gland, Switzerland and Cambridge.
- Faracik R., Kurek W., Mika M., Pitrus E., Ptaszycka-Jackowska D., 2007, *Rodzaje i formy turystyki*, [w:] W. Kurek (red.), *Turystyka*, PWN, Warszawa, s. 196-338.
- Федорченко В. К., Дьорова Т. А., 2002, *Історія туризму в Україні*, Вища Школа, Київ (Fedorchenko V. K., Dorova T. A., 2002, *Istoriia turizmu v Ukraini*, Vyshcha shkola, Kyiv).
- Гулич О., 2004, *Рекреаційний потенціал Українських Карпат та сучасний стан його освоєння*, Національна Академія Наук України, Інститут Регіональних Досліджень, Львів (Hulych O., 2004, *Rekreatsiyni potentzial Ukrainykykh Karpat ta suchasnyi stan yoho osvoiennia*, Natsionalna Akademiia Nauk Ukrainy, Instytut Rehionalnykh Doslidzhen, Lviv).
- Hamkalo M., Kudla N., 2011, *Karpaty Ukrainskie jako region turystyczny – uwarunkowania oraz możliwości rozwoju*, [w:] M. Mika (red.), *Prace Geograficzne*, 125, s. 63-75.
- Hetman W., Zińko J., 2002, *Turystyka w parkach narodowych Ukrainy*, [w:] J. Partyka (red.), *Użytkowanie turystyczne Parków Narodowych. Ruch turystyczny – Zagospodarowanie – Konflikty – Zagrożenia*, Ojców, s. 455-469.
- Keeton W. S., Angelstam P. K., Bihun Y., Chernyavskyy M., Crow S. M., Deyneka A., Elbakidze M., Farley J., Kovalyshyn V., Kruhlov I., Mahura B., Myklush S., Nunery J. S., Soloviy I., Zahvoyska L., 2013, *Sustainable Forest Management Alternatives for the Carpathian Mountains with a Focus on Ukraine*, [w:] J. Kozak, K. Ostapowicz, A. Bytnerowicz, B. Wyżga (red.), *The Carpathians: Integrating Nature and Society Towards Sustainability*, *Environmental Science and Engineering*, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg.
- Kostenko A., Petrova L., Tretiak P., 1997, *Problemy monitoringu rezerwatów przyrody na zachodzie Ukrainy*, *Roczniki Bieszczadzkie*, 6, s. 349-353.
- Коржик В. П., 2007, *Екологічний туризм: що це таке?* [w:] *Екотуризм і сталий розвиток у Карпатах: мат. міжнар. наук.-практ. конфер. 10-12 жовтня 2007 р.*, Рахів, 158-164 (Korzhyk V. P., 2007, *Ekolohichnyi turizm: shcho tse take? Ekoturizm i stalyi rozvytok u Karpatakh: mat. mizhnar. nauk.-prakt. konfer. 10-12 zhovtnia 2007 r.*, Rakhiv, 158-164).
- Krzyszowska-Kostrowicka A., 1995, *Z problematyki badawczej zachowań turystyczno-rekreacyjnych w środowisku przyrodniczym*, *Turyzm* 5, 2, s. 65-75.
- Kudla N., 2009, *Rola turystyki w zachowaniu dziedzictwa etnicznego górali ukraińskich na terenach chronionych*, [w:] A. Stasiak (red.), *Kultura i tu-*

- rystyka. *Wspólnie zyskać*, Wyd. Wyższej Szkoły Turystyki i Hotelarstwa, Łódź, s. 73-80.
- Kudla N., 2010, *Możliwości wykorzystania w turystyce obszarów przyrodniczo cennych Ukrainy*, [w:] M. Jalinik (red.), *Turystyka na obszarach przyrodniczo cennych*, Politechnika Białostocka, Białystok, s. 492-507.
- Кудла Н. Є., 2009, *Структурні зміни діяльності особистих селянських господарств у сфері надання туристичних послуг*, [w:] *Географія і туризм: європейський досвід*, ЛНУ ім. Івана Франка, Львів, с. 73-76 (Kudla N., 2009, *Strukturalni zminy dial'nosti osobystych selians'kych gospodarstv u sferi nadannia turystychnych poslug*, [w:] *Geografia i Turizm: Ievropejs'kiy Dosvid*, L'viv's'kiy Natsional'niy Universytet imeni Ivana Franka, L'viv, s. 73-76).
- Кучинська І. В., 2009, *Екотуристичний потенціал природоохоронних територій українських Карпат: сучасний стан, проблеми і перспективи використання*, Вісник Львівського Інституту Економіки і Туризму, 4, Львів, 201-209 (Kuchynska I. V., 2009, *Ekoturystychnyi potentsial pryrodookhoronnykh terytorii ukrainskykh Karpat: suchasnyi stan, problemy i perspektyvy vykorystannia*, Visnyk Lvivskoho Instytutu Ekonomiky i Turyzmu, 4, Lviv, 201-209).
- Лазор С., 2013, *Сучасний стан та перспективи розвитку велосипедного туризму в Надвірнянському районі Івано-Франківської області*, Вісник Львівського Університету. Серія географічна. 43 (Ч. 1), 315–320 (Lazor S., 2013, *Suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku velosypednoho turyzmu v Nadvirnianskomu raioni Ivano-Frankivskoi oblasti*, Visnyk Lvivskoho Universytetu. Seriiia heohrafichna. 43 (Ch. 1), 315–320).
- Maryskevych O., Shpakivska I., Didukh O., 2007, *Wyzwania i szanse dla ochrony przyrody w karpackich parkach narodowych na Ukrainie*, Roczniki Bieszczadzkie, 15, s. 105-118.
- Nesteruk J., 2006, *Przyroda*, [w:] A. Wielocha (red.), *Góry Huculszczyzny*, COTG PTTK, Kraków, s. 25-48.
- Potencjał turystyczny Ukrainy zachodniej*, 2005, A. Jagusiewicz (red.), Instytut Turystyki w Warszawie, Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franko we Lwowie Uniwersytet Turystyki, Gospodarki i Prawa w Kijowie, Warszawa.
- Quirini-Popławski Ł., 2011a, *Turystyka jako czynnik przemian środowiska przyrodniczego północnej części Beskidów Wschodnich (Ukraina)*, Czasopismo Techniczne (Architektura), 108, Politechnika Krakowska, Kraków, s. 271-279.
- Quirini-Popławski Ł., 2011b, *Walory przyrodnicze i kulturowe jako podstawa atrakcyjności turystycznej Beskidów Wschodnich na obszarze obwodów lwowskiego i iwanofrankowskiego (Ukraina)*, [w:] M. Mika (red.), *Prace Geograficzne*, 125, s. 129-145.
- Quirini-Popławski Ł., 2013, *Rozwój form ochrony przyrody a turystyka w Beski-*

dach Wschodnich (obwód lwowski i iwano-frankowski) – zarys tematyki, [w:] Zbalansований розвиток туристичних регіонів: національний і світовий досвід, Міністерство Освіти і Науки України, Львівський Інститут Економіки і Туризму, Департамент Міжнародного Співробітництва та Туризму ЛОДА, Львів, s. 86-89 (Zbalansovanyi rozvytok turystychnykh rehioniv: natsionalnyi i svitovyi dosvid, Minictepectvo Osvity i Nauky Ukrainy, Lvivskiy Instytut Ekonomiky i Turyzmu, Departament Mizhnarodnoho Spivrobitnytstva ta Turyzmu LODA, Lviv, 86-89).

Quirini-Popławski Ł., 2014, *The development of the tourism infrastructure as a factor of the environmental change in the mountain areas. Case study of the Pruth Valley tourist region (Eastern Beskidy Mts., Ukraine)*, Geography, Economics and Tourism: National and International Experience (Forum Carpathicum 2014 Proceedings Volume), L'viv, s. 156-162.

Закон України Про ратифікацію Протоколу про збереження і сталі використання біологічного та ландшафтного різноманіття до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, підписаної у м. Києві 22 травня 2003 року (4 вересня 2009 року, N 1621-VI) (Zakon Ukrainy Pro ratyfikatsiiu Protokolu pro zberezhenia i stale vykorystannia biolohichnoho ta landshaftnoho riznomanittia do Ramkovoї konventsii pro okhoronu ta stalyi rozvytok Karpat, pidpysanoi u m. Kyievi 22 travnia 2003 roku (4 veresnia 2009 roku, N 1621-VI)).

Zaręba D., 2010, *Ekoturystyka*, PWN, Warszawa.

Zinko Y., Teres V., 2009, *Sustainable tourism in the Ukrainian Carpathians*, [w:] V. Castellani, V. S. Sala (red.), *Sustainable tourism as a factor of local development*, Tangram Edizioni Scientifiche, Trento, s. 70-81.

Strony internetowe:

www.bukovel.com (dostęp 16.03.2015)

www.karpatywschodnie.pl (dostęp 21.04.2015)

www.reserves.in.ua (dostęp 10.04.2015)

Sustainable tourism development in protected areas of the Ukrainian Carpathians

Summary

The goal of the study is to identify the key tourism forms in the protected natural areas of the Ukrainian Carpathian Mountains in the context of sustainable tourism. That identification was based on research in the field and took into account the key elements which determine the attractiveness of the areas in question as tourist destinations, with particular reference to nature tourism and ecotourism.

The research has shown that the most common forms of tourism in the protected natural areas of the Ukrainian Carpathians include learning tourism, active tourism (mostly hiking) and cultural tourism, as well as ecotourism and nature tourism. The highest number of tourism forms was identified in the Carpathian and Vyzhnytsia National Nature Parks. In twelve health resorts, health tourism is on the rise, drawing on their therapeutical resources and long-standing traditions. At the same time, agrotourism farms are growing in protected areas. However, the growth of sustainable tourism in the area is hampered by a number of obstacles, including insufficient infrastructure and emerging community conflicts. With that in mind, the most important requirements for rational tourist business have been pointed out, including steps to be taken to minimise the environmental impact of human activity in tourism and leisure. These steps include measuring the indicators of reception capacity of areas and traffic capacity of tourist trails, and appropriate management of tourism flows.

Słowa kluczowe: turystyka, zrównoważony rozwój, formy turystyki, obszary chronione, Karpaty, Ukraina.

Key words: tourism, sustainable development, forms of tourism, protected areas, the Carpathian Mountains (the Carpathians), Ukraine.

Dziedzictwo – między ochroną zabytków a zrównoważonym rozwojem turystyki

Wprowadzenie

Profesor Jacek Purchla, jeden z pionierów heritologii rozumianej jako nauka o dziedzictwie, łącząc perspektywy badawcze humanisty i ekonomisty, konsekwentnie dowodzi tezy, iż dziedzictwo kulturowe nie jest balastem, lecz zasobem prorozwojowym w rozumieniu nauk ekonomicznych. Jego zdaniem ochrona dziedzictwa winna zmierzać do konstruowania i kształtowania przyszłości. Twierdzi, że zabytek należy do przeszłości, a dziedzictwo służy współczesnym i przyszłym celom (Purchla 2011). Dziedzictwo to pojęcie bardzo obszerne, obejmuje dorobek ludzkości w wymiarze materialnym i niematerialnym, sumuje wszystkie skutki środowiskowe wynikające z interakcji pomiędzy ludźmi a otoczeniem na przestrzeni dziejów, jest wyrazem ludzkiej kultury. Jednak dla zachowania łączności z przeszłością, udokumentowania ciągłości procesów cywilizacyjnych i charakterystyki tożsamości kulturowej danego obszaru zabytki materialne, w klasycznym ich rozumieniu, odgrywają rolę niezwykle istotną. Są niezastąpionymi pomostami między dawnymi i obecnymi czasami. To ważny powód do uzasadnienia potrzeby ich ochrony. Łączenie problematyki rozwoju ekonomicznego oraz ochrony w kontekście środowiskowym i kulturowym znalazło swe odzwierciedlenie w zapisach *Ramowej konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat*, która została sporządzona w Kijowie dnia 22 maja 2003 r. Artykuł 2. Konwencji określa jej *Ogólne cele i zasady*. Ustęp 1. wskazuje, iż: *Strony będą prowadzić wszechstronną politykę i współpracować na rzecz ochrony i zrównoważonego rozwoju Karpat w celu między innymi poprawy jakości życia, wzmocnienia miejscowej gospodarki i społeczności lokalnych oraz zachowania walorów przyrodniczych i dziedzictwa kulturowego (Ramowa konwencja 2003)*.

Wśród rekomendowanych działań na rzecz poprawy jakości życia i wzmocnienia miejscowej gospodarki kluczową rolę odgrywa zrównoważony rozwój turystyki. Zasady owej turystyki doprecyzowuje *Protokół o zrównoważonej turystyce do Ramowej Konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat* spo-

---

¹ dr Andrzej Siwek, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Instytut Historii Sztuki i Kultury, AS63@poczta.fm

rzządzony w Bratysławie dnia 27 maja 2011 r. (*Informatorium* 2015). Zarówno w treści Konwencji, jak i w cytowanym *Protokole* można znaleźć sformułowania wynikające z przeświadczenia o wyjątkowości, różnorodności i wartości dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego Karpat, odnoszące się do potrzeby ochrony owego dziedzictwa (*Ramowa konwencja* 2003, art. 9 i 11; *Protokół* 2013, art. 1 ust. 3). Na przykładzie Magicznej Krainy Łemków i Pogórzeń można wskazać zależności między zasobami dziedzictwa kulturowego w ich materialnym wymiarze, ochroną walorów przyrodniczych i krajobrazowych a zrównoważonym rozwojem turystyki oraz potrzebami ochrony zasobów (zabytków) (fot. 1).

Fot. 1. Szczawnik. Łemkowska cerkiew wpisana w krajobraz Beskidu (fot. A. Siwek 2015)

Zasób zabytkowy

Magiczna Kraina Łemków i Pogórzeń – obszar znajdujący się w granicach powiatów: gorlickiego, nowosądeckiego, tarnowskiego, jasielskiego, krośnieńskiego, dębickiego, strzyżowskiego, to teren bogato nasycony zabytkami w szerokim tego słowa znaczeniu. W prezentowanym opracowaniu nie wyodrębniono obszaru objętego strategią, lecz uwzględniono całe powiaty związane z Magiczną Krainą, gdyż zasób zabytków, a zwłaszcza historyczne ośrodki miejskie mogą stanowić istotne punkty charakterystyczne na drodze do głównego terenu zainteresowania. Warunki naturalne uczyniły teren ten dogodnym dla osadnictwa.

Już w haśle *Besкиды* w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego* z 1880 r., tak charakteryzowano ów obszar: *Besкиды niskie rozpościerają się od wyłomów Dunajca i Popradu, aż na źródłowisko Sanu. /.../ Część ta Beskidów /.../ jest w paśmie galicyjskich Karpat najniższą. /.../ Podgórze niskich Beskidów zniża się bardzo łagodnie i sięga daleko w głąb kraju, aż po za Tarnów (Góra św. Marcina), Pilzno, Ropczyce, Rzeszów /.../, miejscami nagle się odrzynając, miejscami zaś gubiąc się nieznacznie w nizinie Wisły i Sanu. Linia rozgórza przechodzi tutaj nad Ropą, powyżej Gorlic, nad Wisłoką około Jasła nad Jaselką powyżej Wrocanki, /.../ Jest to najdostępniejsza ze wszystkich części Beskidów (Słownik 1880, s. 158). Wspomnianą dogodność wykorzystywano od pradziejów, czego dowodzą odkrycia rozlicznych śladów rozmaitych kultur archeologicznych. Jednak o nieprzerwanej ciągłości osadnictwa możemy mówić dopiero od wczesnego średniowiecza (Parczewski 1991). W ciągu wieków lokowano tu miasta, urządzano wsie, budowano świątynie i rezydencje, powstawały dzieła inżynierskie. Już w połowie XIX w. Józef Łepkowski, archeolog, historyk sztuki i dokumentalista zabytków pisał: *Okolice Gorlic /.../ należy do najpiękniej, malowniczo pod Karpatami położonych osad, toteż i sztuka rzuciła tu swe skarby, by tym milej bawić duszę upojoną tak bogatymi widokami /.../ (Łepkowski 1987, s. 318). Faktycznie w malowniczym krajobrazie Beskidu i Pogórza zapisana jest historia ludzkiej obecności, której oczywistymi dokumentami są zabytki. Przez wieki w regionie nagromadziły się budowle z kolejnych epok, reprezentujące rozmaite formy i funkcje historyczne. Znamienna jest ich różnorodność, związki zarówno z kulturą elitarną, jak ludową oraz powiązanie z rozlicznymi grupami etnograficznymi, wyznaniowymi i kulturowymi, zamieszkującymi przez stulecia te tereny (Siwek 2003). Na omawianym obszarze znajdziemy szereg miast o średniowiecznym rodowodzie, w których układ urbanistyczny zachował pamięć przeszłości. Wśród przykładów nasuwają się miasta różnej skali, bogato nasycone historyczną zabudową, jak: Tarnów, Żabno, Wojnicz, Zakliczyn, Tuchów, Ciężkowice, Nowy Sącz, Stary Sącz, Grybów, Piwniczna, Muszyna, Bobowa, Biecz, Gorlice, Pilzno, Brzostek, Dębica, Strzyżów, Kołaczyce, Jasło, czy Krosno, ale i takie, które utraciły z czasem miejskie prerogatywy, zachowując lokacyjne rozplanowanie, np.: Tylicz, Frysztak, Jaśliska lub Nowy Żmigród (*Miasta* 1965-67). Są to nadal regionalne i lokalne centra gospodarcze i administracyjne, a pod względem zasobu zabytków miejsca skupiające znaczącą historyczną zabudowę mieszkalną, sakralną, użyteczności publicznej, a niekiedy też dzieła inżynierii i zabytki techniki. W regionie przetrwała, choć już coraz mniej licznie, ginąca na naszych oczach, tradycyjna drewniana zabudowa wsi². Efektowna i cenna zabudowa drewniana z XIX i początków XX w., w swej stylistyce zawieszona między wzorcami szwajcarskimi i tyrolskimi a rozwiązaniami-**

² O niepowodzeniach w zakresie ochrony por. dogłębne studium A. Laskowskiego, *Wieś Bartne w powiecie gorlickim – konserwatorska kłeska bez happy endu*, *Ochrona Zabytków* 1(264)LX-VII; 1/2014, s. 89-118.

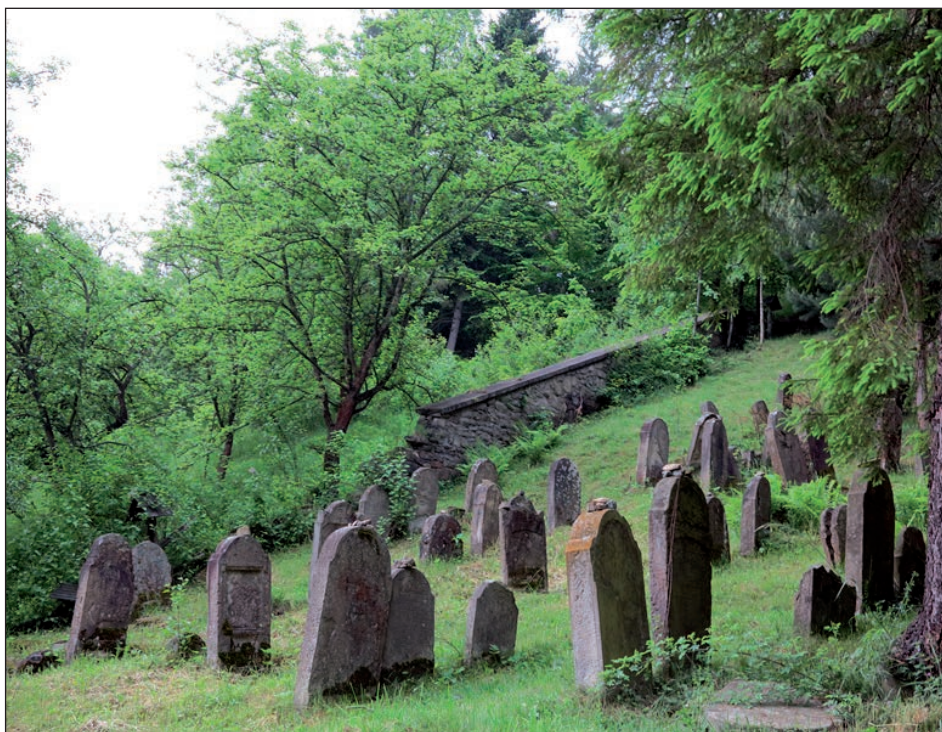
mi rodzimymi, trwa w karpackich uzdrowiskach, takich jak: Krynica, Iwonicz, czy Rymanów. W Krynicy i Żegiestowie można spotkać też doskonale przykłady murowanej, modernistycznej, wciąż jeszcze odkrywanej przez badaczy, architektury uzdrowskiej lat międzywojennych (Ross 1973, Wiśniewski 2013). Pod względem jakości artystycznej, ilości i roli w krajobrazie kulturowym wyróżnia się architektura sakralna, która reprezentuje epoki stylowe od średniowiecza po czasy współczesne (fot. 2).

Fot. 2. Kwiatów, jedna z cerkwi wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO (fot. A. Siwek 2013)

We wnętrzach sakralnych zachowało się najwięcej świadectw sztuki dawnej, które dokumentują przemiany artystyczne w kolejnych epokach oraz tożsamość kulturową lokalnych społeczności (Kornecki 1972). Wśród architektury sakralnej szczególną rolę świadectwa „rodzimości” odgrywają świątynie drewniane, tak łańskie, jak i związane z tradycją kościoła wschodniego. Zwłaszcza drewniane cerkwie grecko-katolickie rozsiane we wsiach Beskidu, zamieszkiwanych niegdyś przez Łemków, stanowią charakterystyczny element kulturowej i artystycznej mozaiki regionu (Brykowski, Kornecki 1984, Brykowski 1986, Leksykon 2015). Z emanacją sacrum w krajobrazie łączy się problematyka kapliczek i krzyży przydrożnych. Owe kameralne dzieła często balansują na pograniczu

sztuki profesjonalnej, rzemiosła i sztuki ludowej, tym dobitniej dokumentując zróżnicowanie kulturowe regionu. Są tym cenniejsze, że w wielu wypadkach to ostatnie świadectwa historii w krajobrazie współczesnej wsi (Kapliczki 1983). Istotnym elementem krajobrazu i historii regionu są rezydencje wiejskie, z zasady powiązane kompozycyjnie z parkami i zespołami gospodarczymi – zabudową folwarczną (Raińska 2014).

Fot. 3. Kirkut w Muszynie (fot. A. Siwek 2015)

Pamiętką po licznej niegdyś społeczności żydowskiej są reliktoowo zachowane synagogi i kirkuty (fot. 3). Symbolicznie różnorodność ich losów i meandry ochrony ilustrują: zadbana synagoga w Bobowej, odnowiona synagoga w Rymanowie, wyekspozowana w przestrzeni miejskiej bima z synagogi w Tarnowie, przekształcone synagogi Gorlic, czy malownicze, acz nieco zapomniane, kirkuty w Łabowej lub Muszynie (Burchard 1990). Dla charakterystyki regionu niezwykle ważne są zabytki techniki, zwłaszcza te związane z historią i tradycją wydobycia ropy naftowej, gdyż okolice Gorlic i Jasła można określić mianem kolebki owego przemysłu w skali świata (Ostręga 2012). Artystycznym, a zarazem wymownym, zapisem historii w krajobrazie są galicyjskie cmentarze wojenne z I wojny światowej. Dzieła wyjątkowe, projektowane przez liczny, międzynarodowy zespół artystów powołanych w szeregi c. k. armii austriackiej.

Pamiętka krwawych zmagañ w latach 1914-1915, a zwłaszcza zwycięskiej dla wojsk niemieckich i austro-węgierskich ofensywy z maja 1915 r., kiedy to pod Gorlicami został przełamany front rosyjski (Pencakowski 1990, Padrige 2005). Późniejszą, szczególną osobliwością, są unikatowe dzieła architektury *militaris*, czyli niemiecki zespół schronowy dla pociągu sztabowego i towarzysząca im infrastruktura z lat 1940-41 w Stępinie, Cieszynie i Strzyżowie, związane z hitlerowskim atakiem na ZSRR (*Schrony* 2002). Bogactwo zasobu zabytków nie pozostaje bez wpływu na zachowanie bioróżnorodności regionu. Starodrzew w sąsiedztwie kościołów, to często najstarsze zachowane egzemplarze drzew w szerokiej okolicy, liczące nawet do kilkuset lat, swoisty bank danych genetycznych. Dworskie parki są zwartymi enklawami zieleni w otwartym krajobrazie rolniczym lub w krajobrazie zurbanizowanym. Często występują tam okazy starodrzewu oraz rzadkie, czasem egzotyczne, gatunki drzew i krzewów. Parki dworskie i starodrzew przy kościołach są naturalnymi ostojami dla wielu gatunków drobnej fauny i siedliskami zróżnicowanych gatunków roślin. Stawy dworskie, stanowiące integralny element kompozycji i struktury funkcjonalnej zespołu dworsko-parkowego mogą pełnić pozytywną rolę w podtrzymywaniu siedlisk zagrożonych gatunków. Spektakularnym przykładem symbiozy zabytku ze światem natury są ostoje nietoperzy na strychach zabytkowych kościołów, obejmowane ochroną w ramach obszarów Natura 2000³.

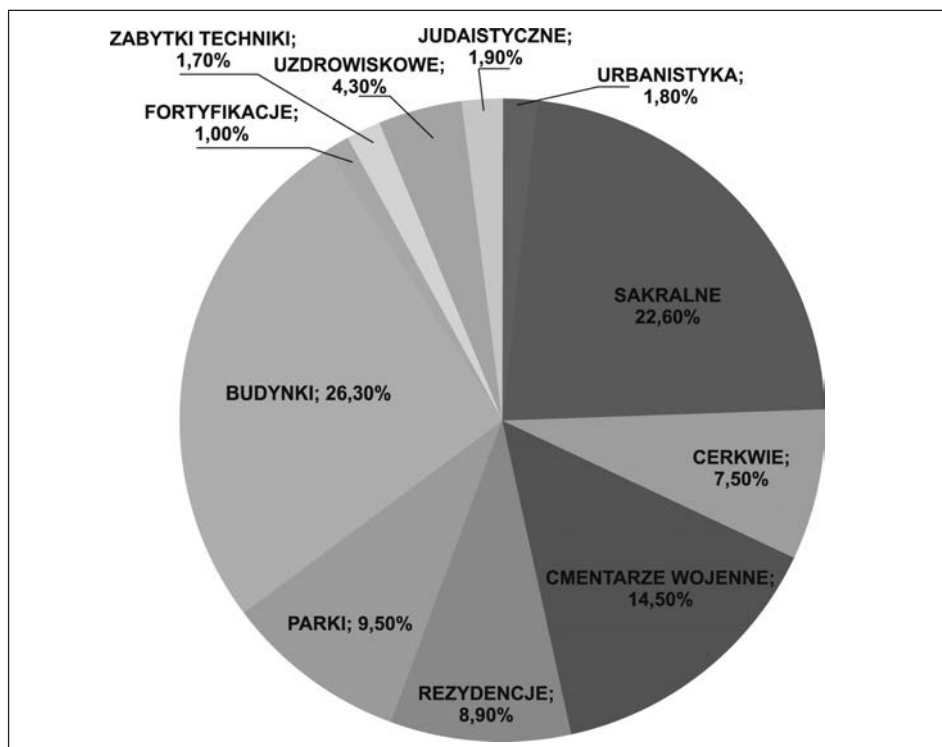
Ochrona zabytków

Wspomniana powyżej wielość i różnorodność zabytków podlega w znacznej części ochronie konserwatorskiej. Podstawową formą ochrony, w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r., jest wpis do rejestru zabytków. Wpis taki leży w wyłącznych kompetencjach Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków i jest dokonywany w drodze wydania decyzji administracyjnej. Obiektu wpisanego do rejestru zabytków nie można przekształcać ani podejmować przy nim jakichkolwiek prac bez uzyskania pozwolenia właściwego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Szacuje się, iż w granicach opracowania znajduje się 1263 zabytki objęte wpisem do rejestru zabytków (ryc. 1)⁴.

---

³ Np. kościół w Jazowsku gm. Łącko; <http://www.radiokrakow.pl/wiadomosci/nowy-sacz/lacko-kosciol-zostal-wyremontowany-dzieki-nietoperzom/> (dostęp 15.10.2015).

⁴ Na wielkość liczby wpływ mają liczne zabytki – domy mieszkalne z terenu miast regionu (Tarnów, Nowy Sącz, Stary Sącz, Krosno) oraz zabudowa mieszkalno-gospodarcza kolonii józefińskiej w Gołkowicach Dolnych czy wsi Bartne. Jednak nawet po odjęciu kategorii budynków mieszkalnych uzyskamy znaczne nasycenie regionu chronionymi obiektami zabytkowymi.

Ryc. 1. Zasób zabytków objętych ochroną – procentowy udział typów zabytków⁵

Źródło: opracowanie własne, na podstawie analizy rejestru zabytków z obszarów powiatów wymienionych we wstępie artykułu.

Nie odzwierciedla to faktycznej ilości zabytków, gdyż mogą w terenie występować cenne obiekty, które z różnych względów nie zostały dotąd objęte ochroną. Ponadto trudno jest zliczyć zabytki na podstawie decyzji o wpisie do rejestru. Jedna decyzja może obejmować ich kilka, lub jednorodny zespół dzielić na wyodrębnione części składowe. Na przykład typowa decyzja o objęciu ochroną zespołu dworskiego dotyczy zazwyczaj dworu, parku oraz zabudowań gospodarczych, zatem może się kryć za nią nawet kilkanaście obiektów. Decyzja dotycząca wpisu cerkwi obejmuje zwykle budynek świątyni, teren dawnego cmentarza kościelnego, starodrzew, ogrodzenie, bramki lub kaplice w ogrodzeniu, zatem z jednorodnego obiektu statystycznie pozwala stworzyć kilka. Przytoczona liczba daje jednak wyobrażenie o skali zjawiska. Trzeba zaznaczyć, iż w stosunku do obiektów objętych prawnymi formami ochrony wyspecjalizowana, państwowa administracja konserwatorska czy władze samorządowe odgrywają rolę stró-

⁵ Podział umowny, z wyróżnieniem charakterystycznych typów zabytków regionu (stąd np. cerkwie wyodrębnione z sakralnych). Widoczna dominacja architektury sakralnej oraz znaczące miejsce cmentarzy z I wojny światowej.

zów przestrzegania prawa w zakresie ochrony zabytków, powinny podejmować działania na rzecz optymalizacji systemu, mogą udzielać wsparcia finansowego, jednak nie mogą przejąć odpowiedzialności właściciela obiektu. Zgodnie z naszym łaodem prawnym to na właścicielu zabytku spoczywa odpowiedzialność za stan nieruchomości. Tylko właściciel może inicjować prace przy zabytku (występować o stosowne pozwolenie) oraz tylko właściciel może ubiegać się i być beneficjentem dofinansowania do działań konserwatorskich. Bierność lub brak umiejętności działania na rzecz obiektu ze strony właściciela jest poważnym zagrożeniem dla zabytku. W granicach omawianego obszaru znajdują się obiekty o statusie szczególnym, których ochrona jest uznawana za priorytet. Kościoły drewniane w Sękowej i Binarowej oraz drewniane cerkwie z Powroźnika, Brunar Wyżnych, Kwiatonia i Owczar są wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, czyli są wskazane jako dobra o wyjątkowej uniwersalnej wartości w skali globu, w kontekście dorobku cywilizacyjnego całej ludzkości. Po sąsiedztwu w powiecie brzozowskim znajdują się jeszcze dwie drewniane świątynie z tej listy, kościoły w Haczowie i Bliznem (Siwek 2014). Dyskutuje się o możliwości wnioskowania o wpis na Listę UNESCO lub przynajmniej na krajową listę pomników historii cmentarzy wojennych z I wojny światowej (fot. 4). Na razie nie ma jasnej koncepcji wniosku, lecz sama dyskusja świadczy o randze przypisywanej tym zabytkom. W 2014 r. wojewoda małopolski wnioskował o przyznanie zrekonstruowanemu cmentarzowi wojennemu na wzgórzu Pustki w Łużnej znaku Dziedzictwa Europejskiego⁶, jednak wniosek dotąd nie został pozytywnie rozpatrzony. W 2015 r. został opracowany wniosek o uznanie drewnianego kościoła w Szalowej za pomnik historii, jako wyjątkowego przykładu recepcji architektury barokowej w konstrukcji drewnianej. Ze względu na długotrwałość procedur oceny wniosku nie znamy jeszcze wyników starań⁷. Wielki potencjał historyczny, w skali globalnej, tkwi w reliktach dokumentujących dzieje przemysłu naftowego, jednak ich skromna forma i rozproszenie utrudniają opracowanie spójnej koncepcji wniosku o wpis na międzynarodowe listy dziedzictwa. Jednak przytoczone inicjatywy i rozważania świadczą o tym, że zasób zabytków w regionie może być postrzegany jako szczególnie cenny, nie tylko w perspektywie lokalnej, lecz także krajowej i międzynarodowej.

Świadomość potencjału zasobu zabytków w regionie, a zarazem wynikających z wartości zobowiązań do ochrony, znajduje wyraz w aktualnych wojewódzkich programach opieki nad zabytkami, czyli dokumentach strategicznych przyjmowanych przez sejmik wojewódzki, które powinny ukierunkowywać politykę samorządów w zakresie ochrony dziedzictwa (*Wojewódzki program Małopolska 2014, Wojewódzki program Podkarpacie 2014*).

⁶ Znak, to inicjatywa Unii Europejskiej, szerzej por.: <http://www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/kultura-i-dziedzictwo/znak-dziedzictwa-europejskiego/historia.php> (dostęp 15.10.2015).

⁷ Wg informacji Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

Fot. 4. Przełęcz Małastowska. Cmentarz z I wojny światowej. Projekt D. Jurkoviča (fot. A. Siwek 2013)

Zabytki a turystyka

*Zostawiam zawsze Kraków i jego sześćdziesiąt kościołów
I ciągnę tu z wiosną gdzie cerkiewki jak zabawki na górskich półkach...*
/J. Harasymowicz, *Przedwiośnie*, z tomu *Cała góra barwinków*, Kraków 1983, s. 50/

Jerzy Harasymowicz w jednym ze swych wierszy ujął istotę wędrowek do krainy Łemków. W literackiej formie tworzył podobny wizerunek Beskidu, jak Jerzy Nowosielski w swych malarskich pejzażach z cerkiewkami rozsypa- nymi w górskim krajobrazie. Można by mnożyć literackie i artystyczne wizje Magicznej Krainy Łemków i Pogórzeń, ale obraz przywołany w powyższych przykładach pozostanie. Zabytki stanowią swoistą wizytówkę regionu, budują jego atrakcyjność turystyczną. Są „znakami” identyfikującymi, co chętnie bywa wykorzystywane w promocji miejsc i całego obszaru. Wokół zabytków narasta- ją produkty turystyczne w postaci szlaków kulturowych (Gawęł 2013). Zabytki są odnotowywane w ofertach operatorów ruchu turystycznego. Szczególną rolę na mapie turystycznej regionu zyskał Szlak Architektury Drewnianej, postrze- gany jako główny produkt turystyczny województwa małopolskiego, wraz z sze- regiem towarzyszących mu inicjatyw, takich jak Muzyka Zaklęta w Drewnie

czy formuła Otwartego Szlaku (Szlaki Małopolski 2015). Szlak z powodzeniem funkcjonuje również w województwie podkarpackim. Trwają rozmowy o przedłużeniu go poza granice Polski (Gaweł 2011). O powodzenie walczą szlaki tematyczne, takie jak: Małopolska Trasa UNESCO, małopolski szlak zamków i warowni, krynicki szlak cerkwi łemkowskich, Szlak Żydów Tarnowskich, Szlak Greenways – śladami kolebki przemysłu naftowego, Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej, podkarpacki szlak militarny, szlak dziedzictwa kulturowego miasta Krosna itd. Do zabytków prowadzą ścieżki rowerowe, tradycyjne szlaki piesze. Treści związane z historią i opisem zabytków stanowią istotną część zawartości przewodników turystycznych i informatorów regionalnych. Zatem rola zabytku jako atrakcji w turystyce regionu zdaje się być niekwestionowana. Brak jest badań, na ile wpisy na Listę UNESCO lub inne formy wyróżnienia zabytku skutkują ożywieniem ruchu turystycznego w regionie, a także na ile przyciągają turystę zagranicznego w Beskidy. Można posłużyć się jedynie analogią Kopalni Soli w Bochni, która potwierdza znaczący wzrost odwiedzających po wpisie na Listę w 2013 r.⁸ Podobnej tendencji należy oczekiwać zwłaszcza w stosunku do drewnianych cerkwi wpisanych również w 2013 r. na prestiżową Listę Światowego Dziedzictwa. W celu udostępniania zabytków szerokim rzeszom odbiorców organizowane są cykliczne imprezy, takie jak: Europejskie Dni Dziedzictwa, Małopolskie Dni Dziedzictwa, Noc Muzeów. Imprezy te przyciągają odwiedzających, służą jednocześnie promocji dziedzictwa. Zatem na pierwszy rzut oka symbioza zabytków i turystyki zdaje się być harmonijna i owocna. Jednak baczniejsze spojrzenie mać ów obraz. Wiele obiektów zabytkowych nie jest w jakikolwiek sposób przygotowanych do udostępnienia. Nawet w stosunku do tych najslawniejszych można dostrzec niedomagania w zakresie infrastruktury sanitarnej, miejsc parkingowych, nie mówiąc o jakichkolwiek centrach recepcyjnych. Informacja o walorach danego zabytku bywa bardzo zróżnicowana pod względem formy i treści. Podniesienie jakości usług turystycznych generowanych w oparciu o atrakcyjność zabytków w regionie, pozostaje w sferze wyzwań i potrzeb. Stan ten wymaga rozważnych interwencji, bowiem połączenie kwestii zabytków z turystyką niesie zarówno szanse, jak i zagrożenia.

Podsumowanie – refleksja perspektywiczna

Konwencja Karpacka kierunkuje aktywność i aspiracje lokalnych społeczności na rozwój zrównoważonej turystyki. Przybywa inicjatyw i prób działania, w których historia i zabytki mogą odegrać rolę katalizatora. Z drugiej strony możemy powiedzieć, że istnieje wyspecjalizowana administracja państwowa, która w ramach statutowych obowiązków ma dbać o zachowanie zasobu zabytków. Jednak oba

---

⁸ Informacja pozyskana od Prezesa Zarządu Kopalni Soli w Bochni.

Fot. 5. Żegiestów. Modernistyczny Dom Zdrojowy, cenny zabytek w stanie zagrożenia i destrukcji. Niewykorzystana szansa mariażu turystyki i historii? (fot. A. Siwek 2015)

elementy systemu zdają się nie być w pełni przygotowane do współdziałania. System ochrony zabytków skupiony jest wokół zakazów i ograniczeń wynikających z litery prawa oraz doktryny konserwatorskiej. Właściciele, którzy powinni reprezentować interesy zabytku w relacjach społecznych, często nie mają dość umiejętności i środków, by robić to skutecznie. Operatorzy ruchu turystycznego mają swe cele i kierunki działania, wśród których ochrona zabytków nie jest priorytetem, bo przecież trzeba maksymalizować zysk i sprawność obsługi klienta. I może tu tkwi błąd. System nie jest synergiczny, jego uczestnicy nie współdziałają. W dzisiejszej ochronie zabytków coraz częściej mówi się o zmianie filozofii – o przejściu od ochrony biernej, zakazowej do czynnej, opartej o zarządzanie dziedzictwem (*Wybrane zagadnienia* 2015). W takim ujęciu z jednej strony poszukuje się miejsca zabytku we współczesności, wśród rozmaitych procesów ekonomicznych i społecznych, jednym z celów jest zapewnienie funkcjonalności zabytku, przy poszanowaniu jego wartości, autentyczności i integralności (fot. 5)⁹. Z drugiej strony działanie konserwatorskie przestaje być dotknięte syndromem „obłązionej twierdzy”, obrony przed wszystkimi, ale też kla-

⁹ W pojęciu integralności zabytku mieści się np. związek kompozycji architektonicznej z krajobrazem i postrzeganie jako równie cennych, co budowla, przyrodniczych komponentów zespołu. Takie rozumienie zabytku sprzyja ochronie krajobrazu i bioróżnorodności regionu.

syczne działania konserwatorskie stają się tylko jednym z równoprawnych elementów systemu zarządzania/ochrony. Ujęcie takie wymaga partycypacji interesariuszy w procesie zarządzania, czyli współdziałania wszystkich, którzy mają jakiś powód (formalny lub nie) do zainteresowania danym obszarem czy obiektem. W praktyce oznacza to konieczność porozumiewania się między właścicielem (gospodarzem) zabytku, samorządem, nadzorem konserwatorskim, touroperatorami i lokalną społecznością, która w sposób usankcjonowany tradycją korzysta z danego dobra (np. kościół drewniany pełniący nieprzerwanie funkcję kultową). Porozumienie może znajdować wyraz w zapisach prawa miejscowego (miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego), dokumentach strategicznych (plany ochrony, strategie rozwoju) lub konkretnych działaniach. Przedmiotem porozumienia mogą być na przykład kwestie ulokowania czy poprawy infrastruktury obsługi ruchu turystycznego w sąsiedztwie szczególnie atrakcyjnych, odwiedzanych obiektów. Trzeba wtedy uwzględnić zarówno potrzeby odwiedzających, użytkowników, jak i względy ekonomiczne oraz nadrzędną potrzebę ochrony wartości obiektu zabytkowego, wraz z jego kontekstem krajobrazowym, otoczeniem, które nierzadko ma walor cennego krajobrazu historycznego. By pogodzić często przeciwstawne racje, kwestie własności i możliwości prowadzenia działań, trzeba sporo pracy. Po pierwsze należy jasno określić, co składa się na wartość danego zabytku, zdefiniować przedmiot ochrony oraz wiedzę tę upowszechnić (*Wyjątkowa uniwersalna wartość* 2011). Po drugie należy wykonać diagnozę uwarunkowań, dokonać hierarchizacji celów i sporządzić plan działania. Po trzecie należy przekonać interesariuszy do proponowanych rozwiązań, lub przyjąć modyfikacje związane z ich rozumieniem problemu. Wówczas następuje możliwość podjęcia realizacji i zachodzi potrzeba monitorowania jej przebiegu oraz skutków. W modelowym ujęciu dla tak złożonego procesu zalecane jest opracowywanie długofalowych planów zarządzania, które mają usprawnić proces podejmowania decyzji i realizacji działań (*Wybrane zagadnienia* 2015). Ów model, to próba przystosowania standardów ochrony miejsc światowego dziedzictwa dla potrzeb lokalnych. Jednak gdy uświadomimy sobie, że zasób dziedzictwa materialnego to zasób nieodnawialny, a w dodatku bardzo wrażliwy na degradację i jednocześnie niezastąpiony dla podtrzymania tożsamości i przekazu międzypokoleniowego danej społeczności, to zgodzimy się, że dla jego ochrony zasadne jest stosowanie najwyższych standardów. Przytoczona koncepcja zarządzania dla ochrony, łączenia interesu ochrony dziedzictwa i zrównoważonego rozwoju turystyki, przy uwzględnieniu uwarunkowań środowiskowych i ochronie bioróżnorodności, to wyzwanie niełatwe. Jednak, jeżeli chcemy być wierni maksymie pierwszych obrońców pamiątek ojczystrych i przekazać „Przeszłość Przyszłości”¹⁰, w jej pełnym autentyzmie i integralnej wartości, to musimy podejmować nowe wyzwania i szukać nowych dróg ochrony dziedzictwa oraz nowych sojuszków, by działania te upowszechnić.

¹⁰ Maksyma umieszczona przy wejściu do „Świątyni Sybilli” w Puławach, gdzie Księżna Izabela Czartoryska gromadziła pamiątki narodowe w obliczu upadku polskiej państwowości, by mieć szansę na odrodzenie ducha narodowego.

Literatura

- Brykowski R., 1986, *Łemkowska drewniana architektura cerkiewna w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpackiej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa.
- Brykowski R., Kornecki M., 1984, *Kościół drewniany w Małopolsce południowej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa.
- Burchard P., 1990, *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa.
- Gaweł Ł., 2011, *Zarządzanie Szlakiem Architektury Drewnianej w kontekście procesu profesjonalizacji szlaków kulturowych*, Turystyka Kulturowa, nr 1-3, s. 5-19.
- Gaweł Ł., 2013, *Szlaki dziedzictwa kulturowego – definicje, potencjał, zarządzanie*, [w:] T. Studzieniecki (red.), *Szlaki kulturowe w Europie. Organizacja, promocja, zarządzanie*, Academia Europa Nosta, Stowarzyszenie Szlaki Kulturowe, Pelplin, s. 15-32.
- Informatorium Karpacie*, <http://www.konwencjakarpacka.pl/eksperti/konwencja-karpacka/dokumenty/161-protokol-o-zrownowazonej-turystyce-do-konwencji-karpackiej> (dostęp 20.10.2015).
- Kapliczki, figury i krzyże przydrożne na terenie diecezji tarnowskiej*, 1983, J. Rzepa (red.), t. I – II, Nakład Kurii Diecezji Tarnowskiej, Tarnów.
- Kornecki M., 1972, *Kościół diecezji tarnowskiej*, [w:] *Rocznik diecezji tarnowskiej na rok 1972*, Tarnów.
- Leksykon drewnianej architektury sakralnej województwa podkarpackiego*, 2015, K. Zieliński (red.), Stowarzyszenie „Pro Carpathia”, Rzeszów.
- Łepkowski J., 1987, *Listy z podróży archeologicznej po Galicji. Jasielskie*, [w:] A. Zieliński, (red.), *Romantyczne wędrówki po Galicji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa–Wrocław, s. 311-324.
- Miasta polskie w tysiącleciu, 1965-1967*, M. Siuchniński (red.), t. 1-2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Ostręga A., 2012, *Dziedzictwo przemysłu naftowego Ziemi Gorlickiej – znaczenie, stan zachowania i wytyczne dla rewitalizacji*, Przegląd Górniczy, T. 68, nr 7, s. 88-97.
- Parczewski M., 1991, *Kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*, Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Partridge A., Korzeniowski R., 2005, *Otwórzcie bramy pamięci. Cmentarze wojenne z lat 1914-1918 w Małopolsce*, Lettra-Graphic, Kraków.
- Pencakowski P., 1990, *Cmentarze wojenne z lat 1914-1918 w Galicji – przegląd problematyki*, [w:] *Przed wielkim jutrem. Sztuka 1905- 1918. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Protokół o zrównoważonej turystyce do Ramowej Konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat*, 2013, (Dz.U. 2013 poz. 682).
- Purchla J., 2011, *Śmierć Krakowowi nie grozi*, Wyborcza.pl Kraków, 19.02.2011, http://krakow.wyborcza.pl/krakow/1,35798,9131192,Prof_Jacek_Purchla_Smierc_Krakowowi_nie_grozi.html?disableRedirects=true (dostęp 20.10.2015).

- Raińska M., 2014, *Dwory Małopolski – historia i współczesność*, t. 3, Małopolskie Centrum Kultury „Sokół”, Nowy Sącz.
- Ramowa konwencja o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat sporządzona w Kijowie dnia 22 maja 2003 r. (Dz. U. 2007 nr 96 poz. 634).
- Ross J., 1973, *Architektura drewniana w polskich uzdrowiskach karpaccich*, [w:] *Sztuka 2 poł. XIX wieku, Materiały Sesji Historyków Sztuki. Łódź, listopad 1971*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 151-172.
- Schrony kolejowe Stępina-Cieszyna, Strzyżów*, 2002, M. Lewicka – Cempa (red.), Seria: *Fortyfikacja europejskim dziedzictwem kultury*, t. XV, Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji, Warszawa.
- Siwiek A., 2003, *Dziedzictwo kulturowe Magurskiego Parku Narodowego*, [w:] J. Partyka (red.), *Ochrona dóbr kultury i historycznego związku człowieka z przyrodą w parkach narodowych*, Ojcowski Park Narodowy, Ojców, s. 333-338.
- Siwiek A. 2014, *Drewniane Kościoły Małopolski oraz Drewniane cerkwie regionu Karpat Polski i Ukrainy*, [w:] Ch. Parma (red.), *Polska. Światowe Dziedzictwo UNESCO*, Parma Press, Marki.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1880, F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (red.), t. I, Warszawa.
- Szlaki Małopolski*, <http://szlakimalopolski.mik.krakow.pl/tag/szlak-architektury-drewnianej> (dostęp 15.10.2015).
- Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003*, Tekst jednolity Dz. U. z 2014 r. poz. 1446, z 2015 r. poz. 397, 774.
- Wiśniewski M., 2013, *Architektura uzdrowiskowa Beskidu Sadeckiego*, [w:] A. Szczerki (red.), *Modernizmy*, t. 1, Dodo Editor, Kraków, s. 311-338.
- Wojewódzki program opieki nad zabytkami w Małopolsce na lata 2014-2017*; <http://www.malopolskie.pl/Pliki/2014/zał.WPONZ%20-%20LI.822.14.pdf>, (dostęp 15.10.2015).
- Wojewódzki Program opieki nad zabytkami w województwie podkarpackim na lata 2014 – 2017*, http://www.kultura.wrotapodkarpackie.pl/images/do/14/Program_Opieki_nad_Zabytkami_2014-2017.pdf (dostęp 15.10.2015).
- Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, 2015, B. Szmygin (red.), Polski Komitet Narodowy ICOMOS i Politechnika Lubelska, Warszawa.
- Wyjątkowa uniwersalna wartość, a monitoring dóbr Światowego Dziedzictwa*, 2011, B. Szmygin (red.), Polski Komitet Narodowy ICOMOS i Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa.

Strony internetowe:

- <http://www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/kultura-i-dziedzictwo/znak-dziedzictwa-europejskiego/historia.php> (dostęp 15.10.2015)
- <http://www.radiokrakow.pl/wiadomosci/nowy-sacz/lacko-kosciol-zostal-wyremontowany-dzieki-nietoperzom/> (dostęp 15.10.2015)

Heritage – between protection of monuments and sustainable development of tourism

Summary

Heritage is a concept that connects both material and non-material output which sums up the effects of interactions between human beings and their environment throughout history. Material monuments, which are part of heritage, play an important role in communication with the past. The understanding of issues related to economic development and protection of environmental and cultural contexts was reflected in the provisions of the Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians (Carpathian Convention). The example of the Magical Land of the Lemkos and the Pogorzans will allow us to point out the relations between the resources of cultural heritage, protection of natural and landscape resources and sustainable development of tourism. The heritage of the region in question is made up of urban complexes, homes, religious sites, palaces and parks, monuments of technology and old fortifications. World War I cemeteries are an important resource of the region in this respect, amounting to about 1 263 and subject to legal protection by inclusion into the register of monuments. That resource is also a recognized tourist attraction. Weakness of cooperation in the management of heritage has been noted, that would underline the need for sustainable tourism development combined with protection of monuments. To reconcile opposing arguments, one needed to clarify the specific objectives and principles of protection. It is necessary to accurately determine the value of a monument and disseminate this knowledge. One must diagnose social conditions and risks, make a hierarchy of objectives and draw up a plan of action. Then, identification of stakeholders should follow and the implementation of the objectives should start. Its course and effects should be monitored. The model approach this complex process recommends developing long-term management plans, which are to improve decision-making and implementation to combine efforts to protect monuments with activities related to sustainable development.

Słowa kluczowe: dziedzictwo, zabytek, ochrona konserwatorska, zarządzanie dziedzictwem, turystyka, Beskid Niski, Pogórze Karpackie.

Key words: Heritage, monument, monuments protection, heritage management, tourism, Low Beskid Mts. Carpathian Foothills.

Wykorzystanie kultury i historii w turystyce – na przykładzie regionu bieszczadzkiego

Wprowadzenie

Region bieszczadzki, czyli geograficznie (choć w pewnym uproszczeniu) Bieszczady Wysokie oraz Góry Sanocko-Turczańskie, to teren obejmujący powiaty: bieszczadzki, leski oraz we wschodniej części powiat sanocki. Jest to obszar niezwykle bogaty pod względem kulturowym, szczególnie kultury materialnej i duchowej narodów, grup etnicznych i etnograficznych, które tu zamieszkiwały w przeszłości i zamieszkują dziś. Pomimo ogromnych zniszczeń tkanki kulturowej regionu w wyniku II wojny światowej, działań wojennych oraz deportacji, które po niej nastąpiły, region nadal jest nieprzebraną skarbnicą inspiracji, które można czerpać z wielości kultur i przebogatej historii.

Fakt popadania w zapomnienie tradycji i kultury Bieszczadów w okresie powojennym utrudnia ich poznanie. Z drugiej jednak strony możliwość wykorzystania dziedzictwa regionu do tworzenia oferty turystycznej, stanowi wyzwanie dla mieszkańców tych gór. Jest to mozolna praca, swoista „archeologia kulturowa”, która z roku na rok pozwala odtworzyć mozaikę kultury i dziejów tej ziemi. Nie można oczywiście czynić tego w oderwaniu od Bieszczadów po stronie ukraińskiej i słowackiej, gdyż granica państwa nie jest granicą kultury.

Autor artykułu stawia sobie za cel ukazanie, że jest możliwe stworzenie atrakcyjnych produktów turystycznych, inspirowanych historią i kulturą regionu, nawet na terenie, gdzie niemal całkowicie zaniknęła autentyczna, lokalna tradycja w wyniku tragicznych wydarzeń z lat 40. XX stulecia.

Szlaki tematyczne

Szlak Ikon

Pierwszym szlakiem kulturowym, wyznakowanym w omawianym regionie był Szlak Ikon. Autorką idei utworzenia takiego szlaku była prof. Danuta Pta-

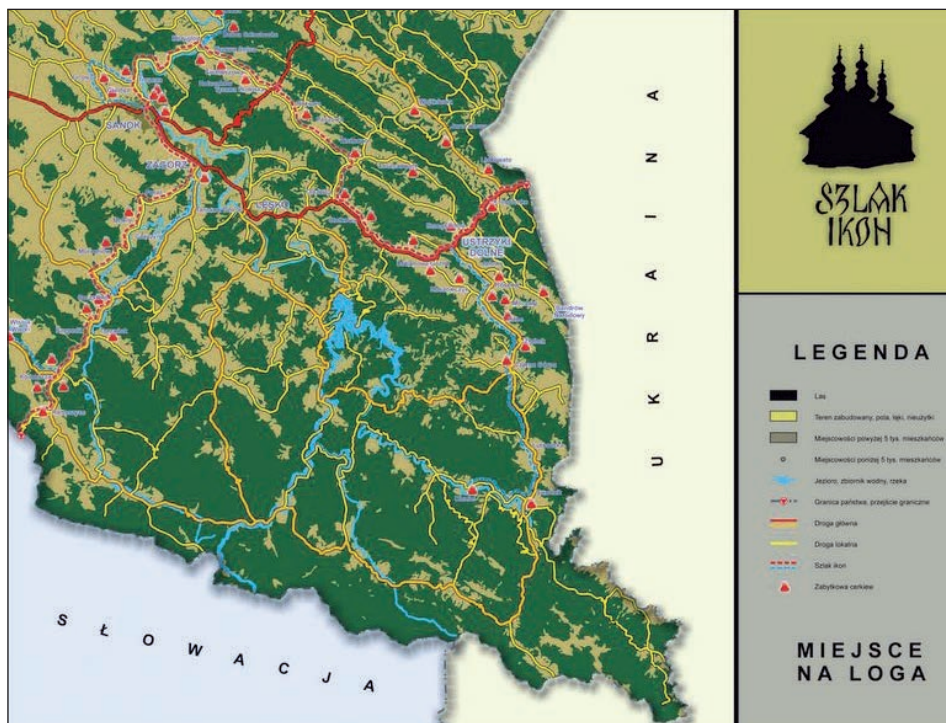
---

¹ mgr Robert Bańkosz, Uniwersytet Rzeszowski, Instytut Historii (doktorant); Urząd Miasta Sanoka, Wydział Kultury i Promocji, ihor@wp.pl

szycka-Jackowska, która zawarła sugestię jego realizacji w dokumencie *Kierunki rozwoju turystycznego miasta Sanoka*, który został napisany na zlecenie Urzędu Miasta Sanoka w 1994 r. (Ptaszycka-Jackowska 1994). W zakresie informacji o ikonach i cerkwiach autorka korzystała m.in. z pomocy dyrektora Muzeum Historycznego w Sanoku oraz regionalisty Roberta Bańkosza – autora artykułu (Ptaszycka-Jackowska 1995), który w 1998 r., po rozpoczęciu pracy w nowo utworzonym Biurze Promocji Miasta, powrócił do idei i opracował pierwszy etap koncepcji, wariant pieszy Szlaku Ikon, z Sanoka do Ulucza. Szlak został wykonany w 1998 r., jako pieszy szlak dydaktyczny i tak oznakowany, po trasie tworzącej pętlę. Wiedzie on z Sanoka, poprzez Park Krajobrazowy Gór Słonnych oraz Dolinę Sanu. Przebiega przez miejscowości, w których znajdowały się najcenniejsze w regionie obiekty, głównie drewnianej architektury cerkiewnej (Bańkosz 2010a; Bańkosz 2010b). System zwiedzania został uzgodniony z właścicielami i zarządcami zabytkowych obiektów położonych na szlaku. Szlak zaczyna się i kończy przy Muzeum Ikon – będącym częścią Muzeum Historycznego w Sanoku. Przebiega również obok Skansenu – Muzeum Budownictwa Ludowego, gdzie znajduje się m.in. cenna wystawa ikon oraz 3 obiekty cerkiewne. Wydany został również folder, stanowiący mini-przewodnik po obiektach na szlaku, wskazujący osoby, które na miejscu udostępniają świątynie i służą informacją o nich. Szlak wzbudził duże zainteresowanie turystów, a także odwiedzających targi turystyczne, w szczególności z Europy Zachodniej. W kolejnym roku został opisany odcinek szlaku wiodący doliną Osławy i podobnie jak w wariantcie północnym napisany został folder – mini-przewodnik prowadzący po szlaku, zaś w terenie uzgodniono system zwiedzania świątyń. Opracowane zostały wersje językowe tych folderów, obok polskiej również: angielska, niemiecka i francuska, a także w 2015 r. wersja słowacka. Wydane zostały zestawy widokówek prezentujących najcenniejsze obiekty położone przy szlaku. Z czasem pojawiło się coraz więcej tego typu pocztówek, produkowanych przez prywatne firmy. W 2006 r., Bieszczadzkie Towarzystwo Cyklistów we współpracy z samorządami dokonało wyznakowania Szlaku Ikon w wersji drogowo-rowerowej (ryc. 1). Udało się nim objąć całe niemal Bieszczady i Pogórze. Część historyczno-kulturową szlaku opracował Robert Bańkosz, część rowerowo-techniczną Krzysztof Plamowski – prezes BTC. Wydano również przewodnik po szlaku rowerowym z mapą i przekrojami tras.

W następnym roku nić główna szlaku została przedłużona do północnych granic województwa. Inicjatywę tę podjęła również strona słowacka, która opracowała Szlak Ikon dla powiatu snińskiego. Inicjatorem tych prac był Josef Talariovic z D.O. Feniks Snina. Słowacy wydali również foldery o drewnianych cerkwiach tej części kraju (Talariovicova, Prejsa, Sopoliga 2003). Szlak Ikon znalazł się w ofertach wszystkich lokalnych organizatorów turystyki, a także w szeregu przewodników krajowych i zagranicznych, głównie francuskich². Na przestrzeni minionej dekady przy szlaku tym powstało szereg pracowni tworzących ikony,

² M.in. przewodnik *Pologne et les capitales des Payes Baltes. Guid de Routard*, edycje 2000-2010.

Ryc. 1. Mapa przebiegu sieci rowerowego Szlaku Ikon

Źródło: Archiwum BTC Ustrzyki Dolne.

które znajdują nabywców na swoje prace. Prywatne przedsiębiorstwa wydają publikacje, widokówki, albumy książki i przewodniki o tutejszych cerkwiach. Rozwija się rzemiosło artystyczne i sztuka, oparta o tę tematykę. Przy szlaku powstały liczne pracownie wykonujące i sprzedające ikony. Jako pamiątki regionalne są wykonywane: obrazy, grafiki, miniatury, a nawet gobeliny, których tematem są cerkwie znajdujące się na szlaku. Pamiątki tego typu znajdują licznych nabywców, głównie wśród przyjezdnych. Szlak Ikon jest obecnie jednym z najważniejszych, a często głównym obiektem zainteresowania turystów z Zachodniej Europy, przyjeżdżających do naszego regionu, co wykazały informacje pozyskiwane z Centrum Informacji Turystycznej w Sanoku, Muzeum Budownictwa Ludowego, Muzeum Historycznego, od przewodników oraz od osób zarządzających obiektami na szlaku. W 2007 r., z inicjatywy ówczesnego naczelnika Wydziału Rozwoju i Promocji Miasta Sanoka – Henryka Nicponia, została zorganizowana cykliczna impreza pod nazwą „Jarmark Ikon”, która w trzeci weekend lipca przyciągała licznych lokalnych artystów, twórców i rzemieślników, nie tylko wykonujących ikony, lecz także zajmujących się innymi rodzajami regionalnego rzemiosła. Pojawiali się również wytwórcy lokalnej żywności. Wydarzenie to było atrakcją turystyczną w regionie. Również autor artykułu, zajmujący się tematyką kultury i historii Karpat, wydał dwie książki–przewodniki poświęcone

temu tematowi: *Cerkwie Szlaku Ikon* oraz *Cerkwie Bieszczadzkich Bojków*, oraz wiele tekstów do licznych publikacji i folderów. W ten sposób Szlak Ikon stał się zintegrowanym produktem turystycznym, żyjącym własnym życiem i dającym możliwość zarobkowania wielu osobom w mieście i w regionie bieszczadzkim, nie tylko pracującym w branży turystycznej.

Szlak Przygód Dobrego Wojaka Szwejka

Kolejną inicjatywą było wykorzystanie zlokalizowania części przygód bohatera powieści Jarosława Haszka – Dobrego Wojaka Szwejka w Sanoku i okolicy. Już w 1991 r., na wniosek sanockiego oddziału PTTK, Rada Miasta Sanoka zgodziła się, by jednej z niewielkich uliczek w centrum miasta nadać nazwę: „Zaułek Dobrego Wojaka Szwejka”. W 2003 r., wykorzystując przyznaną przez Fundację Karpaczką nagrodę finansową, został wykonany atraktor³ w formie odlewu z brązu postaci Józefa Szwejka, siedzącej z fajką na ławce, przy ul. 3 Maja (fot. 1). Pomysłodawcą atraktora był Robert Bańkosz. Autorem rzeźby zaś sanocki artysta Adam Przybysz. Odsłonięcie nastąpiło w czerwcu tegoż roku, towarzyszyły mu oryginalne uroczystości z udziałem rekonstruktorów w historycznych mundurach, ludzi sztuki i krajowych oraz zagranicznych mediów. Na otwarciu był też obecny Rychard Haszek, wnuk Jarosława, Leszek Mazan, Waldemar Wandowicz i wielu innych, znanych miłośników przygód dobrego wojaka. Odsłonięty atraktor stał się z czasem jednym z 3 (po skansenie i Muzeum Historycznym) miejsc, obowiązkowo odwiedzanych przez turystów podczas pobytu w Sanoku. W następnym roku BTC wyznakowało rowerowy oraz pieszy Szlak Przygód Dobrego Wojaka Szwejka. Zadanie to zostało zrealizowane również ze środków pozabudżetowych. Część historyczną i opisową wykonał Robert Bańkosz, część rowerową i techniczną Krzysztof Płamowski (Płamowski 2006). Międzynarodowy szlak rowerowy znakowany jest kolorem zielonym i oznaczony nr 63. Szlak pieszy otrzymał w drodze wyjątku, jako jedyny w Polsce, zgodę na znakowanie kolorem czarnym na żółtym podkładzie (nie jak zazwyczaj na białym), co jest nawiązaniem do klimatu epoki – barwy Habsburgów. W tym samym kolorze są również tablice na szlaku, stylizowane na urzędowe. Znajdują się na nich cytaty z powieści Jarosława Haszka odnoszące się do zwiedzanych miejsc oraz informacje historyczne i turystyczne. W wielu miejscach pojawiają się na szlaku również tablice zawierające słynne, szwejkowe sentencje (*Dokumentacja powykonawcza ...* 2006). W rzeszowskim hotelu „Clasic” znajduje się (jako ozdoba) gipsowa rzeźba Szwejka, z której wykonano sanocki odlew, gdyż została wystawiona na licytację podczas Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy w 2004 r. Szlak został poprowadzony od przejścia granicznego ze Słowacją, poprzez Sanok do granicy państwowej z Ukrainą w Krościenku. Wykonano również łącznik w kierunku Przemyśla. W dwa lata później szlak ten został przedłużony przez Ukraińców

³ Atraktor – element małej architektury, stanowiący atrakcję turystyczną, najczęściej nawiązujący do lokalnej historii.

aż do Lwowa. Uroczyste otwarcie szlaku zbiegło się z organizacją I Międzynarodowego Rajdu Rowerowego Śladami Dobrego Wojaka Szwejka. Rajd ten organizowany jest przez BTC oraz partnerów z Ukrainy i Słowacji do dziś. Przedłużony został na Węgry, na wniosek tamtejszych środowisk kolarskich i „szwejkowych” (www.bieszczady-online.pl). W latach późniejszych powstały kolejne atraktory i tablice ze Szwejkem. Odślonięto pomnik w Przemyślu i Skeliwce, metaloplastykę ze stojakiem na rowery we Lwowie oraz tablicę pamiątkową na stacji w węgierskim Sátoraljaújhely. Na kanwie szlaku powstały obiekty gastronomiczne, m. in. restauracja „U Szwejka” w Sanoku. Powstał również pensjonat „Wesołe Szwejkowo” w Łupkowie, a następnie inne obiekty nawiązujące do klimatu epoki, w której rozgrywa się akcja książki. Także sanocki „Hotel pod Trzema Różami” nawiązał do powieści Haszka i Sanoka tamtego okresu, o czym informuje tablica umieszczona przy wejściu do hotelu. W tym bowiem obiekcie rozegrała się jedna ze słynnych galicyjskich przygód Szwejka, opisanych przez Jarosława Haszka.

Fot. 1. Odślonienie pomnika Dobrego Wojaka Szwejka w Sanoku. Rolę szarfy pełnią ulubione przez haszkowskiego bohatera serdelki, które następnie zostały komisyjnie rozdane miejscowym pieskom (fot. A. Kowski)

Podobnie jak w przypadku poprzedniego szlaku, także i ten stał się inspiracją dla przemysłu pamiątkarskiego. W sprzedaży znalazły się figurki Szwejka, kufle z podobizną sympatycznego bohatera, grafiki, wizytówki, widokówki itp. Szczególnie zasłużone jest dla „ruchu szwejkowego” środowisko regionalistów przemyskich, które organizuje szereg imprez poświęconych Józefowi Szwej-

kowi. Tutejsze Stowarzyszenie Przyjaciół Dobrego Wojaka Szwejka jest jednym z najaktywniejszych w kraju. Ruch Szwejkowy działał w Przemyślu niezależnie od środowiska bieszczadzkiego i na długo przed powstaniem szlaku. Zawsze jednak z nim współpracował i wspierał jego działania. Również w Sanoku, w 2003 r. odbyło się Międzynarodowe Forum Szwejkowe, zorganizowane przez Ogólnopolskie Stowarzyszenie Przyjaciół Dobrego Wojaka Szwejka, któremu przewodniczył śp. Waldemar Wandowicz – najwybitniejszy, polski szwejkolog. Do szlaku został opracowany i wydany także folder – mini-przewodnik. Ukazał się również przewodnik rowerowy po Szlaku Szwejka, którego autorem jest Krzysztof Płamowski – prezes BTC (Płamowski 2006). Jak w poprzednim przypadku, także i w tym, Szlak Przygód Dobrego Wojaka Szwejka nie okazał się produktem martwym, ale żyjącym własnym życiem – zintegrowanym produktem turystycznym. Szlak Przygód Dobrego Wojaka Szwejka to nie tylko doskonała zabawa, lecz także podróż po literaturze tego wybitnego, czeskiego pisarza, jego szczególnym humorze, który został przypisany do postaci sympatycznego wojaka Szwejka.

Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej

W 2013 r. został wytyczony Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej staraniem Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego. W jego tworzenie były zaangażowane lokalne środowiska zajmujące się historią tego okresu oraz organizacją turystyki. Oprócz szlaku drogowego powstał przewodnik turystyczny, audio-book oraz film. Publikacje te powstały pod redakcją dr hab. Andrzeja Olejki, profesora Uniwersytetu Rzeszowskiego. W pracach nad powstaniem szlaku i publikacji miał również udział autor artykułu. Głównymi autorytetami i konsultantami (oprócz wspomnianego prof. Olejki) byli nieocenieni znawcy tematu I wojny w Karpatach, m. in.: Roman Frodyma, Tomasz Idzikowski, Adam Sapeta, Sławomir Kułacz i Jerzy Czechowicz. Główna nitka szlaku przebiega przez całe województwo, z południowego wschodu, przez Rzeszów aż po północno-zachodni jego kraniec. Na szlaku znalazły się najcenniejsze przykłady architektury cmentarnej, które Austriacy zdążyli wykonać do czasu upadku monarchii w Galicji Zachodniej. W Galicji Wschodniej szlak ukazuje architekturę wykonanych społecznie cmentarzy w okresie międzywojennym, a w szczególności prowadzi przez słynną Twierdzę Przemyśl. Pozwala też poznać strażnicę kolejową w Tryńczy i inne obiekty służące niegdyś potrzebom cesarsko-królewskiej armii. Niedawno został oznakowany tablicami południowy łącznik tego szlaku, który wiedzie Karpatami wzdłuż polsko-słowackiej granicy Beskidem Niskim i Bieszczadami. Jako ciekawostkę z imprezy tematycznej, nawiązującej do epoki monarchii habsburskiej i wojny światowej można też dodać, że Sanok został wybrany przez miłośników historii c.k. monarchii na miejsce swoich corocznych zjazdów, połączonych z kiermaszem antyków. Spotkania te odbywają się rokrocznie na początku września, a ich pomysłodawcą i organizatorem jest niestrudzony Artur Pałasiewicz (beta.esanok.pl).

Szlak Nadszańskich Umocnień

Kolejnym szlakiem kulturowym – historycznym, który powstał w regionie bieszczadzkim jest szlak, odwołujący się do wydarzeń związanych z II wojną światową, po której pozostało wiele zapomnianych obiektów w lasach, na obrzeżach miast i wsi, a czasem nawet w ich centrum. Współcześnie na całym świecie, a chyba szczególnie w Europie Zachodniej bardzo popularne jest w ramach turystyki kulturowej poznawanie historii tej największej z wojen, a także zapoznawanie się z osiągnięciami technicznymi tego okresu, również w zakresie architektury obronnej. W wyniku działań wojennych z września i października 1939 r. Niemcy zajęli zachodnią część II Rzeczypospolitej, wschodnią pozostawiając Rosjanom, co było realizacją postanowień paktu Ribbentrop–Mołotow. Nowa granica przedzieliła m.in. takie miasta jak: Lesko, Sanok i Przemyśl oraz grupę położonych nad Sanem wiosek. Związek Radziecki przystąpił niemal natychmiast do budowy nowoczesnych umocnień na nowej granicy zachodniej. Umocnienia te zapisały się w historii jako tzw. „Linia Mołotowa” i stanowią jedną z najdłuższych na świecie dwudziestowiecznych linii obronnych. Gdy 22 czerwca 1941 r. Niemcy uderzyli na ZSSR, m.in. w Bieszczadach i na ich pogórzu toczyły się ciężkie boje, podczas których Niemcy i Słowacy starali się przełamać „Linię Mołotowa” na najbardziej wysuniętym na południe odcinku. W ten sposób rozpoczęła się największa wojna lądowa w dziejach ludzkości, właśnie na wschodnich terenach obecnej Rzeczypospolitej.

Fot. 2. Przykład oznakowania szlaku (fot. K. Palmowski)

Po tamtym okresie pozostało na południowym odcinku Przemyskiego Rejonu Umocnionego przeszło 100 dzieł obronnych – schronów, nazywanych potocznie bunkrami. Po drugiej stronie granicy Niemcy zbudowali nieporównywalnie mniejszą liczbę schronów granicznych, z których na omawianym terenie zachowa-

ło się tylko 5. Utworzyły one tzw. Graniczny rejon Umocniony „Galicja” (Plamowski, Bańkosz, Wójcik, Komski 2007). Dwa ze wspomnianych schronów niemieckich znajdują się pod dziedzińcem sanockiego zamku i posiadają strzelnice skierowane w kierunku przepraw na Sanie. Jeden z nich został udostępniony dla turystów, poprzez przejście wykonane z podziemi zamku. Do niedawna zapomniane schrony ulegały sukcesywnej dewastacji. Wiele zostało zasypanych lub zamieniały się w wysypiska śmieci. W 2008 r. dzięki staraniom lokalnych samorządów, przewodników oraz wspomnianego już BTC, udało się pozyskać środki funduszowe na realizację pomysłu utworzenia tematycznego szlaku kulturowego (*Dokumentacja powykonawcza projektu ...* 2005) Na podstawie dokonanych przez autora badań w terenie oraz kwerendy dokumentów, a także w wyniku współpracy z pasjonatami tej tematyki z całej Polski, w szczególności Łukasza i Marcina Kozdrojów, została opracowana, a następnie wyznakowana trasa kulturowego szlaku drogowo-rowerowego biegnącego od Soliny, wzdłuż Sanu, przez Lesko, Sanok i Dynów do Bachowa. W miejscach punktów oporu, gdzie schrony rozmieszczone były na dużej, kolistej przestrzeni, od głównego szlaku poprowadzono krótkie, łącznikowe szlaki dojściowe. Przy drodze, którą wytyczono szlak, zostały postawione tabliczki ze strzałkami informującymi o odległości obiektu od drogi i jego położeniu według GPS (fot. 2). Na otwarciu szlaku zorganizowano dużą rekonstrukcję historyczną: „Barbarossa 1941”, na którą przybyło ok. 100 rekonstruktorów z Polski i zagranicy. W rok później główna nitka szlaku została przedłużona na północ. Latem została zorganizowana kolejna rekonstrukcja, odtwarzająca wydarzenia 1941 r. pod Sanokiem, na którą przybyło 140 rekonstruktorów, zostały sprowadzone pojazdy pancerne gąsienicowe i kołowe oraz samolot w malowaniu historycznym. Rekonstrukcję oglądało ok. 10 000 widzów (www.sanok24.pl). Do rekonstrukcji przyczyniła się nowo powstała wówczas Grupa Rekonstrukcji Historycznej „SAN”. Wydane zostały przewodniki i foldery, a region wzbogacił się o kolejną ciekawostkę turystyczną, która cieszy się rosnącym zainteresowaniem. Dewastacja obiektów zabytkowych została powstrzymana. Doskonałym przykładem jest świetna inicjatywa środowisk przemyskich, które dokonały odnowienia i zamiany w muzeum 2 posowieckich bunkrów. Jeden znajduje się przy ul. Sanockiej, drugi przy ul. Sanowej. Można ubolewać, że w regionie bieszczadzkim nie ma aktualnie analogicznych inicjatyw. Na szlaku znajduje się położony w miejscowości Załuż – jedyny, zachowany cmentarz żołnierzy słowackich poległych w 1941 r. Został on niedawno odnowiony staraniem środowisk słowackich i polskich. Jak zatem widać na powyższym przykładzie, udało się zamienić szpetne betonowe ruiny w zyskującą na popularności atrakcję turystyczną. Przyciąga ona zarówno osoby zafascynowane tą tematyką, które penetrują obiekty na szlaku, jak też przeciętnych turystów, którzy w czasie swojej podróży pragną zobaczyć jeden lub dwa obiekty⁴.

⁴ Informacja od CIT w Sanoku i w Lesku, przewodnicy terenowi i górcy, touroperatorzy, noclegodawcy.

Szlak Chasydzki

Szlak Chasydzki w Polsce jest pierwszym etapem międzynarodowego szlaku turystyczno-kulturowego, łączącego miejscowości Polski południowo-wschodniej i krajów z tym obszarem sąsiadujących, w których zachowały się zabytki kultury żydowskiej. Autorzy tej idei stawiają sobie również za cel inspirację lokalnego rozwoju społecznego i gospodarczego poprzez przyczynianie się do rozwoju turystyki profilowanej wykorzystującej dziedzictwo kulturowe społeczności zamieszkujących niegdyś ten obszar (www.fodz.pl). Partnerami Fundacji w realizacji projektu są samorządy terytorialne oraz organizacje pozarządowe. Aktualnie Szlak Chasydzki obejmuje 24 miejscowości z terenu województwa podkarpackiego i lubelskiego (www.fodz.pl). W przyszłości planowane jest jego znaczące rozszerzenie o inne miejscowości Polski i Ukrainy. Realizacja tego projektu zakłada również wsparcie instytucjonalne samorządów i organizacji pozarządowych oraz budowę trwałego partnerstwa pomiędzy sektorami na rzecz rozwoju turystyki profilowanej, kulturowej, które doprowadzi do stymulacji lokalnej przedsiębiorczości, tworząc infrastrukturę niezbędną do obsługi ruchu turystycznego. W efekcie realizacji projektu sukcesywnie powstają materiały promujące Szlak, a samorządy i NGO w miejscowościach leżących na szlaku posiadają potencjał, który pozwala im wspólnie troszczyć się o rozwój turystyki regionalnej oraz zdobywać fundusze na ten cel (www.fodz.pl). Głównym punktem Szlaku Chasydzkiego jest Centrum „Synagoga” w Zamościu. Znajduje się tu między innymi centrum informacyjne szlaku. Na temat Szlaku Chasydzkiego wydano liczne publikacje: broszurę – *Rewitalizacja renesansowej synagogi w Zamościu na potrzeby Szlaku Chasydzkiego oraz lokalnej społeczności*, serię broszur poświęconych historii Żydów w wybranych miejscowościach Szlaku Chasydzkiego (w tym 3 z regionu bieszczadzkiego) opublikowanych przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego. Wersje elektroniczne wszystkich broszur można znaleźć na stronie fundacji, a także na portalu POLIN – Dziedzictwo Polskich Żydów (www.polin.org.pl).

Szlak Prawem i Lewem

Nie mniej interesującym szlakiem jest, powstały w 2010 r. z inicjatywy Muzeum Historycznego w Sanoku oraz regionalnej Izby Gospodarczej w Krośnie, szlak kulturowy „Prawem i Lewem” – na kanwie dziejów szlachty sanockiej przełomu XVI i XVII w. Nazwa szlaku została zaczerpnięta z nieocenionego dzieła Władysława Łozińskiego właśnie pod tytułem „Prawem i Lewem”. Celem tej idei jest wykorzystanie legendy sławnych kondotierów ziemi sanockiej, takich jak Dydyńscy czy Aleksander Józef Lisowski, twórca osławionych Lisowczyków. W 2011 r. został wyznaczony szlak rowerowy na odcinku od Sanoka – Muzeum Historycznego na zamku, poprzez słynną Dydnię, Niewistkę (miejsce urodzenia najsłynniejszego, polskiego kondotiera Jacka Dydyńskiego, nazywanego „Czarną Szablą”) i inne, ciekawe, nadszańskie miejscowości do Dąbrówki Starzeńskiej, gdzie zachował się ruiny zamku należącego do słynnego, szlacheckiego watażki – zwanego „Diabłem Stadnickim”.

W kolejnych latach planowane jest przedłużenie szlaku do Przemyśla – dawnej stolicy województwa oraz na południe, na Słowację, gdzie pomiędzy Stropkowem a Humennem doszło do jednej z najważniejszych bitew XVII stulecia, podczas której po raz pierwszy odsunięta została od Wiednia groźba zdobycia go przez siedmiogrodzkiego księcia Gabora Bethela. W bitwie, do której doszło 23 listopada 1619 r., 10-tysięczny oddział Lisowczyków pod dowództwem Walentego Rogawskiego rozgromił korpus Jerzego Rakoczego, wychodząc na tyły wojsk siedmiogrodzkich i zmuszając je do odstąpienia spod Wiednia. Wydarzenie to zostało nazwane „Pierwszą Odsieczą Wiednia”. Muzeum Historyczne w Sanoku podjęło inicjatywę organizacji konferencji i pokazów historycznych wykorzystujących staropolskie dzieje ziemi sanockiej i przemyskiej, które były inspiracją dla XIX i XX-wiecznych polskich pisarzy i poetów (www.muzeum.sanok.pl). W Sanoku działa Pracownia rekonstrukcji historycznych AMICUS – wykonująca repliki historycznych strojów (www.strojehistoryczne.pl) oraz grupa rekonstrukcyjna Scutum, przedstawiająca staropolski okres historii Ziemi Sanockiej i Przemyskiej (www.pracowniascutum.pl/pokazy/index.html).

Szlak Architektury Drewnianej

Jest to jedna z największych w kraju inicjatyw dotyczących tworzenia szlaków. Biorą w niej udział wszystkie karpaccie województwa: małopolskie, podkarpackie i śląskie. Sieć zaproponowanych tras w ramach tego szlaku wynosi 3037 km, a 9 tras o łącznej długości 1202 km znajduje się na terenie województwa podkarpackiego. Łącznie szlak obejmuje aż 448 obiektów, z czego 127 to zabytki z podkarpackiego. Sześć z obiektów zostało wpisanych na światową listę dziedzictwa UNESCO: kościół w Haczowie (XV w.) – najstarszy i największy, halowy, drewniany kościół w Polsce; zespół plebański w Bliznem z drewnianą świątynią z XVI w. z unikatową polichromią; łemkowska cerkiew w Turzańsku (1803 r.); bojkowska cerkiew w Smolniku (1791 r.) nad Sanem; cerkwie w Radrużu (1583 r.) i Chotyńcu (1613 r.). Oprócz świątyń znajdują się na szlaku zespoły architektoniczne, dwory, pałace i skanseny architektury drewnianej. Z regionu bieszczadzkiego na światowej liście dziedzictwa UNESCO znalazła się cerkiew z Turzańska i ze Smolnika nad Sanem. Trzy z zaproponowanych tras województwa podkarpackiego przebiegają przez omawiany teren. Są to: trasa nr II – „Sanocko-dynowska”, trasa nr III – „Ustrzycko-leska” oraz trasa nr IV – „Sanocko-dukielska” (www.podkarpackie.travel.pl/pl/architektura-drewniana). Przy większości obiektów zamontowane zostały tablice informacyjne w trzech językach, zaś przy drogach kierunkowskazy zgodne z Kodeksem Drogowym.

Szlak Naftowy

Cenną inicjatywą jest opracowany przez Lokalną Organizację Turystyczną „Beskid Niski” Szlak Naftowy, który powstał przy współpracy sąsiadujących z sobą powiatów po stronie polskiej i ukraińskiej, na terenie których rozwijał się w XIX

i XX w. galicyjski przemysł naftowy. Szlak obejmuje obszar od Jasła po Lwów i Drohobycz. W ważniejszych punktach na szlaku zostały ustawione tablice informujące o historii przemysłu na danym terenie. Szlak nie jest „szlakiem liniowym”, lecz raczej „punktowym” wskazującym najcenniejsze z punktu widzenia historii tego przemysłu obiekty, nie jest jednak wyznakowana w terenie linia znaków turystycznych, po których można by się poruszać. Wydano również liczne materiały promocyjne, informujące o tym szlaku. Jest to bardzo dobry pomysł wymagający jednak kontynuacji. Na omawianym obszarze szlak przebiega przez teren trzech powiatów, tj. bieszczadzkiego, leskiego i sanockiego. Na ich terenie znajdują się liczne, interesujące zabytki techniki związane z wydobyciem ropy naftowej (kopalnia Czarna, Ropienka, Brelików, Mokre, Strachocina, naturalne wywierzyiska oleju skalnego i wosku skalnego – ozokerytu itd. (www.beskidniski.org.pl)).

Karpacki Szlak Wina

Kolejną inicjatywą regionalną, której orędownikiem jest Stowarzyszenie „Portius” z Krosna, jest „Karpacki Szlak Wina”. Stowarzyszenie propagowało tę ideę na forach publicznych, wskazując na potrzebę wykorzystania tej historycznej spuścizny. Współorganizowało również liczne konferencje poświęcone temu tematowi. W maju 2006 r. uczestniczyło w projekcie Węgierskiego Domu Wina, opracowując na jego potrzeby autorski temat *Karpacki Szlak Wina – droga tokaju szamorodniego*. Artykuł został zamieszczony w specjalistycznym prospekcie wydanym przez budapesztańską firmę zajmującą się promocją rodzimego winiarstwa (www.portius.pl). Do urzeczywistnienia tej idei znacznie przyczynia się praca pani M. Dul, która pod opieką naukową prof. Jana Krupy z WSiLiZ w Rzeszowie opracowała w ramach swojej pracy magisterskiej szczegółową koncepcję realizacji i wizualizacji tego szlaku (Dul 2008). Gwarantem sukcesu jest również zaangażowanie samych winiarzy jasielskich i krośnieńskich. Na interesującym nas obszarze możemy wskazać obecnie 2 punkty wpisujące się w ten szlak. Są to: „Winnica Jarosz” w Sanoku, prowadzona przez pana Wiesława Jarosza, właściciela plantacji winorośli w okolicach Gyongyos na Węgrzech, który sprowadza do Sanoka wina matrańskie, tu składa je i dystrybuje. Można zatem w jego piwnicach skosztować win matrańskich prosto z beczki, zakupić butelkowane lub zarezerwować degustację win, prowadzoną w sąsiadującej z piwnicą winną altanie mogącej pomieścić 60 osób i zbudowanej z myślą o turystach. Kolejnym miejscem na bieszczadzkim odcinku szlaku jest winnica „Dolina Sanu” w Sanoku-Olchowcach, założona w 2006 r., o powierzchni 0,40 ha (www.winnica-dolinasanu.pl). Przewodnik po szlaku win napisał Stanisław Orłowski – znany bieszczadzki przewodnik.

Szlak Kulinaryny „Podkarpackie Smaki”

Nową, bardzo cenną inicjatywą jest Szlak Kulinaryny „Podkarpackie Smaki”, powstający z inicjatywy Stowarzyszenia „PRO CARPATHIA” z Rzeszowa,

a w szczególności miłośnika i znawcy podkarpackiej, zwłaszcza bieszczadzkiej kuchni, Krzysztofa Zielińskiego. Fundacja od lat wydaje szereg publikacji poświęconych kulturze karpackiej, w tym bardzo wiele na temat karpackiej i podkarpackiej kuchni (www.podkarpackiesmaki.pl).

Turystyczny Szlak Gniazd Rodowych Lubomirskich

Na koniec warto wspomnieć jeszcze o jednej inicjatywie, jaką jest Turystyczny Szlak Gniazd Rodowych Lubomirskich, opracowany przez muzeum w Stalowej Woli oraz PROT. Obejmuje on miejsca związane z rodem Lubomirskich, począwszy od Stalowej Woli przez Rzeszów, Przemyśl, Lwów, po Starą Lubońnię i Podoliniec na Słowacji. Na omawianym terenie znajdują się dwa miejsca – Sanok i Lesko, ze względu na powiązania rodu z tutejszymi zamkami. Podążając przez region, możemy zatem spotkać przy wjeździe do Sanoka i Leska tablice z piktogramami zabytków w tej miejscowości i logiem szlaku, którym jest herb rodu „Szreniawa”. Tablice wykonane są zgodnie z Kodeksem Drogowym jako znaki informacji turystycznej w kolorze brązowym (www.szlak-lubomirskich.stalowawola.pl).

Inne, wybrane inicjatywy związane z turystyką kulturową

Redyk Karpacki

Jedną z najciekawszych idei, które zostały zrealizowane w Karpatach jest Redyk Karpacki, który w 2013 r. przewędrował wołoskim szlakiem z Rumunii przez Ukrainę, Polskę, Słowację i Czechy, przypominając o najstarszym zawodzie karpackim – pasterstwie, które w wielu częściach tych gór jest zapomniane lub niedoceniane. Szczególnie ważne było to dla mieszkańców regionu bieszczadzkiego, gdzie większość lokalnych tradycji pasterskich zaginęła wraz z powojennymi przesiedleniami Bojków i Lemków. Pomysłodawcą i głównym realizatorem tego doskonałego pomysłu był Piotr Kohut, który wraz z grupą przyjaciół i wspierających go osób nadal promuje renesans kultury pasterskiej w polskich Karpatach. Dzięki jego wysiłkom zostały zaktywizowane również środowiska bieszczadzkie i wschodniej części Beskidu Niskiego, które w tym roku, pod przywództwem Piotra Kohuta, rozpoczęły prace nad tworzeniem regionalnych serów, potraw, przywróceniem lokalnych świąt paserskich i utworzeniem „Szlaku Wołoskiego”. Jest to temat na oddzielny artykuł.

Zbójnickie tradycje w Bieszczadach

Kolejną inicjatywą, która przyczyniła się do popularyzacji miejscowej tradycji było badanie i popularyzowanie tradycji zbójnickich na terenie Bieszczadów. Autorem pierwszej pracy na temat bieszczadzkich zbójników pt. *Tolhaje, czyli zbóje w Bieszczadach* był znany i ceniony miejscowy przewodnik Stanisław Orłowski. Kolejną pozycję poświęconą tej tematyce, a głównie legendom związa-

nym ze wschodnio-beskidzkimi zbójnikami wydał autor tego artykułu w 2010 r. Z jego inicjatywy wspólnie ze środowiskami na Ukrainie, Słowacji, w Polsce i Rumunii podjęto działania popularyzujące zbójnicze dzieje Bieszczadów i pogranicza polsko-słowacko-ukraińskiego. W minionych latach pojawiły się liczne publikacje poświęcone tej tematyce w Bieszczadach oraz audycje radiowe, prowadzone przez Rafała Potockiego z Radia Rzeszów i autora tej publikacji.

Fot. 3. Pomnik zbójnika – tołhaja w Orlecu (fot. R. Bańkosz)

Działania te spowodowały ożywienie tej legendarnej górskiej tematyki w naszym regionie, co znalazło odbicie w pamiątkarstwie, stylizacji imprez miejscowych oraz organizowanych przez touroperatorów itp. Do działań „zbójniczych” włączył się ponownie wspomniany wyżej Stanisław Orłowski, który wraz z innymi społecznikami z Orelca odtworzył miejscową legendę zbójniczą i uwiecznił ją, doprowadzając do postawienia kilkumetrowej wysokości, drewnianej postaci zbójnika – tołhaja (fot. 3), której twórcą był również wspomniany wcześniej Andrzej Przybysz. Obok ustawiono tablicę informacyjną oraz dyby (www.nowiny24.pl). Obecnie atraktor ten jest bodaj największą atrakcją Orelca. W 2013 r. na kanwie legendy o zbójniczej armacie, społeczność podsanockiej wsi Odrzechowa wykonała „pomnik zbójniczej armaty”. Instalacja składa się z kopii owego działa, wykonanej własnym sumptem przez mieszkańców, oraz strzegących jej dwóch potężnych i groźnych, wyrzeźbionych w drewnie, zbójników z tutejszej kompanii zbójniczej niejakiego Konyka. Na okoliczność odsłonięcia pomnika społeczność wioski odegrała plenerową scenę zdobycia armaty na staroście sanockim. W tę świetną, historyczną zabawę zaangażowała się cała wieś. Autor artykułu wydał również w 2010 r. książkę poświęconą

dziejom i legendom bieszczadzkiego zbójnictwa pt. *Straszliwi zbójnicy z Bieszczadów i okolicy*. Książka ta ukazała się w języku polskim i słowackim, jest również dostępna w pdf na regionalnych portalach promujących bieszczadzką turystykę (Bańkosz 2010c). W ostatnim okresie w efekcie popularyzacji historii wschodnio-karpackich, a w szczególności bieszczadzkich zbójników, coraz częściej miejscowi touroperatorzy i gestorzy bazy turystycznej i gastronomicznej oraz twórcy i artyści, a także organizatorzy imprez kulturowych, inspirują się tą tematyką. Jest to tym bardziej uzasadnione, że dzieje te mają najdłuższą w polskiej literaturze historię, gdyż pierwszą wzmiankę o „bieszczadnikach vel beskidnikach czyli zbójnikach karpackich” znajdujemy już u starosty bieckiego, wybitnego pisarza doby baroku Wacława Potockiego (Piasecki 1973). Autorowi udało się dotrzeć do wielu lokalnych legend, przechowywanych przez ludność oraz dokumentów, co zakończyło się odkryciem XV-wiecznej armaty, zapomnianej i leżącej w magazynach Muzeum Historycznego w Sanoku. Od czasu zainteresowania się tą historią lokalnych mediów „zbójnicka armata” stała się kolejną atrakcją sanockiego zamku (www.nowiny24.pl).

Oprócz wymienionych inicjatyw, należy dodać jeszcze szereg innych, takich jak ekomuzea, w szczególności ekomuzeum: „Trzy Kultury” w Lutowiskach, „Hołe” w Dźwiniaczu i okolicy, „W krainie bobrów” w Myczkowcach i okolicy, „Kraina Bojków” w Zatwarnicy i okolicy, „Zielony Cień” w Rudence i inne. Ważną rolę odgrywają prywatne muzea, takie jak: łemkowskie – Darii Boiwiki w Komańczy, bojkowskie w Myczkowie, skansen miniatur cerkwi i kościołów drewnianych w Myczkowcach przy ośrodku Caritas i wiele innych. Doskonała jest ścieżka dydaktyczna „Bieszczady Odnalezione” w dolinie Wetliny. Wszystkich tych społecznych inicjatyw nie podobna wymienić na łamach tego niewielkiego artykułu. Łącznie tworzą one jednak ogromne dzieło odtwarzania i popularyzowania kultury i historii Bieszczadów, kształtując jednocześnie produkty dla ważnej w regionie gałęzi gospodarki, jaką jest turystyka.

Znaczenie opisanych inicjatyw dla lokalnej społeczności

W regionie bieszczadzkim, który wiąże swoją przeszłość z rozwojem biznesu turystycznego, niezbędne jest rozszerzanie i urozmaicanie oferty turystycznej. Liczba obiektów noclegowych, o różnym standardzie, w Bieszczadach jest już zadowalająca. Jednakże branża turystyczna w regionie zaczęła sobie zdawać sprawę, że współczesnemu turyście nie wystarcza jedynie atrakcyjne miejsce noclegowe i ładne krajobrazy. Taką ofertę, a często nawet lepszą, świadczą również inne regiony turystyczne w Polsce i za granicą. Konieczne było stworzenie swoistego *genius loci*, nadającego mu unikatowy charakter i klimat Karpat Wschodnich. Dotychczasowe powielanie w zdobnictwie, pamiątkach czy muzyce wzorców zaczerpniętych z góralszczyzny podhalańskiej tworzyło wyłącznie wrażenie kiczu i sugerowało bezbarwność kulturową i historyczną regionu.

Opisane w artykule inicjatywy sprzyjały rozwojowi lokalnego rzemiosła, pańiaktkarstwa, przyczyniając się nie tylko do kształtowania oryginalności kulturowej regionu, lecz także dając ludziom możliwość zarobkowania. Najlepszym dowodem jest tu choćby liczba bieszczadzkich pracowni ikonopisarskich. Powstanie zaś np. tematycznych szlaków pieszych czy rowerowych pozwala na połączenie aktywnego wypoczynku z poznawaniem atrakcyjności kulturowej tych gór. W Bieszczady zaczęła powracać kuchnia lokalna, architektura inspirowana tradycją czy imprezy nawiązujące do dawnych tradycji. Przyczynił się do tego także Karpacki Redyk, na co w ogromnej mierze miał wpływ projekt „Karpaty Łączą”. Trzeba również podkreślić, że projekt ten to doskonała okazja do wymiany doświadczeń i współpracy różnych środowisk związanych z turystyką górską z województwa podkarpackiego i małopolskiego. Dzięki temu m.in. ludzie związani z usługami turystycznymi i okołoturystycznymi z regionu bieszczadzkiego mieli możliwość podejrzeć sposób funkcjonowania środowisk, które dłużej i aktywniej działają w przemyśle turystycznym, porównać swoje inicjatywy z tamtejszymi. Trzeba tu przyznać, że oprócz dostrzeżenia jak wiele jeszcze jest do zrobienia w tej materii, przedstawiciele naszego regionu mogli odczuć niekwestionowaną dumę z faktu, że Bieszczady, jak na region tak „ogolocony kulturowo” po wojnie, potrafił stworzyć w ostatnich latach wiele inicjatyw, nie gorszych, a często nawet lepszych od tych, podejmowanych przez środowiska np. z Podhala czy Beskidu Śląskiego.

Podsumowanie

Turystyka jako biznes zaczęła funkcjonować w Bieszczadach w latach 90. XX w., po dokonaniu się w Polsce przemian politycznych i ekonomicznych. W okresie PRL turystyka odbywała się na tych terenach niemal wyłącznie jako element strategii społeczno-politycznej państwa. Obok niej funkcjonowało zjawisko krajoznawstwa indywidualnego, które uprawiane było przez elitarne grono miłośników gór, przygody, kultury i historii tego regionu. Bazowało ono w szczególności na środowisku akademickim (zwłaszcza SKPB Warszawa)⁵, PTTK oraz Związku Harcerstwa Polskiego (np. Krąg Białej Podkładki – Kraków). Tworzyli je młodzi, ambitni ludzie, którzy nie zadowalali się formami krajoznawstwa oferowanymi przez państwo, wędrowali po tych górach, szukali śladów przeszłości, prowadzili własne badania etnograficzne i historyczne, wydawali periodyki naukowe i popularno-naukowe oraz liczne publikacje tematyczne⁶. Na przełomie XX i XXI w. przemysł turystyczny w regionie zaczął się bardzo intensywnie (choć chaotycznie) rozwijać. Powstało wiele miejsc noclegowych i punktów gastronomicznych. Jednakże nie tylko usługi turystyczne w Bieszczadach przeszły w tym

---

⁵ Studenckie Koło Przewodników Beskidzkich.

⁶ Płaj, Bieszczady, Poloniny, prace T.A. Olszańskiego czy słynny *Śpiewnik z Kożuchem* jedyny w owym czasie powszechnie dostępny zbiór piosenek lemkowych, wychodzący w drugim obiegu.

czasie metamorfozę. Zmienił się również radykalnie rynek popytu. Klient, coraz częściej indywidualny, ma większe oczekiwania, jest świadom celu, w jakim przyjeżdża w dany region. Oprócz relaksu i wypoczynku pragnie również poznać teren, w którym przebywa, nie w sposób „akademicki”, lecz poprzez zabawę i przygodę.

Jednakże II wojna światowa i powojenne przesiedlenia miejscowej ludności, a także kurtyna milczenia lub stereotypów, którą zasłonięto dzieje Bieszczadów, sprawiły, że te skądinąd wspaniałe góry, nie mogły zaproponować oferty bazującej na miejscowej kulturze, tradycji i historii, przegrywając pod tym względem z konkurencyjnymi regionami górskimi w województwie małopolskim i śląskim. Potrzebne były ponad dwie dekady działań i pracy miejscowych środowisk związanych z turystyką, kulturą i historią, by z pogmatwanych, lecz niezwykle ciekawych dziejów tej ziemi wybrać i rozpropagować potencjalnie najciekawsze dla turystów elementy i uczynić z nich produkt. Proces ten nie został zakończony, jednak region bieszczadzki stał się pod tym względem liderem i wzorcem, w odniesieniu do porównywalnych terenów gór i pogórzy, które po wojnie objęły przesiedlenia. Szczęśliwie znaleźli się tu ludzie, którzy z wielonarodowych, wieloreligijnych fragmentów, potrafili stworzyć atrakcyjną całość. Autor artykułu poczytuje sobie za zaszczyt, że mógł uczestniczyć w tym ciekawym, choć niełatwym, procesie.

Jak zatem zostało to przedstawione w tym krótkim tekście, przy dobrej woli przynajmniej części lokalnej społeczności i dobrych pomysłach, inspirowanych autentyczną, lokalną kulturą i historią, możliwe jest stworzenie atrakcyjnych produktów turystyki kulturowej, nawet na obszarze, na którym ciągłość tradycji została przerwana w wyniku tragicznych wydarzeń z XX w.

Oczywiście sytuacja nie jest jeszcze doskonała. Problemem jest kontynuacja utrzymania szlaków i ich odnawiania przez poszczególne samorządy, na terenie których szlak się znajduje. Również mentalność społeczeństwa nie wszędzie i jeszcze w zbyt małym stopniu uległa ewolucji. Zamiłowanie do kiczu, kompleks „wiejskości”, który powoduje wstyd w stosunku do własnej – wiejskiej przeszłości oraz poczucie „prowincjonalności”, sprawiają, że lokalna społeczność stara się naśladować popularne wzorce. Zamiast tworzyć lokalny, oryginalny produkt, częstokroć wytwarza tylko kiepską kopię. Najlepszym przykładem na to są np. wszechobecne w Solinie: ciupagi, kapelusze podhalańskie czy sprzedawane w całych Bieszczadach oscypki. Szczęśliwie zjawisko to powoli, ale sukcesywnie ulega poprawie.

Literatura

- Bańkosz R., 2010a, *Cerkwie Bieszczadzkich Bojków*, Arete II, Krosno.
Bańkosz R., 2010b, *Cerkwie Szlaku Ikon*, wyd. 2, Arete II, Krosno.
Bańkosz R., 2010c, *Straszliwi zbójnicy z Bieszczadów i okolicy*, Wyd. Turkula, Krosno.

- Dokumentacja powykonawcza „Szlaku przygód Dobrego Wojaka Szwejka”*, 2006, Ustrzyki Dolne.
- Dokumentacja powykonawcza projektu „Wytyczenie i oznakowanie tematycznego, rowerowego szlaku kulturowego – Szlakiem nadszańskich umocnień”*, 2005, BTC, Ustrzyki Dolne.
- Dul M., 2008, *Winnice jako specyficzny produkt turystyczny Polski – metody promocji*, praca magisterska napisana pod opieką naukową prof. nadzw. dr inż. J. Krupy, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie.
- Piasecki Z., 1973, *Byli chłopcy byli... zbójnictwo karpackie – prawda historyczna, folklor i literatura polska*, Wyd. Literackie, Kraków.
- Plamowski K., 2006, *Szlakiem Przygód Dobrego Wojaka Szwejka*, przewodnik, wyd. Nova Sandec.
- Plamowski K., Bańkosz R., Wójcik P., Kowski A., 2007, *Linia Mołotowa. Szlak nadszańskich umocnień*, Nova Sandec, Nowy Sącz.
- Ptaszycka-Jackowska D., 1995, *Szlak Ikon w Euroregionie Karpackim (zarys koncepcji)*, Peregrinus Cracoviensis, z. 1, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Kraków.
- Ptaszycka-Jackowska D., 1994, *Kierunki turystycznego rozwoju miasta Sanoka*, cz. II, IGPIK, Kraków.
- Talariovicova L., Prejsa M., Sopoliga M., 2003, *Cyklisticky Chodnik Ikon*, Ujemna spravna rada D.O. FENIX, Snina.

Strony internetowe

- www.beskidniski.org.pl (dostęp 25.04.2015)
- www.beskidniski.org.pl/szlaki/naftowy/pl/szlak_main_pl.htm (dostęp 25.11.2014)
- www.beta.esanok.pl (dostęp 20.11.2014)
- www.bieszczady-online.pl (dostęp 20.11.2014)
- www.fodz.pl (dostęp 05.11.2014)
- www.muzeum.sanok.pl (dostęp 20.04.2015)
- www.nowiny24.pl (dostęp 20.11.2014)
- www.podkarpackie.pl/pl/architektura-drewniana (dostęp 14.05.2015)
- www.podkarpackiesmaki.pl (dostęp 29.03.2015)
- www.polin.org.plz (dostęp 20.11.2014)
- www.portius.pl/dzialalnosc/turystyka.html (dostęp 25.11.2014)
- www.pracowniascutum.pl/pokazy/index.html (dostęp 29.04.2015)
- www.sanok24.pl (dostęp 24.11.2014)
- www.strojehistoryczne.pl (dostęp 29.04.2015)
- www.szlak-lubomirskich.stalowawola.pl/glownaa.htm (dostęp 29.03.2015)
- www.winnica-dolinasanu.pl (dostęp 25.04.2015)

Ways of using culture and history in tourism, as shown on the example of the Bieszczady area

Summary

Culture tourism is a form of tourism which, broadly speaking, relies on culture in all its forms, i.e. the entirety of material and spiritual human legacy, for its development. It enjoys a growing popularity and is now one of leading tourism forms. In practice, it rarely occurs in isolation, since tourism is, by definition, an interdisciplinary phenomenon. Tourists tend to combine recreation and active leisure with activities satisfying their need of knowing and learning. It is a reason why many of thematic trails and routes are cycling and hiking trails. This has also been the case in the area of Bieszczady Mountains for more than two decades: the area's scenic and natural assets, known to most people in Poland, are supplemented by anthropogenic values and opportunities for tourists to get acquainted with the area's history and culture. Those are fascinating subjects although, as a result of the Second World War and the subsequent displacements of population, their exploration and dissemination is not easy.

The study aimed at showing that it is possible to create attractive tourism products inspired by local history and culture even in a region where the authentic local tradition has all but vanished following the disastrous events of the 1940's.

Following the Second World War and the subsequent population displacement, it was impossible in the Bieszczady Mountains to provide tourists with an offer based on the local culture, traditions and history. In this respect, the area was at a clear disadvantage to other mountain regions in Lesser Poland (Małopolska) and Silesia (Śląsk). It took more than two decades of efforts by the local communities of tourism, culture and history activists to explore the area's intriguing history, select the elements potentially most interesting for tourists, and develop them into a product. That process is not yet complete but the Bieszczady area has already become a leader, even a model, in this respect for comparable mountain or foothill areas affected by displacements in the post-war period. Thankfully, there were people able to assemble the multi-ethnic and multi-religious pieces into an attractive picture.

Słowa kluczowe: turystyka kulturowa, Bieszczady, region bieszczadzki, szlaki kulturowe, ekomuzea, ikony, cerkwie, architektura drewniana, Łemkowie, Bojkowie, szlak Szwejka, szlak nadszańskich umocnień, szlak ikon, szlak architektury drewnianej, szlak prawem i lewem.

Keywords: cultural tourism, the Bieszczady Mountains, the Bieszczady area, cultural trails, ecomuseums, icons, Orthodox or Greek Catholic churches, wooden architecture, the Lemkos, the Boykos, the Švejk Trail, the San River Fortification Trail, the Icons Trail, the Wooden Architecture Trail, the "Right and Left" Trail.

Jan Krupa¹, Krzysztof Zieliński²

Rozwój turystyki kulinarnej w województwie podkarpackim i na obszarach pogranicza czynnikiem zachowania i promocji dziedzictwa kulturowego

Wprowadzenie

Bogactwo kulturowe i historyczne województwa podkarpackiego oraz obszarów pogranicza jest tak obszerne i oryginalne, że żadne naśladownictwo zewnętrznych wzorców nie jest tu potrzebne, a wręcz szkodliwe. W oparciu o lokalne tradycje i zwyczaje żywieniowe można przygotować atrakcyjny i zintegrowany produkt turystyczny, obejmujący potrawy kulinarne oraz imprezy z nimi związane. Sytuacja województwa podkarpackiego oraz obszarów pogranicza jest pod tym względem korzystna i znacznie „barwniejsza” na tle oblicza kulturowego kraju, a zarazem bardziej złożona, co stwarza duże możliwości wykorzystywania dziedzictwa kulinarnego w rozwoju turystyki na obszarach wiejskich i miejskich. Można już dziś mówić o ogromnym popycie na „regionalność” w zakresie potraw kulinarnych oraz festynów z nimi związanych. Niestety podaż informacji jest nadal znikoma, czego przyczyna tkwi głównie w niewielkiej ilości badań prowadzonych dotąd nad lokalnym i regionalnym etosem, w szczególności przez pryzmat jego wykorzystywania w biznesie turystycznym.

Oprócz walorów kulturowych, wynikających z zamieszkujących tu przez stulecia wielu grup narodowych i etnograficznych, nieprzebraną skarbnicą są oryginalne tradycyjne produkty kulinarne związane z dziejami województwa podkarpackiego i obszarów pogranicza. A pogranicza zawsze fascynowały, były miejscami styku różnych kultur, religii, języków, grup etnicznych. Granice same w sobie wywoływały emocje, ich przekraczanie od wieków było trudne, wy-

---

¹ prof. nadzw. dr hab. inż. Jan Krupa, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie, Katedra Turystyki i Rekreacji, jkrupa@wsiz.rzeszow.pl

² mgr Krzysztof Zieliński, Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju i Promocji Podkarpacia „PRO CARPATHIA”, krzysiek@procarpathia.pl

magalo wysiłku, odwagi i sprytu. Często były tradycyjnym miejscem transferu towarów, usług i myśli.

Dla wielu znawców tradycji „duszą” narodów są, m.in.: język, literatura, dzieła sztuki, muzyka, myśl filozoficzna itp. Francuski prawnik, polityk i pisarz Jean Anthelme Brillat-Savarin (1755–1826) podkreśla, że to codzienność decyduje o dziejach i losach poszczególnych nacji. A jednym z najważniejszych elementów dnia jest posiłek. To on decyduje o bycie jednostki, rodziny, a w konsekwencji całej społeczności. Bo to sztuka kulinarna jest jednym z ważniejszych elementów każdej nacji i grupy etnograficznej. Warto w tym miejscu przypomnieć, że wędrówka ludów decydująca o losach Cesarstwa Rzymskiego rozpoczęła się po kilku latach suszy na azjatyckich stepach i w konsekwencji – pustki w garnku.

Celem artykułu jest wykazanie, że dziedzictwo kulturowe, w tym kulinarne województwa podkarpackiego i obszarów pogranicza może stanowić atrakcyjny produkt dla turysty krajowego i zagranicznego. Bazując na zachowanym i pielęgnowanym dziedzictwie kulinarnym wraz z jego specyficznym klimatem, związanym z różnorodną miejscową, karpacką tradycją, można stworzyć interesujący i unikalny oraz zintegrowany produkt turystyczny. W opracowaniu przybliżono również istotę zrównoważonego rozwoju w aspekcie ochrony dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego. Analizując to zjawisko, bazowano na literaturze, wywiadach z animatorami tych działań, a zwłaszcza na własnych doświadczeniach i obserwacjach.

Ochrona dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego istotą zrównoważonego rozwoju

Wobec narastających zagrożeń cywilizacyjnych konieczne jest przyjęcie koncepcji rozwoju zrównoważonego. Deklaracja z Rio przyjęta na „Szczycie Ziemi” w Rio de Janeiro w 1992 r. wskazuje, że w centrum rozwoju zrównoważonego są ludzie, którzy mają prawo do zdrowego i twórczego życia w harmonii z przyrodą. Poprawa jakości życia powinna następować poprzez ograniczenie lub wyeliminowanie modeli produkcji i konsumpcji zakłócających ten rozwój (Skowroński 2006). Istotnym elementem zrównoważonego rozwoju jest cecha trwałości. Aby rozwój był trwały, konsumpcja dóbr i usług musi być ograniczona do poziomu, który jest akceptowany z ekologicznego punktu widzenia, a zwłaszcza właściwej jakości środowiska dla przyszłych pokoleń i dostępny dla wszystkich ludzi. Przyjęta definicja rozwoju zrównoważonego pozwala na potraktowanie tego pojęcia jako synonimu dla pojęcia „rozwój trwały” (Niezgoda 2006).

Zrównoważony rozwój już od dość dawna jest wiodącym trendem w polityce Unii Europejskiej. Z uwagi na fakt, że jakość środowiska naturalnego jest istotnym elementem produktu turystycznego jego naturalne walory będą wyznaczać dalszy rozwój sektora turystycznego. Kompleksowe i efektywne wypełnianie

zasad zrównoważonego rozwoju turystyki wymaga przede wszystkim dojrzałej świadomości podmiotów świadczących usługi turystyczne, jak również odbiorców tych usług (Dokument rządowy Ministerstwa Sportu i Turystyki). Istotną rolę w efektywnym wypełnianiu zasad zrównoważonego rozwoju odgrywają lokalne społeczności, w tym władze samorządowe.

Turystyka i rekreacja w Karpatach muszą być nie tylko bezpieczne dla osób je uprawiających, powinny być bezpieczne także dla unikatowego środowiska, stąd też wykorzystanie tych terenów podlega obecnie szczególnej uwadze naukowców, lokalnych władz oraz inwestorów. Rozwój lokalny to proces zmian zachodzących w danym układzie społeczno-terytorialnym, które określone są poprzez przestrzeń, gospodarkę, kulturę, a także poprzez lokalną hierarchię wartości i preferencję potrzeb (Niezgoda 2006). Według A. Zajadacz (2009) *turystyka może być motorem zrównoważonego rozwoju, funkcja turystyczna może się przyczyniać bowiem do ochrony środowiska przyrodniczego, przysparzać wielu korzyści w sferze społecznej i gospodarczej, jak również może być kierunkiem rewitalizacji terenów zdegradowanych*. Turystyki zrównoważonej nie powinno się jednak utożsamiać z określoną formą ruchu turystycznego, natomiast należy odnosić ją do sposobu organizacji i funkcjonowania gospodarki turystycznej jako całości, tj. osiągnięcia równowagi pomiędzy interesami turystów i organizatorów, a interesem lokalnej społeczności. Promocja odpowiedzialnej turystyki musi być prowadzona w sposób chroniący walory krajobrazu i dziedzictwa kulturowego pogranicza, z myślą o korzyściach społeczności lokalnych. Należy wspierać rozwój współpracy transgranicznej i integrację elementów infrastruktury turystycznej (np. poprzez transgraniczne szlaki i ścieżki przyrodnicze).

Rozwój zrównoważony jest procesem, a nie stanem, z tego też powodu konieczna jest koncepcja jego wdrażania i kontrola przebiegu na wszystkich jego etapach. W odniesieniu do gospodarki turystycznej wiążą się one głównie z koncepcją turystyki przyjaznej środowisku przyrodniczemu, społecznemu i kulturowemu (Gołembski 2009). Podstawę koncepcji turystyki zrównoważonej stanowi osiągnięcie harmonii między potrzebami turystów, środowiska przyrodniczego i lokalnych społeczności. W czasach obecnych, kiedy turystyka jest jednym z największych sektorów gospodarki światowej, coraz wyraźniej widać, że jej wzrost odbył się kosztem lokalnych gospodarek, kultur oraz środowiska naturalnego. Z drugiej jednak strony turystyka, zarządzana w odpowiedni sposób, wspomaga przyszły rozwój obszarów, przynosi określone korzyści, dostarczając środków na konserwację i utrzymanie zasobów kulturowych, jest ważnym miejscem zatrudnienia ludności i źródłem dochodów wielu krajów.

Zrównoważony rozwój turystyki musi być ekologicznie sprzyjający w długim okresie, możliwy do ekonomicznych wdrożeń oraz korzystny etycznie i społecznie dla lokalnej ludności (Krupa 2003). Wymaga niezbędnych zmian, innowacji, stosowania nowych technologii i w tym sensie wychodzi naprzeciw wyzwaniom postępu naukowego. Wymaga, by jakość życia nie malała z upływem

czasu, a jednocześnie nie naruszała równowagi ekosystemów ziemskich (Rak, Pietrucha 2009). W interesie całej branży turystycznej powinno być podnoszenie jakości świadczonych usług zgodnie z zasadami ekorozwoju oraz wzrost świadomości ekologicznej usługodawców, jak i klientów uczestniczących w świadczeniu usług. Jednak praktyka skutecznie weryfikuje te górnolotne założenia. Racjonalnie rozwijana turystyka może być czynnikiem wzmacniającym działania nie tylko na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego, ale dynamizującym rozwój ekonomiczny regionu i materialnego awansu miejscowej ludności.

Wdrażanie i stosowanie zasad zrównoważonego rozwoju, w teoretycznych założeniach, powinno pozytywnie wpływać na polepszenie wizerunku lokalnego rynku usług turystycznych, promocję danego obszaru jako produktu turystycznego, oraz rozwój różnych form turystyki. Niestety założenia te nie znajdują potwierdzenia w prowadzonych badaniach naukowych. W politykę zrównoważonego rozwoju miejsca wpisuje się turystyka kulturowa, w tym kulinarna, tworząc swoistą wartość dodaną do już istniejących form turystyki i innych sektorów gospodarki (Majewski 2008). Turystyka kulinarna jest przyjazna środowisku, co wyraża się m.in. w krótszej drodze, jaką żywność lokalna musi przebyć od miejsca wytworzenia do miejsca konsumpcji. To z kolei wpływa na ograniczenie zużycia energii do transportu, niższe jego koszty oraz mniejszą emisję zanieczyszczeń gazowych. Turystyka kulinarna może być istotnym czynnikiem wzmacniającym wizerunek miejsca mało znanego oraz miejsc o już utrwalonej reputacji.

Wykorzystanie dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego w turystyce

Rozwój turystyki opiera się na zasobach naturalnych, historycznych i kulturowych danego obszaru, angażowaniu różnych podmiotów spośród miejscowej społeczności oraz zintegrowaniu turystyki z innymi aspektami rozwoju społeczności i gospodarki lokalnej (Gaworecki 2003). Obok pielęgnowanych tradycyjnych, regionalnych czy lokalnych obyczajów, w tym żywieniowych, rodzą się inne potrzeby, zarówno wśród miejscowej społeczności, jak i uczestników ruchu turystycznego (Bujanowski 2011). Polska posiada korzystne warunki dla rozwoju turystyki, przy czym najbogatszą i najbardziej urozmaiconą ofertę posiada południowa część kraju, m.in. z uwagi na zróżnicowany krajobraz i środowisko przyrodnicze oraz bogactwo walorów dziedzictwa kultury (Koniusz 2011). Współczesna polska wieś nie ogranicza się już tylko do produkcji rolniczej. Powstają nowe inicjatywy gospodarcze, wywodzące się z sektora pozarolniczego, będącego jednocześnie wskaźnikiem unowocześniania terenów wiejskich. Coraz więcej gospodarstw wchodzi na drogę różnicowania dotychczasowej działalności oraz pozyskiwania nowych, całkiem odmiennych od dotychczasowych źródeł dochodów. Taką formę dywersyfikacji daje rozwój turystyki wiejskiej i agrotury-

styki, które przyczyniają się do ożywienia gospodarczego (Sikora 2007). Turyści wydają pieniądze nie tylko tam, gdzie są zakwaterowani, ale również korzystają z gastronomii, chętnie kupują pamiątki i wyroby regionalne, uczestniczą w imprezach regionalnych, stymulując podtrzymywanie tradycji i kultury ludowej.

Turystyka na obszarach wiejskich znalazła się w centrum zainteresowania Lokalnych Grup Działania (LGD), które odnotowały duże zainteresowanie ze strony mieszkańców wsi rozwojem działalności agroturystycznej oraz podejmowaniem innych usług na rzecz turystyki (Leśniak 2001). Dążeniem każdej lokalnej grupy działania powinno być wykreowanie wizerunku obszaru jako unikatowego, atrakcyjnego pod wieloma względami miejsca do spędzenia czasu wolnego. Nie jest to zadanie ani proste, ani łatwe i wymaga czasu oraz wytrwałości, a także dobrego pomysłu i wyobraźni. Wykorzystanie zintegrowanego sieciowego produktu turystyki wiejskiej do kreacji marki obszaru wydaje się najbardziej uzasadnione. W wielu lokalnych strategiach rozwoju można odnaleźć przykłady takich produktów jak: szlaki turystyczne (np. szlaki kulinarne), doliny dorzecza rzek czy krainy geograficzno-historyczne.

Według opinii turystów odwiedzających województwo podkarpackie najbardziej atrakcyjnym miejscem są bez wątpienia Bieszczady i Beskid Niski oraz obszary pogranicza (Krupa, Dec 2013), które przyciągają turystów nie tylko latem, ale również zimą, oferując liczne stoki narciarskie o różnym stopniu trudności i trasy biegowe wiodące przez teren parku narodowego i parków krajobrazowych. Potencjał ten jest jednak niewykorzystany, z jednej strony głównie w wyniku niedostatecznej promocji i słabości działań organizacyjnych, a także z powodu niedostatków bazy turystycznej o wystarczającej jakości i ograniczonej dostępności komunikacyjnej. Z drugiej strony, bywa on jednocześnie przeceniany, bowiem w zbyt wielu przypadkach szans na rozwój układów lokalnych upatruje się tam, gdzie potencjał turystyczny, zarówno przyrodniczy, jak też kulturowo-historyczny, jest zbyt mały.

Atutem w rozwoju zrównoważonej turystyki może być podkreślenie lokalnych tradycji, m.in. zwyczajów, muzyki i legend, które pozwalają gościom przenieść się w dawne czasy i odnaleźć ich urok (Kamiński 2013). Ważnym walorem biznesu turystycznego jest kultura i atmosfera stołu, bogactwo tradycyjnych oraz regionalnych potraw przyrządzonych przez gospodarza na bazie własnych surowców, nierzadko z certyfikatem ekologicznej żywności. Takie działania sprzyjają rozwojowi turystyki kulinarnej, którą można uznać za nieodłączny element turystyki kulturowej (Szpara, Gwóźdź 2011).

Polityka w tym zakresie będzie miała na celu promowanie wytwarzania i wprowadzania na rynek miejscowych produktów i wyrobów rękodzielniczych oraz zachowanie na obszarach pogranicza tradycyjnej architektury i sposobów użytkowania ziemi, miejscowych ras zwierząt gospodarskich, odmian roślin gospodarskich i dziko rosnących.

Dziedzictwo kulinarne jako element dziedzictwa kulturowego

Każdy region kraju posiada własną, kształtowaną przez dziesiątki lat tradycyjną kuchnię, w której przepisy kulinarne są przekazywane z pokolenia na pokolenie, a proste potrawy kuchni chłopskiej są niejednokrotnie szczególnie atrakcją turystyki kulturowej kulinarnej (Woźniczko, Orłowski 2011). Nieodłącznym elementem polskiego dziedzictwa kulinarnego są potrawy tradycyjne. Poszczególne kuchnie regionalne różnią się, w mniejszym lub większym stopniu, specyfiką potraw sporządzanych z takich samych składników w innych częściach Polski. Różnice te mogą dotyczyć rodzajów produktów, obyczajowości wiążącej się ze sposobem żywienia, czy stosowanych technik przygotowywania potraw (Józefczyk, Grodzki 2005). Produkty tradycyjne i regionalne stały się w ostatnich latach nieodzownym elementem promującym miasta, regiony i państwa. Dają świadectwo historii, kultury i walorów przyrodniczych.

Województwo podkarpackie i obszary pogranicza posiadają bogate dziedzictwo kulinarne, które jest podstawą zapewnienia zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego, w tym szczególnie turystyki kulturowej kulinarnej prowadzonej na terenach wiejskich (Krupa, Krupa 2008). Należy zaznaczyć, że „kuchnia regionalna” nie jest określeniem jednoznacznym i niezmiennym, gdyż kształtowanie się zwyczajów żywieniowych jest wynikiem wzajemnie zmieniających się oddziaływań człowieka i otaczającego go środowiska (Czarniecka-Skubina 2011). Kulinarne dziedzictwo województwa podkarpackiego ma tradycje sięgające często setek lat. Są one bardzo różnorodne, bo wywodzą się od wołoskich tradycyjnych wyrobów pasterskich, z kuchni łemkowskiej, ukraińskiej oraz bojkowskiej, ale także kuchni żydowskiej. Dużą popularnością na tym obszarze cieszą się potrawy z kapusty, kaszy (głównie gryczana, jagłana, pęczak), ziemniaków, mleka, mięsa i owoców. W wielu gospodarstwach przyrządza się zupy z jarzynami, kapustę gotowaną z grochem, fasolą, a także żur owsiany lub żytni, placki ziemniaczane i placki z kapustą, gołąbki z ziemniakami i kaszą gryczaną, ziemniaki z kwaśnym mlekiem dodatkowo okraszone słoniną. Co więcej gościom serwuje się kluski z mąki razowej, maleszki, zacierki na mleku, chleb razowy na zakwasie oraz pieczone proziaki (Józefczyk, Grodzki 2005).

Legenda Bieszczadów i Beskidu Niskiego, jako jednego z najmniej zaludnionych i zagospodarowanych obszarów Polski, a jednocześnie pełnego dzikiej przyrody, jak i terenu o skomplikowanej historii ostatniego wieku – stała się archetypem dla kilku pokoleń turystów. Wprawdzie od dobrych dwóch dekad ziemie te zmieniły się zasadniczo: jest już dobra sieć dróg, różnorodna baza noclegowa na każdą kieszeń, jak i ciekawe obiekty gastronomiczne, mimo tego legenda ta trwa nadal w świadomości społecznej. I od półwiecza jest motorem przyciągającym tysiące turystów w tę część Polski. Dawna mozaika narodów i etnosu obszaru pogranicza polsko-słowackiego i polsko-ukraińskiego nie jest na szczęście całkowicie zamkniętą kartą. Historia sprzed lat zmieniła relacje ludnościowe regionu i nie ma już

tamtej skali żywołu bojkowskiego czy łemkowskiego. Jednak spuścizna tych nacji przetrwała, pozostała tradycja potraw i wyrobów przygotowywanych przez górali rusińskich, którzy żyli na tym pograniczu. Są to dania proste, tanie, sycące. Były one pochodną tradycji, dostępności produktów, zasobności spiżarni w różnych porach roku, położenia geograficznego, hodowli dominującej w danej części regionu.

Bieszczady i Beskid Niski to regiony pogranicza, które nie „rozpieszczały” swoich mieszkańców obfitością płodów. Nie najlepsza ziemia i surowy, górski klimat, powodowały, że często pod strzechy chył zaglądał głód, zwłaszcza w czasie przednówku. Często szukano pożywienia w lesie i na łąkach, stąd w menu Łemków czy Bojków pojawiały się grzyby (kiszone kapelusze z rydzów i opieńki), orzechy laskowe czy jagody, a nawet pokrzywa, szczaw, lebioda, dzięki którym udawało się przetrwać najtrudniejsze okresy. W czasie nieurodzaju, aby zaoszczędzić, do mąki służącej do pieczenia dodawano zmieloną korę brzożową lub dębową, często także zmielone kłącza perzu czy żołądzie.

Do podstawowych surowców, z których wykonywano potrawy należało mleko krowie, kozie i owcze. Robiono z nich sery, masło, maślanek, serwatkę czy żentycę. Mięsa jadano mało i rzadko, zwykle na większe święta czy wesele. Na co dzień na blasze kuchni pieczono podpłomyki czy proziaki – placki na zakwasie chlebowym, piwnym lub niekwaszone. Istotnym elementem diety były ziemniaki, które wykorzystywano na różne sposoby. Popularny był cyr – starte na tarce ziemniaki formowano w małe kluseczki, które następnie wrzucano na wrzątek. Do gotującej się wody w garnku wrzucano resztę starych ziemniaków. Całość podawano z mlekiem lub skwarkami. Łewesz, czyli kartoflanka, gotowany był z kminkiem lub grochem i fasolą. łemkowskie bandurjanki to proste placki ziemniaczane, pieczone w piecu chlebowym na liściach ze świeżej kapusty lub klonu. Także w piecu pieczono stolniki – pierogi z tartych ziemniaków z farszem ziemniaczanym ze smażoną cebulką.

Wcześniej kuchnia pogranicza zdominowana była przez różne kasze, pęczak otrzymywano z jęczmienia, a jagły z prosa. Kaszę jęczmienną łączono np. z fasolą lub suszonymi śliwkami, a pęczak z serwatką, kwaszoną kapustą albo z mlekiem, gotując popularne pancaki. Chętnie sięgano po soczewicę, bób czy groch. Na stole pojawiała się wyrabiana z mąki kukurydzianej i mleka mamałyga. Jako omastę wykorzystywano oleje z lnu i konopi, powszechnie także używano słoniny. Dary lasu, łąki oraz przydomowego ogrodu i sadu były ważnym elementem menu. W okresie zimowym królowała kiszona kapusta (duszona z kminkiem, gotowana z grochem lub fasolą) i ogórki kiszone, a na kwasie kapuścianym gotowano zupy, np. zacierkę zwaną kwasówką. Często warzono barszcz i żur owsiany (kysełycia) jedzony z ziemniakami. Przygotowywano również polewki z wykorzystaniem lebiody, szczawiu, a także pokrzywy. Chętnie jadano groch, kapustę, rzepę, cebulę, buraki, marchew, pietruszkę, bób i fasolę. Suszono też na zimę grzyby i owoce.

Województwo podkarpackie słynie z posiłków o bardzo oryginalnych nazwach, za którymi kryją się całkiem proste dania wywodzące się z kuchni rusińskich górali: hreczanyki (kotlety z kaszy zmieszanej z mielonym mięsem, jawkami, czosnkiem

i przyprawami), knysze (smażone na głębokim tłuszczu pierogi z farszem z kaszy gryczanej, twarogu i cebuli), kugiel (babka ze startych ziemniaków, przekładana nadzieniem z kiszzonej kapusty uduszonej z cebulą i skwarkami). Należy jeszcze wymienić: krężałki, hałuszki, małdzyki, szabanę czy krupniak. Te lokalne specjalności można zamówić czasami – zdecydowanie za rzadko – w gospodarstwach agroturystycznych położonych na obszarze Bieszczadów i Beskidu Niskiego.

Obszar wokół Sanoka na południu, aż po pasmo Bukowicy, w sąsiedztwie Mrzygłodu oraz na północ i wschód od Leska zamieszkiwała ludność mieszana polsko-ruska, określana jako Dolinianie. Grupa wykształciła się z potomków XIV- i XV-wiecznych osadników polskich i niemieckich oraz ludności ruskiej. W ciągu wielu pokoleń grupy Rusinów i Polaków wzajemnie się przenikały, co powodowało przejmowanie wielu elementów, które widać np. w obrzędach, wyposażeniu domu, w stroju.

W codziennym pożywieniu Dolinian dominowały potrawy pochodzenia roślinnego. Wszystkich produktów do życia dostarczało gospodarstwo i las. Uprawiano podstawowe rośliny zbożowe. Z mąki żytniej, mielonej na żarnach w domu, pieczono chleb razowy. Pszenica mielona również na żarnach dawała mąkę na kluski i pierogi. Popularne były różne rodzaje kasz, i tak np. z jęczmienia tłuczonego w stępach otrzymywano pęczak. Często gotowano zupy: czosnkową i kminkową, a także ze świeżych lub suszonych owoców: z jabłek – jabczonka, z gruszek – gruszczonka, ze śliw – śliwionka, z dyni – dynianka, dodawano do nich kluseczki. Wykorzystywano owoce dziko rosnących czereśni, które dodawano do pierogów. Pierogi nadziewano również kaszą hreczaną, kapustą i ziemniakami. Ziemniaki spożywano pod różnymi postaciami: pieczone, gotowane, robiono ziemniaczane gołąbki. Zupę fasolową, grochową, kapuśniak, barszcz, żur i kwas beczkowy często spożywano jako pierwsze danie. Codzienną potrawą był czyr (mąka rzucana na gorącą wodę i mieszana mątwką do uzyskania jednolitej masy, czasami dodawano sól do smaku). Popularna dla tych terenów jest fasola ze śliwkami, kogutki z makiem (po zarobieniu ciasta z kawałków toczono wałeczki wielkości palca, wrzucano je na gorącą wodę. Ugotowane posypywano makiem, niekiedy polewano miodem) – potrawy te jadano na Boże Narodzenie. Popularne były paski (rodzaj bułki pieczonej na Wielkanoc). Bób jadano z barszczem. Ziemniaki były podstawą przygotowania tarciaaków – utarte surowe ziemniaki mieszano z mąką i solą, otrzymaną masę układano na sparzone liście kapusty, zawijano i wkładano do garnka, a następnie zapiekano w piecu.

Pogórzanie zamieszkuje teren Pogórzy Karpackich (Pogórze Ciężkowickie, Strzyżowskie, Doły Jasielsko-Sanockie, Dynowskie), od rzeki Białej na zachodzie po środkowy San na wschodzie. Grupę tę w przeważającej mierze stanowiła ludność polska, niewielki procent ruska i niemiecka. Jednak te dwie ostatnie szybko uległy polonizacji, ale ślady ich istnienia są do dziś zachowane w nazwach miejscowości i nazwiskach. Pogórzanie graniczą od zachodu z Lachami sądeckimi, od północy z Krakowiakami z okolic Tarnowa i Rzeszowiakami, od

południa z Dolinianami i Łemkami. W codziennym pożywieniu dawnej wsi dominowały potrawy pochodzenia roślinnego. U Pogórczan dość istotną rolę odgrywały potrawy mączne. Do tej grupy potraw należą różnego rodzaju kluski (kładzione, drobione, krajane) robione z pszennej lub żytniej mąki, a następnie zalewane gotowanym mlekiem lub kiszonym kwasem z kapusty albo rosółem. Kluski jadano także z serem, słoniną, a nawet z gotowanymi jabłkami. Częstym daniem obiadowym były kluski z żurem lub grzybami czy fasolą. Pierogi z serem, kapustą kiszoną, jabłkami, powidłem były ulubioną potrawą tutejszej ludności. Pospolita potrawą był przysłowiowy groch z kapustą. Często jadano barszcz na serwatce zabieleranej jajkiem, śmietaną i mąką. Często gotowano różnego rodzaju zupy owocowe z rozgotowanych świeżych lub suszonych śliw (śliwionka), jablek (jabczonka), gruszek (gruszczonka). Popularny był stokfist – fasola ze śliwkami.

Kasze odgrywały też dużą rolę. Popularne były kasze – pęczak (po ugotowaniu dolewano słodkiego lub kwaśnego mleka, serwatki, maślanki, dodawano suszone śliwki). Rozpowszechniona była również kasza jaglana z prosa, przyrządzana z mlekiem i rozmaconym jajkiem. Jaglankę maściło się tłuszczem lub słoniną. Powszechnie jedzona na śniadanie lub kolację była tzw. gierma, giermuszka, inaczej dziama, paciara (jest to mąka żytnia lub jęczmienna sypana na gorącą wodę i dobrze rozmieszana mątewką, zalewana mlekiem lub posypana tylko solą i okraszona masłem). Kasze jadano np. z kapuścianym kwasem lub kwasem żurowym, za przysmak uważano kaszę tatarczaną z mlekiem i suszonymi śliwkami. Prażuch przygotowywano z pszennych otrąb (mieszano otręby w glinianym garnku z łyżką masła lub śmietany, nakrywano pokrywką z kamienia, tzw. bryłką i wstawiano do pieca, gdzie pozostawiano przez całą noc). Następnego dnia prażuch gotowy był do jedzenia.

Zwykle gotowano raz dziennie. Na śniadanie jedzono np. barszcz z ziemniakami, kasze lub kluski z mlekiem, ziemniaki z mlekiem, chleb z żurem, rzadko kawę zbożową lub herbatę z chlebem. W południe jadano obiad, na który składały się potrawy, np. kapusta z chlebem, ziemniaki, bób, groch, fasola, kasza jęczmienna na serwatce lub słodkim mleku, pierogi, wyjątkowo rosół i mięso. Na podwieczorek, zwany jużyną: chleb z mlekiem, serem lub postny, zimne ziemniaki z kwaśnym mlekiem. Na wieczere: barszcz z bobem lub fasolą, ziemniaki z kwaśnym mlekiem, kluski drobione, paciare, kaszę pęczak z mlekiem.

Za przysmaki uchodziły szperka (słonina) i kiełbasa gotowana. Jadano je w zapusty lub na chrzcinach i popijano herbatą, do której dodawano obficie haraku – araku. W zapusty pieczono kołaczki, dodając do nich na talerzyku masło albo ser ze śmietaną lub jajami. Jajecznice, pierogi i kołaczki jedzono na śniadanie w Zielone Świątki (www.skansen.mblsanok.pl).

Obok dużej różnorodności potraw z kapusty na uwagę zasługują produkty zbożowe, ceniona jest kasza gryczana oraz jaglana, mąka chlebowa żytnia, mąka gryczana pierogowa, mąka pszenna wypiekowa na ciasta drożdżowe, otręby, a także zakwas żytni niezbędny do żurku i barszczu białego. Wspomniane kasze są wykorzystywane jako farsze do pierogów, gołąbków, drobiu pieczonego, krupników oraz

dań samodzielnych z suszonymi owocami. Kasza jęczmienna lub gryczana stanowi, obok krwi, podstawowy składnik kaszanki wyrabianej w regionie od pokoleń.

Do tradycyjnych potraw z województwa podkarpackiego, mniej znanych, częściowo zapomnianych i na ogół trudno dostępnych dla turystów należą, m.in.: hartacze i kręzałki, kugiele, bulwioki i fuczki, haluszki i małdrzyki, szabanki i bałabuchy czy krupniak. Dla przykładu: haluszki to kluski z serem owczym podawane ze skwarkami, natomiast fuczki to placki smażone w cieście naleśnikowym z kapustą. Potrawy kuchni województwa podkarpackiego i obszarów pogranicza, mimo swojej prostoty, są dość urozmaicone. Potrawy te odzwierciedlają charakter danego obszaru, na który decydujący wpływ miały m.in.: religia, sąsiedzi, lokalne surowce roślinne i zwierzęce, sposoby konserwowania i przechowywania żywności, jej przetwarzanie, stosowanie naturalnych dodatków, sposób serwowania potraw czy nowości kulinarne (Orłowski, Woźniczko 2001).

Produkt regionalny i tradycyjny jest szansą dla małych społeczności i atrakcją dla konsumentów (turystów, lokalnych mieszkańców). Ambicją władz samorządowych i organizacji społecznych powinno stać się zbieranie, możliwie jak najwięcej, informacji o tych lokalnych i regionalnych produktach. Mogą one stanowić wizytówkę wsi, gminy, powiatu i regionu. Należy podkreślić, że województwo podkarpackie jest liderem pod względem liczby produktów tradycyjnych wpisanych na tzw. Listę Produktów Tradycyjnych MRiRW (ryc. 1).

Ryc. 1. Liczba produktów wpisanych na Listę Produktów Tradycyjnych

Źródło: <http://www.minrol.gov.pl/Jakosc-zywnosci/Produkty-regionalne-i-tradycyjne/Lista-produktow-tradycyjnych> (dostęp 19.11.2015).

Na Listę są wpisane produkty, które charakteryzują się ugruntowaną w czasie metodą wytwarzania, których wyjątkowe cechy i właściwości wynikają z tradycyjnych metod produkcji. Stanowią one element dziedzictwa kulturowego obszaru, w którym są produkowane oraz są nieodłącznym elementem społeczności lokalnej.

W tabeli 1 przedstawiono wykaz produktów tradycyjnych wpisanych na Listę Produktów Tradycyjnych w MRiRW, według grup asortymentowych, pochodzących z pięciu wyróżniających się województw (dane z 19 listopada 2015 r.).

Tab. 1. Liczba produktów tradycyjnych w przodujących województwach

Kategorie produktów	Województwo			
	podkarpackie	pomorskie	małopolskie	lubelskie
Mleczne	16	3	11	4
Mięsne	67	27	45	22
Produkty rybołówstwa	1	17	4	3
Warzywa i owoce	9	15	14	12
Wyroby piekarnicze i cukiernicze	45	29	30	38
Oleje i tłuszcze	2	5	1	6
Miody	3	3	5	8
Gotowe dania i potrawy	45	52	26	31
Napoje	12	17	13	27
Inne produkty	-	5	5	2
Ogółem (Polska – 1485)	200	175	154	153

Źródło: opracowanie własne na podstawie <http://www.minrol.gov.pl> (dostęp 19.11.2015).

Z województwa podkarpackiego zarejestrowano 200 produktów tradycyjnych, przy czym najliczniejszą grupę produktów stanowią produkty mięsne (67), gotowe dania i potrawy oraz wyroby piekarnicze i cukiernicze (po 45 produktów). Na Listę wpisanych jest łącznie 1485 produktów z terenu całej Polski. Jedną z podstawowych zalet umieszczenia wyrobów na Liście Produktów Tradycyjnych jest ukazanie konsumentom i producentom, jak duże bogactwo posiadają dane regiony w zakresie produkcji żywności tradycyjnej oraz dziedzictwa kulturowego.

Jedną z podstawowych zalet umieszczenia wyrobów na Liście Produktów Tradycyjnych jest ukazanie konsumentom i producentom, jak duże bogactwo posiadają dane regiony w zakresie produkcji żywności tradycyjnej oraz dziedzictwa kulturowego. Umieszczenie produktów na Liście znacząco oddziałuje na stronę popytową, jak i podażową, co w konsekwencji pozwala producentom myśleć o rozwoju produkcji, pozyskaniu dochodów i koncentrowaniu się na dbaniu o jakość wyrobów. Formą promocji turystycznej dziedzictwa kulinarnego, a tym samym i regionu są imprezy kulinarne (konkursy, targi, a zwłaszcza festiwale), których motywem przewodnim jest zazwyczaj jeden produkt żywnościowy lub gotowa potrawa, np. chleb, kasza, ziemniak, pierogi, fasola, miód, karp, wino itp.

Uczestnictwo w imprezach ponadregionalnych i międzynarodowych przynosi wiele korzyści na płaszczyźnie wymiany informacji gospodarczych i promocji oraz jest często pierwszym krokiem do wejścia z produktami tradycyjnymi i regionalnymi na nowe rynki (Krupa, Dec 2011). Należy nadmienić, że oprócz możliwości degustacyjnych, obecność producentów żywności tradycyjnej i regionalnej dodaje kolorytu targom, festiwalom i pokazom – nie tylko związanym z branżą rolno-spożywczą. W czasie imprez prezentowane są często stroje, śpiewy, muzyka i obyczaje ludowe, przybliżające młodym pokoleniom przemijające czasy (Wierzbicka 2013).

Inną formą promocji dziedzictwa kulinarnego są wydawnictwa lokalne, a nawet encyklopedyczne opracowania dotyczące tradycyjnych i regionalnych produktów. W działalności wydawniczej prym wiodzie Stowarzyszenie na rzecz Rozwoju i Promocji Podkarpacia „Pro Carpathia”, które na zlecenie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego, gmin oraz w ramach realizowanych projektów finansowanych z budżetu państwa i funduszy europejskich wydało kilkanaście tego rodzaju pozycji.

Turystyka kulinarna w województwie podkarpackim i na obszarach Pogórzy

Dziedzictwo kulinarne jest ważnym elementem dziedzictwa kulturowego, a jego ochrona i popularyzacja jest zarazem promocją żywności wysokiej jakości, a także miejscowości czy regionu. Obszary wiejskie stanowią bardzo dobre miejsce do promowania turystyki kulinarnej, gdyż to właśnie tam polskie tradycje i obyczaje są kultywowane i przekazywane z pokolenia na pokolenie. Dla uczestnika turystyki kulinarnej szczególne znaczenie posiada smak wyrobów, sposób przyrządzania i dodatki do potraw, sposób serwowania oraz miejsce ich konsumpcji. Istotne znaczenie ma jakość surowców, wykorzystywanie ekologicznych składników oraz jakość obsługi i atmosfera panująca w miejscu spożywania posiłków. Osoby świadczące usługi muszą mieć na względzie fakt, że kluczowe znaczenie w tworzeniu wizerunku produktu i jego wytwórcy mają odczucia konsumentów.

Stosunkowo niewielkie zanieczyszczenie środowiska przyrodniczego w województwie podkarpackim, wynikające ze stosowania małej ilości nawożenia mineralnego i środków ochrony roślin powoduje, że produkowana tu żywność jest bezpieczna dla zdrowia i posiada wysokie walory smakowe i odżywcze. Przygotowywanie potraw według tradycyjnych przepisów z lokalnych surowców oraz możliwość ich konsumpcji przez letników stwarza wyjątkowe warunki dla rozwoju turystyki kulinarnej. Jest też dobrym sposobem na wzbogacenie oferty turystycznej regionu oraz dodatkowym źródłem dochodu dla lokalnej społeczności, przy czym czynnikiem warunkującym dalszy rozwój tej formy turystyki powinna być integracja przedsięwzięć społecznych, co jest już zjawiskiem zauważalnym w polskiej rzeczywistości.

Właściwa współpraca branżowa polega m.in. na: integracji oraz wzbudzeniu aktywności lokalnej społeczności środowiska właścicieli gospodarstw i ochrony ich interesów, współpracy w zakresie wspólnej promocji i marketingu, wymiany doświadczeń, wiedzy i umiejętności, doskonaleniu jakości i różnorodności oferty usług, ochronie środowiska przyrodniczego oraz umacnianiu tożsamości regionalnej (Koniusz 2011). Ponadto na organizacji szkoleń tematycznych, wspólnym rozwiązywaniu problemów, pozyskiwaniu środków finansowych (np. dotacje, granty), wywieraniu wpływu na działania władz lokalnych i regionalnych.

Należy stwierdzić, że nieodzownym elementem sukcesu na rynku turystycznym jest dobrze przygotowany i unikatowy produkt turystyczny, w tym oferta żywieniowa i sposób serwowania potraw. Turystyka kulinarna i świadczenie usług z nią związanych powinny stać się jednym z głównych elementów dywersyfikacji funkcji obszarów wiejskich, szczególnie w przypadku dostrzeżenia i szczegółowego określenia atrakcyjności turystycznej danego obszaru (Górecka 2009). Dla zapewnienia sukcesu w rozwijaniu przedsięwzięć należy zbadać rynek pod względem popytu na dany produkt, następnie określić potrzeby i żądania klientów, wytworzyć produkt turystyczny możliwie wysokiej jakości, wypromować go oraz sprzedać z zyskiem. Oferta turystyczna powinna być skierowana do konkretnej grupy odbiorców. Na bieżąco należy obserwować działania konkurencji.

Produkt turystyczny pod nazwą „Szlak Kulinarny Podkarpackie Smaki”, działający od 2013 r., to pierwszy na obszarze pogranicza pomysł (ograniczony jeszcze do obszaru województwa podkarpackiego) promujący zwiedzanie już istniejących atrakcji turystycznych, w bliskiej relacji z jego bogatą tradycją kulinarną. W ramach projektu prowadzone są akcje promujące punkty gastronomiczne, ich ofertę, aktywizujące i zachęcające restauratorów do wspólnych działań. Idea szlaku przybliży także historię regionalnych kulinariów, wpłynie na zwiększenie atrakcyjności oferty restauracji w oczach mieszkańców i turystów. Bogata i atrakcyjna oferta kulinarna województwa podkarpackiego, jest bowiem jednym z podstawowych warunków zbudowania silnego, markowego produktu turystyki regionalnej. Restauracje stanowią niezwykle ważne ogniwo zintegrowanej oferty miejsca, wpływając silnie na wizerunek konkurencyjnej destynacji biznesowej i turystycznej.

Wybierając się na wakacje, turysta oczekuje nie tylko doskonałej pogody i wielu urozmaiconych atrakcji u celu w dobrej cenie. O kierunku podróży decyduje więc już nie tylko jej koszt, ale i jakość, różnorodność i autentyczność oferty. Nocleg w nietypowym miejscu, duża dawka adrenaliny, a coraz częściej i cuda na talerzu decydują o tym, czy podróżnik uzna swój urlop za udany. Zmieniające się motywy podróżowania, potrzeba niezwykłych, niepowtarzalnych doznań, powodują poszukiwanie nowych form i ofert turystycznych. Odwiedzających interesuje już nie tylko za ile, ale i gdzie i co mogą zjeść. Nie sztuką jest napełnić żołądek byle czym, wyczynem jest spróbować tego, o czym po powrocie można opowiedzieć swoim znajomym.

Poznanie nowych smaków może być również celem samym w sobie. A prawdziwą perełką na kulinarnej mapie świata są produkty czysto lokalne.

Regionalna, tradycyjna kuchnia to ważny element turystycznych wojaży jako lwią część historii danego regionu. Podróże są też często jedyną okazją, aby doświadczyć w kuchni czegoś nowego albo powrócić do smaków, które nas urzekły. Nawet doskonała podróbka będzie zawsze tylko podróbką. Każdy wie, że jeśli ma ochotę skosztować prawdziwego oscypka, to znajdzie go tylko w polskich górach, a nie na bazarku w nadmorskiej miejscowości.

Każdy z obiektów gastronomicznych oferuje tradycyjne potrawy w regionalnej oprawie. Turysta nie tylko zje oryginalny posiłek, ale robi to w oryginalnej architekturze, z towarzyszącą regionalną muzyką, chętnie nawet na glinianych półmiskach i drewnianymi sztucami. W wyposażeniu gospód nie brakuje elementów lokalnego rzemiosła artystycznego oraz zabytkowych przedmiotów użytkowych. Nacieszyć można więc nie tylko żołądek, ale również oko. O kuchni na wysokim poziomie świadczą z kolei opinie gości oraz liczne certyfikaty i wyróżnienia. Lokalne i tradycyjne kulinaria są jednymi z nielicznych, zachowanych do dzisiaj elementów dziedzictwa kulturowego tych terenów.

Kolejnym ważnym działaniem jest tworzenie ofert prezentujących walory przyrodnicze i kulturowe województwa podkarpackiego i obszarów pogranicza, tj. regionalną kuchnię, cerkwie, kościoły drewniane, stroje ludowe, muzykę (Janik 2013). Poza granicami Polski znane są nie Bieszczady i Beskid Niski, lecz Karpaty, które powinny stanowić kierunek sprzedawanych przez biura turystyczne ofert w Europie Zachodniej i na całym świecie. Zatem województwo podkarpackie i obszary pogranicza powinny stać się częścią większej całości, zwanej np. „Marką Karpacką”, co pozwoli na prowadzenie wspólnej, tańszej i skuteczniejszej promocji o zasięgu globalnym (Janik 2013). W tym kontekście oferta turystyczna marki opierałaby się na rzeczywistych atutach regionu, czyli gościnności mieszkańców, ich obrzędach, unikalnej muzyce (np. łemkowskiej), regionalnych potrawach i malowniczej architekturze wsi i miasteczek.

Należy zaznaczyć, że siłą marketingową województwa podkarpackiego jest wielokulturowość, tradycja oraz burzliwa historia, na bazie których można utworzyć markowy, sieciowy produkt turystyczny. Jest to jednak proces żmudny i długotrwały, wymagający spójności działań. Pojawiają się widoczne efekty we współpracy ze Słowacją, gdzie zachowana została ciągłość wielokulturowości.

Podsumowanie

Poznanie dziedzictwa, w tym kulinarnego, różnych narodów jest jednym z wielu priorytetów w motywacjach do podróżowania. Dziedzictwo jest istotnym elementem kultury nacji, narodów i regionów. Dla wielu turystów regionalna kuchnia może pełnić ważną rolę w uzyskaniu satysfakcji turystycznej. Ta dziedzina na równi ze sztuką, architekturą czy walorami krajoznawczymi stanowi o atrakcyjności danego miejsca (Czarniecka-Skubina 2010). Możliwość degu-

stacji tradycyjnych potraw staje się wyraźnym czynnikiem motywującym turystów do podróżowania w wybrane regiony. Smak pozostaje w pamięci człowieka w sferze wspomnieniowej. Satysfakcja lub rozczarowanie z nabytej usługi to najważniejsze kryterium, którym kierują się konsumenci przy wydawaniu opinii.

Produkcja i sprzedaż produktów tradycyjnych oraz serwowanie potraw regionalnych są szansą dla mieszkańców polskich obszarów wiejskich i małych producentów, zatem dla tych, którzy są związani z miejscem wytwarzania danego wyrobu, czy miejscem pochodzenia surowca lub technologii. Są wreszcie szansą na zagospodarowanie lokalnych zasobów, do których należy wiedza i świadomość tradycji na danym terenie, szansą na rozwój szeroko pojętej turystyki wiejskiej i usług gastronomicznych oraz turystyki kulinarnej.

Wykorzystanie dziedzictwa kulinarnego to bardzo dobry sposób na zrównoważony rozwój społeczno-gospodarczy regionu, w tym turystyki kulturowej i kulinarnej na terenach wiejskich. Produkty tradycyjne i regionalne to z jednej strony istotny motyw do podjęcia podróży, a z drugiej również promocja samego regionu, poprzez degustację i uczestniczenie turysty w procesie produkcji oraz zapoznanie się z recepturami wyrobów z danego regionu (Woszczyk 2012). Jedną z najważniejszych cech produktów tradycyjnych i regionalnych jest ich związek z konkretnym regionem oraz ich niepowtarzalna jakość, wynikająca z warunków klimatycznych, dziedzictwa kulturowego, umiejętności ludzi i tradycji. Dziedzictwo kulinarne to wartości, które odzwierciedlają ważne historyczne, etniczne i kulturowe wydarzenia. Stanowią współcześnie jedną z atrakcji gospodarstw agroturystycznych, a także umożliwiają w pewnym stopniu rozwiązanie problemu bezrobocia na obszarach wiejskich oraz migracji ludności.

Rozpoczął się kolejny etap działań mających na celu tworzenie pierwszych transgranicznych projektów „kulinarnych”. W 2013 r. zainicjowano projekt „Wyszehradzki Szlak Wina”, współfinansowany ze środków Międzynarodowego Funduszu Wyszehradzkiego. Jego partnerami są: Instytut dla Zjednoczonej Europy (Polska), Obywatelskie Stowarzyszenie MOHYLA (Słowacja), Stowarzyszenie Winiarzy Podkarpacia (Polska), Instytut Rozwoju Regionalnego (Czechy) oraz Szlak Wina Pécs-Mecsek (Węgry). Celem projektu jest pomoc gospodarstwom winiarskim z krajów Grupy Wyszehradzkiej (Republika Czeska, Węgry, Polska, Słowacja) w ich rozwoju, rozumianym jako zwiększenie sprzedaży lub dywersyfikację przychodów, poprzez współpracę w zakresie turystyki enologicznej. Działania te można śledzić na portalu www.facebook.com/visegradwineroute.

Organizowane konferencje z zakresu problematyki dotyczącej roli turystyki w ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat są jednym z elementów działań propagujących postanowienia Konwencji Karpackiej, działań których zasadniczym celem jest promocja zintegrowanego podejścia do ochrony przyrodniczego i kulturowego dziedzictwa Karpat. Spotkania takie pozwalają na wielopłaszczyznowe podejście do tej problematyki, co więcej, stwarzają okazję do nawiązania współpracy między uczestnikami spotkań na rzecz wdrażania zaplanowa-

nych w Konwencji Karpackiej zasad. Dotyczą one m.in.: poprawy jakości życia, wzmocnienia miejscowej gospodarki i społeczności lokalnych, zrównoważonego użytkowania różnorodności biologicznej, zachowania walorów przyrodniczych i krajobrazowych oraz dziedzictwa kulturowego (<http://karpatylacza.pl/o-konwencji-karpackiej>).

Tradycyjna lokalna i regionalna kuchnia oraz jej produkty wpisują się w tego rodzaju działania oraz stają się wizytówką danego regionu i miejscowości, jak również są atrakcją turystyczną. Stanowią wyjątkowy element kultury, zwyczajów i tradycji danego obszaru. Zwyczaje kulinarne, lokalne smaki potraw, sposoby ich przyrządzania to wartości, o które trzeba dbać, które należy chronić, ponieważ są ważną składową dziedzictwa kulturowego, ukazującą niepowtarzalny i specyficzny charakter danego kraju i regionu. Lokalne kulinaria to nie tylko atrakcja dla konsumentów i turystów, lecz także szansa na rozwój lokalnej przedsiębiorczości.

Literatura

- Bujanowski Z., 2011, *Przejawy kultury wysokiej na terenach wiejskich szansą dla rozwoju agroturystyki*, [w:] J. Mogiła-Lisowska, D. Nowak, E. Czarniecka-Skubina (red.), *Turystyka i rekreacja w promocji zdrowia*, Wyższa Szkoła Hotelarstwa, Gastronomii i Turystyki w Warszawie, Warszawa.
- Czarniecka-Skubina E., Kozak J., 2010, *Turystyka kulinarna w Polsce i na świecie*, [w:] *Turystyka i rekreacja*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Turystyki i Języków Obcych w Warszawie, z. 5(1), Wydawnictwo Libron, Warszawa.
- Czarniecka-Skubina E., *Wracamy do korzeni*, Przegląd Gastronomiczny, nr 5, 2011.
- Dokument rządowy Ministerstwa Sportu i Turystyki, 2008, *Kierunki rozwoju turystyki do 2015 roku*, Warszawa.
- Gaworecki W. W., 2003, *Turystyka*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Gołembski G., 2009, (red.), *Kompendium wiedzy o turystyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Górecka A., 2009, *Turystyka jako czynnik dywersyfikacji funkcji terenów wiejskich powiatu sanockiego*, [w:] W. Deluga (red.), *Turystyka we współczesnej gospodarce*, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, Koszalin.
- Janik A., 2013, *Podkarpacie może stać się małą Szwajcarią*, Horyzont – magazyn Stowarzyszenia Euroregion Karpacki Polska, nr 1-2/wrzesień.
- Józefczyk B., Grodzki W., 2005, *Produkty regionalne i tradycyjne czynnikiem zwiększającym atrakcyjność oferty agroturystycznej*, [w:] Z. Kryński, E. Kmita-Dziasek (red.), *Turystyka wiejska a rozwój i współpraca regionów*, Prace Naukowo-Dydaktyczne Wyższej Szkoły Zawodowej w Krośnie, t. 15, Krosno.

- Kamiński A., 2013, *Polska gościnność – turystyka na terenach wiejskich*, Horyzont – magazyn Stowarzyszenia Euroregion Karpacki Polska, nr 1-2/wrzesień.
- Koniusz M., 2011, *Agroturystyka jako forma wielofunkcyjnego rozwoju wsi*, [w:] J. Janicka (red.), *Dziedzictwo kulturowe wsi a turystyka*, Wyd. Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, Lublin.
- Krupa J., 2003, *Ekologiczne aspekty rozwoju turystyki*, [w:] J. Biliński, D. Sawaryn (red.), *Turystyka czynnikiem integracji międzynarodowej*, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie, Rzeszów.
- Krupa J., Dec B., 2011, *Produkty tradycyjne i regionalne elementem promocji regionu*, [w:] E. Czarniecka-Skubina, D. Nowak, J. Mogiła-Lisowska (red.), *Żywność i żywienie w turystyce i rekreacji*, Wyższa Szkoła Hotelarstwa, Gastronomii i Turystyki w Warszawie, Warszawa.
- Krupa J., Dec B., 2013, *Atrakcyjność turystyczna województwa podkarpackiego w opinii turystów przebywających w Łańcucie*, [w:] J. R. Rak (red.), *Potencjał i uwarunkowania ruchu turystycznego w południowo-wschodniej Polsce i zachodniej Ukrainie*, Wyd. Muzeum Regionalnego w Brzozowie, Brzozów.
- Krupa J., Krupa K., 2008, *Dziedzictwo kulinarne jako produkt turystyczny Polski*, [w:] R. Grzywacz (red.), *Turystyka i rekreacja szansą rozwoju aktywności społecznej*, Wydawnictwo WSiLiZ, Rzeszów.
- Leśniak L., 2011, *Dystrybucja produktów turystyki wiejskiej*, [w:] C. Jastrzębski (red.), *Turystyka wiejska na drodze do komercjalizacji*, Wyd. Wyższa Szkoła Ekonomii i Prawa w Kielcach, Kielce.
- Majewski J., 2008, *Turystyka kulinarna i kreowanie marki obszaru*, Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Turystyki i Rekreacji, t. 7, Warszawa.
- Niezgoda A., 2006, *Obszar recepcji turystycznej w warunkach rozwoju zrównoważonego*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań.
- Orłowski D., Woźniczko M., 2001, *Komercyjne wydarzenia promocyjne na rzecz zachowania dziedzictwa kulinarnego w turystyce wiejskiej*, [w:] C. Jastrzębski (red.), *Turystyka wiejska na drodze do komercjalizacji*, Wyd. Wyższa Szkoła Ekonomii i Prawa w Kielcach, Kielce.
- Rak J., Pietrucha K., 2009, *Wpływ gospodarki wodno-ściekowej na ocenę atrakcyjności turystycznej gminy*, [w:] J. Rak (red.), *Gospodarka wodno-ściekowa w Karpatach i na Pogórzu Karpackim oraz jej wpływ na podniesienie atrakcyjności turystycznej regionu*, Fasciculi Musei Regionalis Brzozoviensis, nr 3, Brzozów.
- Sikora J., 2007, *Turystyka wiejska a edukacja, różne poziomy, różne wymiary*, Wyd. Akademia Rolnicza w Poznaniu, Poznań.
- Skowroński A., 2006, *Zrównoważony rozwój perspektywą dalszego postępu cywilizacyjnego*, Problemy Ekorozwoju, vol. 1, nr 2.
- Szpara K., Gwóźdź M., 2011, *Zastosowanie nowoczesnych technologii w promocji turystyki kulinarnej na przykładzie terenów wiejskich województwa*

- podkarpackiego*, [w:] K. Brzozowska (red.), *Turystyka wiejska – społeczny wymiar w ekonomicznym kontekście*, Wyd. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, Oddział w Krakowie, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie, Kraków-Szczecin.
- Wierzbicka M., *Kultywowanie tradycji w społecznościach lokalnych*, www.podr.pl (dostęp 28.03.2015).
- Woszczyk A., 2012, *Produkty tradycyjne w Europejskiej Sieci Regionalnego Dziedzictwa Kulinarne*, [w:] P. Dominik (red.), *Tradycyjne produkty kulinarne jako element turystycznej atrakcyjności Mazowsza*, Wyd. ALMAMER Szkoła Wyższa, Warszawa.
- Woźniczko M., Orłowski D., 2011, „*Kraina w kratę*” jako markowy produkt turystyki wiejskiej prezentujący pomorskie tradycje kulinarne na terenie muzealnej zagrody w Swołowie, [w:] E. Czarniecka-Skubina, D. Nowak, J. Mogiła-Lisowska (red.), *Żywność i żywienie w turystyce i rekreacji*, Wyd. Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych w Warszawie, Warszawa.
- Zajadacz A., 2009, *Koncepcja zrównoważonego rozwoju turystyki*, [w:] *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki*, t. 3, *Walory i atrakcje turystyczne. Potencjał turystyczny. Plany rozwoju turystyki*, seria: Turystyka i rekreacja – Studia i Prace, nr 3, Wyd. UAM, Poznań.

Strony internetowe

- <http://www.facebook.com/visegradwineroute> (dostęp 15.03.2015)
- <http://www.karpatylacza.pl/o-konwencji-karpackiej> (dostęp 20.03.2015)
- <http://www.minrol.gov.pl/> (dostęp 26.03.2015)
- <http://www.skansen.mblsanok.pl> (dostęp 22.03.2015)

The development of culinary tourism in the Podkarpackie Voivodeship and on the borderline areas as a factor in the preservation and promotion of cultural heritage

Summary

Cultural tourism, including culinary tourism, allows the tourist to learn about the cultural heritage, tradition and customs of the visited regions. Traditional, local food may be an additional tourist attraction, as well as a supporting stimulus of local socio-economic development.

The Podkarpackie Voivodeship and the borderline areas are characterized by a rich variety of anthropogenic, historic and cultural values. These values represent a considerable potential for the preparation of an attractive and integrated tourism product. At the same time, the development of traditional and regional

food products is an important factor influencing the promotion of selected regions, and protection of the rural heritage. Moreover, traditional and regional products stimulate the diversity of rural areas and provide an additional source of income for farmers. Nowadays, this kind of products plays a crucial role in the development of culinary tourism and agritourism.

The article presents an overview of the culinary heritage of the Podkarpackie Voivodeship and the borderline areas based on traditional cuisine, in terms of the development of culinary tourism and the preservation and promotion of cultural heritage.

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulinarne, żywność tradycyjna i regionalna, turystyka kulinarna, województwo podkarpackie, obszary pogranicza.

Key words: traditional and regional food products, culinary traditions, culinary tourism, Podkarpackie Voivodeship, borderline areas.

Miejscowy potencjał turystyczny i zrównoważony rozwój turystyki w opinii oraz działaniach lokalnych samorządów

Wprowadzenie

Karpaty to obszar o atrakcyjnych walorach przyrodniczych i krajobrazowych, wyróżniający się pod względem dziedzictwa kulturowego. Walory te stanowią podstawę dla rozwoju turystyki, lecz ich istnienie nie gwarantuje wysokiego znaczenia funkcji turystycznej w gospodarce regionu. Budowanie wysokiej pozycji konkurencyjnej obszaru oraz zwiększanie ekonomicznej roli turystyki wymaga prowadzenia ukierunkowanych działań związanych z planowaniem, wdrażaniem, koordynowaniem oraz promocją przedsięwzięć. W działaniach tych istotną rolę pełnią lokalne samorządy i od ich aktywności w dużej mierze uzależniony jest rozwój turystyczny gmin (Meyer 2010, Pawlusiński 2005, Sołtysik 2013).

Zgodnie z założeniami *Ramowej konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat* (Konwencji Karpackiej) w regionie karpackim powinna rozwijać się turystyka oparta na wyjątkowym charakterze przyrody, krajobrazu i dziedzictwa kulturowego regionu, która przynosi korzyści miejscowej ludności. W rozwoju turystyki szczególną wagę przywiązuje się do kwestii planowania, koordynacji działań oraz współpracy transgranicznej (*Ramowa konwencja...* 2007; art. 9). Szczegółowe kwestie dotyczące wdrażania Konwencji Karpackiej w zakresie turystyki określone zostały w *Protokole o zrównoważonej turystyce* (*Protokół...* 2013).

W świetle literatury turystyka zrównoważona to taka, która pozwala na osiągnięcie harmonii pomiędzy potrzebami ochrony środowiska, lokalnych społeczności i turystów (Niezgoda 2006, Zawilińska 2007). Idea zrównoważenia jest holistycz-

¹ dr Bernadetta Zawilińska, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Katedra Gospodarki Regionalnej, bernadetta.zawilinska@uek.krakow.pl

² dr Anna Wilkońska, Akademia Wychowania Fizycznego im. B. Czecha w Krakowie, Katedra Turystyki i Rekreacji, anna.wilkonska@awf.krakow.pl

³ dr Krzysztof Szpara, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie, Katedra Geografii, kszpara@wsiz.rzeszow.pl

ną koncepcją, zawierającą odniesienie do rozwoju i funkcjonowania każdego typu obszaru recepcji turystycznej, w różnych skalach przestrzennych – zarówno wielofunkcyjnych ośrodków miejskich, wyspecjalizowanych ośrodków turystycznych, obszarów chronionych, jak i pojedynczych obiektów noclegowych (Mika 2014). W tej sytuacji nie jest możliwe opracowanie uniwersalnego modelu zrównoważonego rozwoju. Model taki musi być wypracowany w odniesieniu do konkretnych uwarunkowań kształtowanych m.in. przez popyt i podaż na usługi turystyczne, potrzeby i oczekiwania lokalnych społeczności oraz czynniki związane z zasobami środowiska przyrodniczego (Hunter 1997). W praktyce wprowadzanie zrównoważonego rozwoju turystyki oznacza więc wypracowywanie kompromisów, które w jak najszerszym stopniu godzą różnorodne interesy związane ze sferami: przyrodniczą, społeczną i ekonomiczną. Wdrażanie takiego podejścia wymaga przede wszystkim dialogu pomiędzy zainteresowanymi stronami oraz planowych i skoordynowanych działań. Samorządy lokalne pełnią niewątpliwie bardzo istotną rolę w tym procesie.

Niniejsza praca przedstawia wyniki badań ankietowych przeprowadzonych w urzędach gmin w związku z przygotowaniem dokumentu *Strategii zrównoważonego rozwoju turystyki „Magicznej Krainy Łemków i Pogórze” na lata 2015-2020* (2015). Badania realizowane były w 2012 r. Kwestionariusz ankiety rozesłano do wszystkich gmin, których dotyczy Strategia (38 gmin)⁴. Na uwagę zasługuje bardzo wysoki poziom zwrotu ankiet (uzyskano odpowiedzi z 35 gmin), co może świadczyć o dużym zainteresowaniu władz samorządowych kwestiami rozwoju turystyki w regionie oraz przywiązywaniu wagi do podejmowania współpracy w tej dziedzinie.

Celem badań było poznanie opinii miejscowych władz samorządowych na temat lokalnego potencjału turystycznego i znaczenia turystyki w rozwoju gminy oraz działań podejmowanych przez miejscowe samorządy na rzecz rozwoju funkcji turystycznej.

Turystyka w rozwoju lokalnym

Badania ankietowe przeprowadzone w urzędach gmin wykazały, że miejscowe samorządy wiążą duże nadzieje z rozwojem turystyki. Aż 40% respondentów widzi w przyszłości funkcję turystyczną jako wiodącą lub jedną z głównych w gminie. Samorządy aktywnie włączają się w działania z zakresu turystyki, 60% respondentów wśród trzech najistotniejszych zadań stojących przed władzami gminy wymienia zadania z zakresu turystyki (głównie związane z rozwojem infrastruktury turystycznej), a 51% dysponuje terenami, które chciałyby przeznaczyć na cele turystyczne. Tylko 3 gminy przypisują funkcji turystycznej znikome

⁴ Obszar objęty *Strategią* określono w rozdziale wprowadzającym oraz w rozdziale drugim niniejszej publikacji.

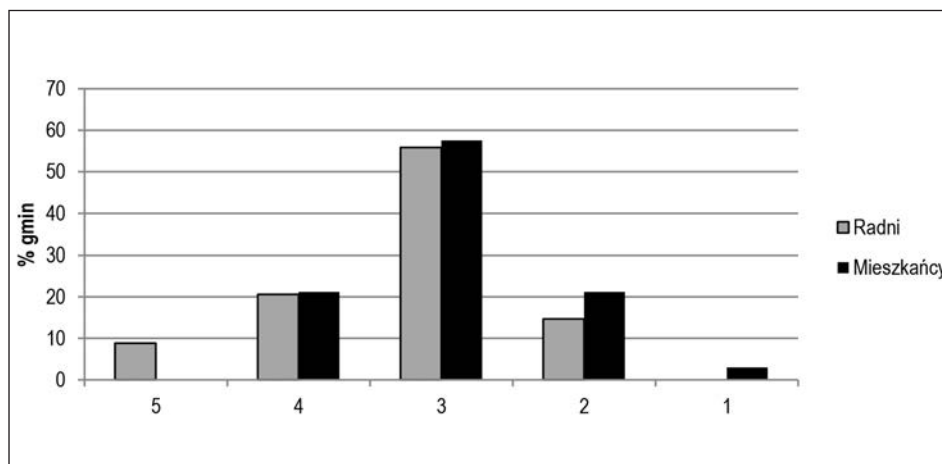

znaczenie w przyszłości i również tylko 3 gminy nie podejmowały i nie podejmują działań w zakresie turystyki.

Duże oczekiwania wobec turystyki potwierdza również analiza dokumentów strategicznych jednostek samorządu lokalnego, przeprowadzona na potrzeby opracowania strategii zrównoważonego rozwoju turystyki. Turystyka w wielu gminach jest postrzegana jako jeden z priorytetowych kierunków rozwoju, a we wszystkich strategiach rozwoju lokalnego działania z zakresu turystyki są wpisane w cele rozwojowe gmin (*Strategia...* 2015).

Podejmowane przez gminy zadania związane były głównie z rozwojem turystycznej infrastruktury towarzyszącej (np. wytyczaniem i znakowaniem szlaków turystycznych, budową wieży widokowej), odnową obiektów zabytkowych oraz przestrzeni publicznych w miejscowościach, promocją i informacją turystyczną, organizacją imprez kulturalnych oraz wsparciem inicjatyw (np. poprzez działalność szkoleniową, przekazywanie informacji o możliwościach pozyskania środków).

Niestety – w świetle udzielonych przez respondentów odpowiedzi – niezbyt wysokie jest zainteresowanie radnych oraz mieszkańców rozwojem turystyki. W skali od 1 do 5 (gdzie 1 oznacza brak zainteresowania, a 5 bardzo duże zainteresowanie) postawę radnych oceniono średnio na 3,2, a mieszkańców na 2,9. W większości gmin deklarowano średnie zainteresowanie (ryc. 1).

Zainteresowanie: 5 – bardzo duże, 4 – duże, 3 – średnie, 2 – małe, 1 – brak zainteresowania.

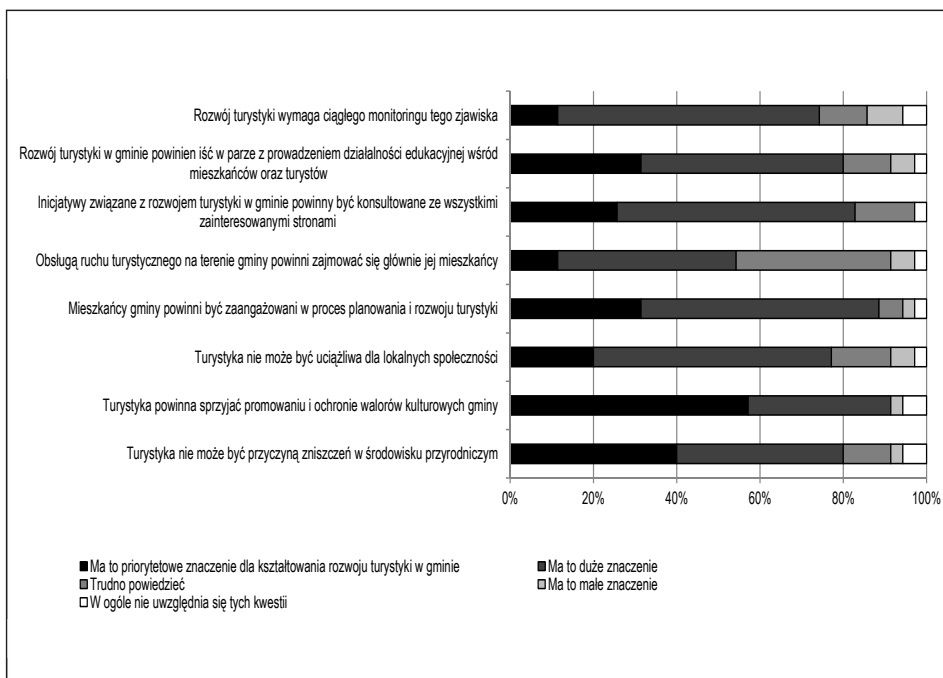
Ryc. 1. Zainteresowanie radnych i mieszkańców gmin lokalnym rozwojem turystyki

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w urzędach gmin.

Spodziewana w przyszłości bardzo wysoka rola turystyki w gminach nie znajduje odzwierciedlenia w aktualnej strukturze etatów w urzędach gmin – jedynie w 46% urzędów utworzono stanowiska ds. turystyki, a wykształcenie związane z turystyką ma jedynie 5 osób pracujących na tych stanowiskach. Komórkę ds. turystyki w gminie stanowi zazwyczaj jedna osoba, która łączy zadania związane

z turystyką z innymi (przeważnie kulturą, oświatą, sportem, ochroną środowiska, promocją gminy, współpracą z organizacjami pozarządowymi).

W 2012 r., kiedy prowadzone były badania ankietowe, Konwencja Karpacka była w gminach słabo znana (znajomość zapisów konwencji zadeklarowała tylko jedna czwarta respondentów), natomiast *Protokół o zrównoważonej turystyce* jeszcze nie obowiązywał. Trzeba jednak zauważyć, że na badanym terenie istnieją dobre podstawy do wdrażania tych dokumentów, na co wskazują odpowiedzi udzielone na jedno z pytań ankiety. Respondentów poproszono o dokonanie oceny działań podejmowanych w gminach w odniesieniu do wybranych zasad zrównoważonego rozwoju turystyki (ryc. 2). Pracownicy urzędów w większości uważają, że wymienione zasady mają duże znaczenie w podejmowanych działaniach. Biorąc pod uwagę, że respondenci w znacznej mierze oceniali własne działania, można przypuszczać, że oceny są nieco zawyżone. Niemniej jednak wskazują na wysoką świadomość konieczności kierowania się zasadami zrównoważonego rozwoju turystyki. W szczególności należy zwrócić uwagę na silne przekonanie, że turystyka nie powinna być przyczyną zniszczeń w środowisku przyrodniczym, powinna sprzyjać promowaniu i ochronie walorów kulturowych gminy, a także iż mieszkańcy gminy powinni być zaangażowani w proces planowania i rozwoju turystyki.

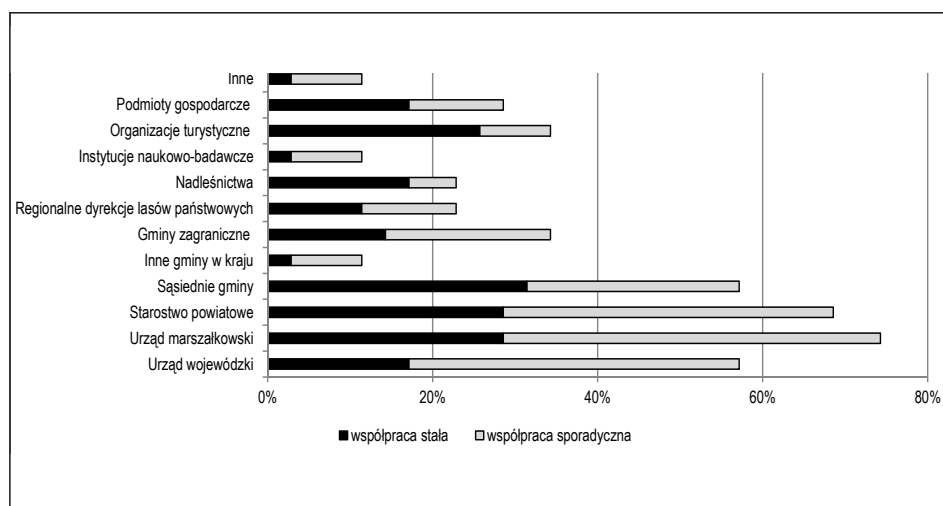

Ryc. 2. Ocena znaczenia zasad zrównoważonego rozwoju turystyki w dotychczasowych działaniach władz gmin

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w urzędach gmin.

W Konwencji Karpackiej, jak również w opracowanych do niej protokołach: *Protokole o zrównoważonej turystyce* i *Protokole o ochronie i zrównoważonym użytkowaniu różnorodności biologicznej* silny nacisk kładzie się na kwestię współpracy wielu podmiotów, w szczególności w zakresach: planowania działań i zarządzania rozwojem (w tym rozwojem turystyki), gospodarowania zasobami, budowy produktów turystycznych, promocji i kreowania marki regionu. Współpraca ta powinna być rozwijana na różnych poziomach (lokalnym, regionalnym i ponadregionalnym, w tym ogólnokarpackim) i powinna dotyczyć szerokiego grona interesariuszy (w szczególności jednostek samorządu terytorialnego różnych szczebli, organizacji pozarządowych, przedsiębiorców i podmiotów samorządu gospodarczego, instytucji ochrony przyrody i mieszkańców).

Na badanym obszarze współpraca w dziedzinie rozwoju turystyki jest podejmowana, jednak zakres tej współpracy i częstotliwość kontaktów są bardzo różne. W 97% badanych gmin zadeklarowano, że gmina współpracuje w zakresie turystyki z innymi podmiotami, wśród których kluczowe znaczenie mają urzędy marszałkowskie i wojewódzkie, starostwa powiatowe oraz sąsiednie gminy (ryc. 3). W wielu przypadkach współpraca ta ma charakter stały.

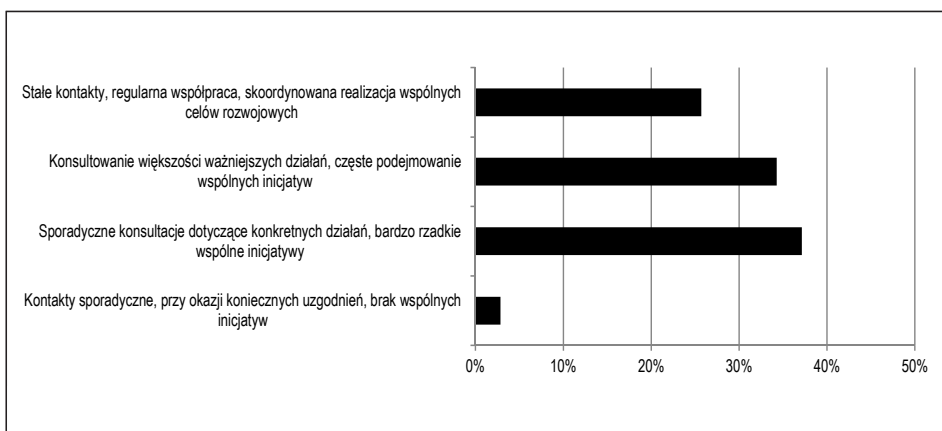

Ryc. 3. Współpraca gmin w zakresie turystyki z innymi podmiotami

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w urzędach gmin.

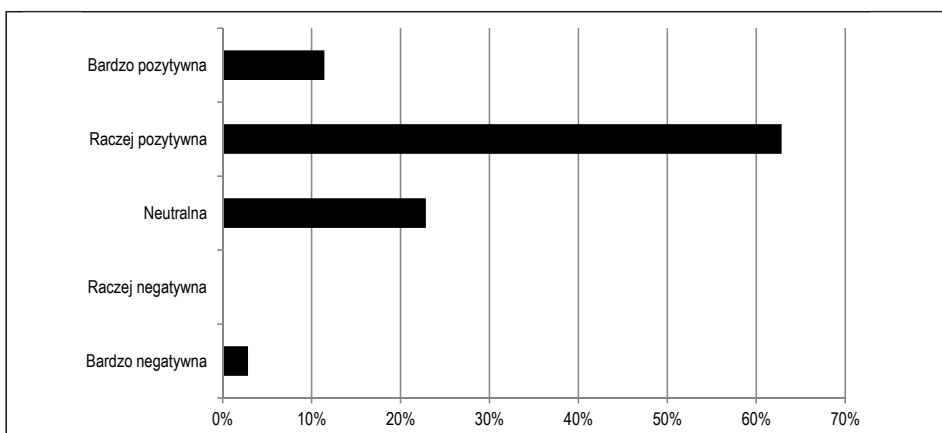
Popularna jest również przynależność do związków międzygminnych – należy do nich 91% badanych gmin. W połowie z nich przyznano, że w ramach związków prowadzone są działania związane z turystyką. Ponadto gminy zawierają umowy partnerskie z zagranicznymi jednostkami samorządowymi. Umowy takie (co najmniej z jedną gminą zagraniczną) podpisało 60% respondentów. Zdecydowana większość partnerów to gminy położone w Karpatach, zwłaszcza na Słowacji.

W przeprowadzonym badaniu poproszono również o dokonanie oceny charakteru wzajemnych kontaktów pomiędzy sąsiednimi gminami w regionie oraz ogólnej oceny zachodzących relacji. Jedna czwarta gmin w regionie utrzymuje ze sobą stałe kontakty, regularnie współpracuje i realizuje wspólne cele rozwojowe w sposób skoordynowany. Niestety stosunkowo liczne są gminy, które jedynie sporadycznie kontaktują się w celu konsultacji określonych działań i rzadko podejmują wspólne inicjatywy, bądź nawet nie podejmują ich wcale (ryc. 4). Korzystna w zakresie przyszłej współpracy jest natomiast pozytywna ocena dotychczasowych kontaktów (ryc. 5).

Ryc. 4. Ocena charakteru wzajemnych kontaktów z sąsiednimi gminami

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w urzędach gmin.

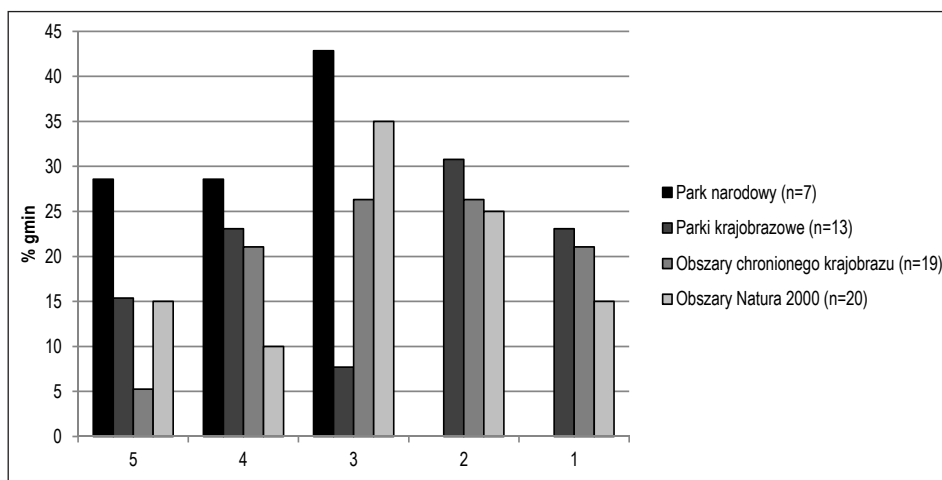
Ryc. 5. Ogólna ocena współpracy z sąsiednimi gminami

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w urzędach gmin.

Obszary cenne przyrodniczo a rozwój lokalny

Tereny gmin, dla których przygotowywana była strategia zrównoważonego rozwoju turystyki, obejmują obszary o bardzo wysokiej wartości przyrodniczej (Mróz, Kłapyta 2014). Z kolei konsultacje prowadzone na potrzeby opracowania Strategii wykazały, że walory środowiska przyrodniczego i krajobrazu są często postrzegane przez miejscowe społeczności jako ważny czynnik rozwoju turystyki w regionie. Objęcie ochroną prawną najcenniejszych fragmentów obszaru zapewnia ochronę tych walorów, a jednocześnie sprzyja ich promocji, powinno zatem stymulować rozwój turystyki i pośrednio prowadzić do poprawy sytuacji materialnej mieszkańców. Okazuje się jednak, że w praktyce trudno dostrzec taką zależność i z pewnością funkcjonowanie obszarów chronionych nie jest postrzegane przez miejscowe społeczności jako stymulanta rozwoju lokalnego.

Przedstawiciele lokalnych samorządów dostrzegają wpływ obszarów chronionych na rozwój terenów gminy. Szczególnie duże znaczenie ma funkcjonowanie Magurskiego Parku Narodowego – w skali od 1 do 5 (gdzie 1 to znaczenie marginalne, a 5 bardzo duże) wpływ Parku na ogólny rozwój gminy oceniono na 3,9⁵. Istotna jest także rola obszarów Natura 2000 (średnia ocena – 2,9). Natomiast parki krajobrazowe i obszary chronionego krajobrazu w znacznie mniejszym stopniu oddziałują na rozwój gmin (średnia ocena w obydwu przypadkach – 2,6).

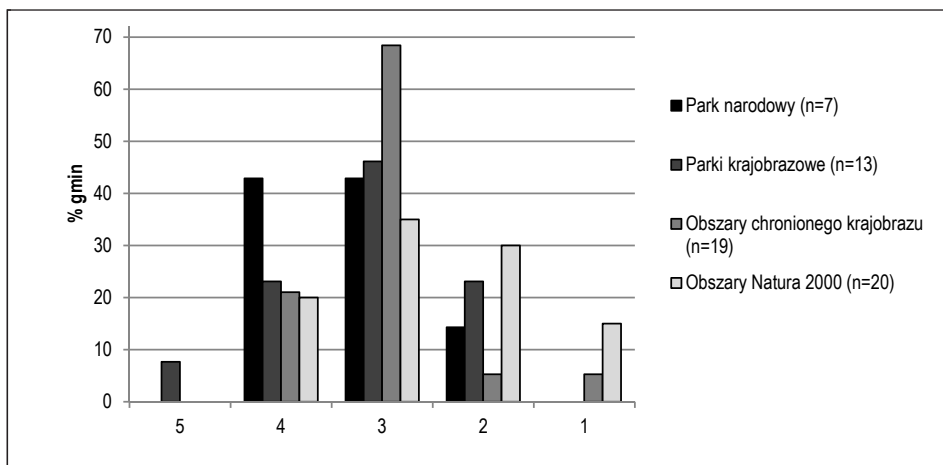
Znaczenie: 5 – bardzo duże, 4 – duże, 3 – średnie, 2 – małe, 1 – marginalne.

Ryc. 6. Znaczenie funkcjonowania obszarów chronionych w ogólnym rozwoju gminy

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w urzędach gmin.

⁵ Odpowiedzi dotyczących wpływu obszarów chronionych na rozwój lokalny udzielały wyłącznie gminy, na terenie których występuje dana forma ochrony. Liczbę respondentów podano na ryc. 6 i 7.

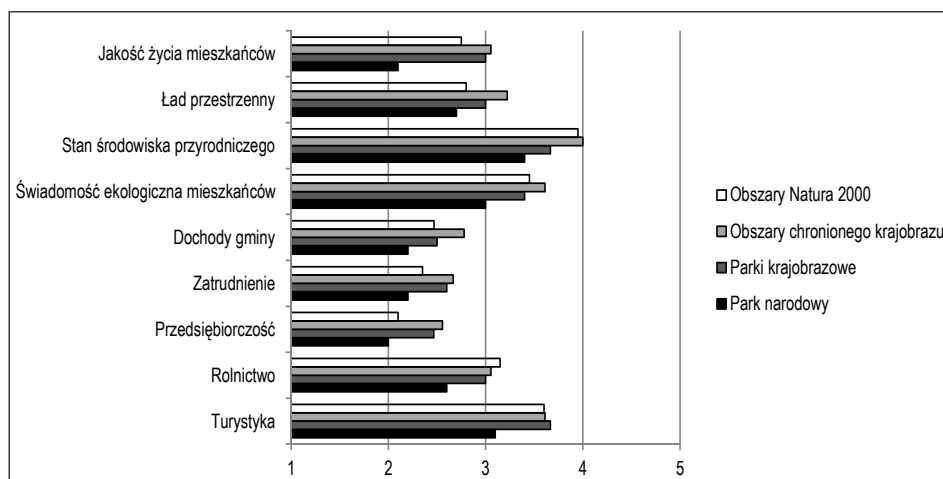

Wpływ: 5 – bardzo pozytywny, 4 – raczej pozytywny, 3 – neutralny, 2 – raczej negatywny, 1 – bardzo negatywny.
Ryc. 7. Ocena wpływu obszarów chronionych na sytuację społeczno-gospodarczą w gminie
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w urzędach gmin.

Z czterech form ochrony, których dotyczyły pytania, najkorzystniej oceniono wpływ parku narodowego na rozwój społeczno-gospodarczy gminy (średnia ocena w skali pięciopunktowej – 3,4). Należy jednak podkreślić fakt, że pozytywnie oddziaływanie MPN oceniali gminy, w których zajmuje on niewielkie powierzchnie. Natomiast w gminie Krempna, gdzie Park stanowi 63% terenu, wpływ jego funkcjonowania na rozwój społeczno-ekonomiczny postrzegany jest jako raczej negatywny. W odniesieniu do parków krajobrazowych opinie były podzielone, a średnia ocena wyniosła 3,2. Obszary chronionego krajobrazu są raczej neutralne w aspekcie rozwoju społeczno-gospodarczego (średnia ocena – 3,1). Najbardziej negatywnie oceniono wpływ obszarów Natura 2000 (średnia ocena – 2,6), lecz również w tym przypadku wystąpiły znaczne różnice zdań między respondentami (ryc. 7). Należy ponadto podkreślić wyraźną zależność – respondenci, którzy wyżej oceniali znaczenie funkcjonowania obszarów chronionych w rozwoju gminy, zazwyczaj wyrażali bardziej negatywne opinie na temat wpływu tych obszarów na rozwój społeczno-gospodarczy. Zależność ta szczególnie silnie uwidacznia się w przypadku obszarów Natura 2000. Współczynnik korelacji pomiędzy tymi dwoma cechami wynosi 0,68.

Respondenci raczej negatywnie oceniają wpływ wszystkich badanych kategorii obszarów chronionych na dochody gmin oraz poziom zatrudnienia i przedsiębiorczości (ryc. 8). Podkreślają liczne utrudnienia w realizacji inwestycji, wydłużenie procedur administracyjnych, konieczność sporządzania dodatkowych dokumentacji, ograniczenia dla funkcjonowania przedsiębiorstw. Lekko pozytywny wpływ zauważany jest w rozwoju tury-

styki. Respondenci dostrzegają znaczenie obszarów chronionych w promocji gminy oraz ich korzystny wpływ na zachowanie walorów turystycznych. Paradoksalnie, najmniej korzystnie oceniono w tej dziedzinie znaczenie parku narodowego. Zaskakujące, a zrazem niepokojące, wydają się również odpowiedzi na pytania dotyczące wpływu obszarów chronionych na świadomość ekologiczną mieszkańców, stan środowiska przyrodniczego, ład przestrzenny i jakość życia mieszkańców. Najkorzystniej w tych dziedzinach oceniono wpływ obszarów chronionego krajobrazu, a najbardziej negatywnie – parku narodowego.

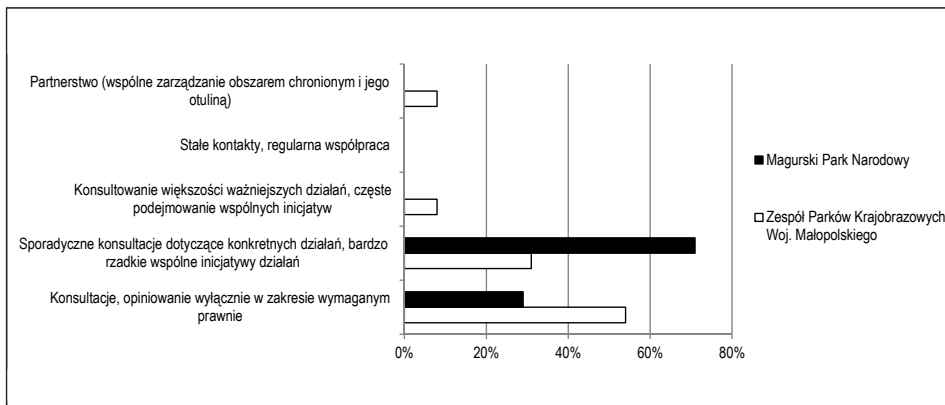
Wpływ: 1 – bardzo negatywny, 2 – raczej negatywny, 3 – neutralny, 4 – raczej pozytywny, 5 – bardzo pozytywny.

Ryc. 8. Ocena wpływu obszarów chronionych na wybrane dziedziny życia w gminie

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w urzędach gmin.

Niewątpliwie na powyższe wyniki trzeba patrzeć ze świadomością, że przedstawiają one subiektywną ocenę respondentów, a nie rzeczywisty wpływ obszarów chronionych na rozwój gmin. Niemniej jednak wyniki te są bardzo niekorzystne z punktu widzenia wdrażania Konwencji Karpackiej i rozwoju zrównoważonej turystyki. Subiektywne poczucie negatywnego bądź nawet neutralnego wpływu terenów chronionych nie sprzyja bowiem budowaniu poparcia i współpracy gmin z dyrekcjami parków oraz regionalnymi dyrekcjami ochrony środowiska.

Z odpowiedzi udzielonych przez respondentów wynika ponadto, że kontakty urzędów gmin z dyrekcjami obszarów chronionych mają charakter sporadyczny. Ograniczają się zazwyczaj do czynności wymaganych przez prawo (zwłaszcza w przypadku Zespołu Parków Krajobrazowych Województwa Małopolskiego) lub rzadko podejmowanych wspólnych inicjatyw i nieczęstego konsultowania konkretnych działań (ryc. 9).

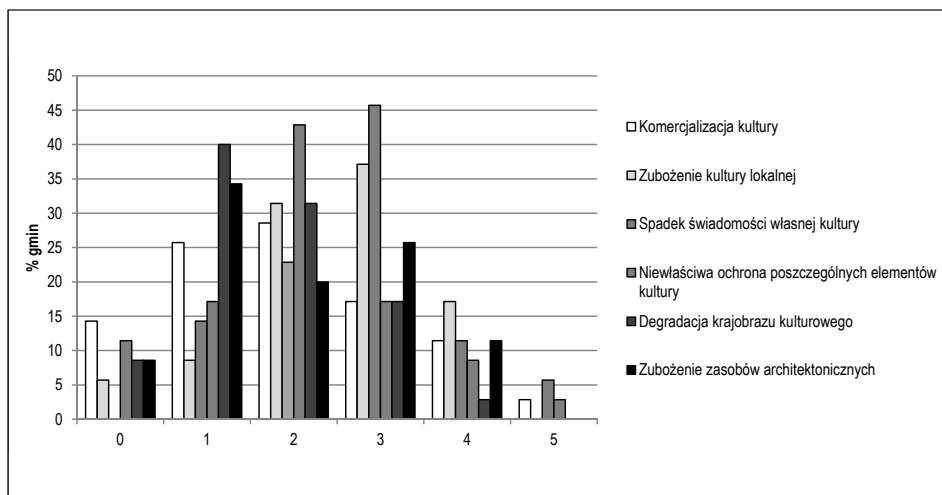
Ryc. 9. Ocena charakteru wzajemnych kontaktów z dyrekcjami obszarów chronionych
 Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w urzędach gmin.

Potencjał kulturowy

Walory kulturowe są istotnym, ale nie najważniejszym czynnikiem przyciągającym turystów do regionu. Ich wpływ na aktualną wielkość ruchu turystycznego, bardzo wysoko oceniany jest w miastach (zwłaszcza Bobowej, Bieczu, Gorlicach i Grybowie) oraz w gminach Uście Gorlickie i Łużna.

Znaczenie kulturowych walorów materialnych i niematerialnych w rozwoju turystyki oceniano podobnie. W skali pięciopunktowej (gdzie 1 oznacza bardzo małe znaczenie, a 5 bardzo duże) walorom kultury materialnej przypisano średnio 3,1 pkt., a niematerialnej – 3,0. W grupie wyszczególnionych dziesięciu kategorii wartości materialnych kluczowe znaczenie mają zabytki architektury i budownictwa (4,1) oraz obiekty kultu religijnego (3,9). Wśród jedenastu podanych kategorii walorów niematerialnych najważniejsze znaczenie mają religia i wierzenia (3,8). Słabo oceniono natomiast m.in. rolę lokalnych twórców (w tym przedstawicieli ginących zawodów) – 2,5. Oddzielnie poproszono o ocenę znaczenia wydarzeń kulturalnych, religijnych oraz krajobrazu kulturowego. Pierwsze z wymienionych oceniono wysoko – odpowiednio 3,9 i 3,8, natomiast krajobraz kulturowy stosunkowo nisko – 2,8.

Respondenci dostrzegają negatywne zjawiska związane z lokalną kulturą, lecz nasilenie tych zjawisk jest ich zdaniem nieduże. Przede wszystkim podkreślano spadek świadomości lokalnej kultury, ubożenie lokalnej kultury, odchodzenie od tradycji. Słabo widoczne jest zjawisko komercjalizacji miejscowej kultury, trzeba jednak mieć świadomość, że proces ten wraz z rozwojem turystyki będzie się nasilał. Wzrastały będą także zagrożenia związane z degradacją miejscowego krajobrazu kulturowego. Na rycinie 10 przedstawiono ocenę nasilenia wybranych, spośród jedenastu poddanych badaniu, negatywnych zjawisk.

0 – zjawisko nie występuje, 5 – zjawisko o bardzo silnym natężeniu

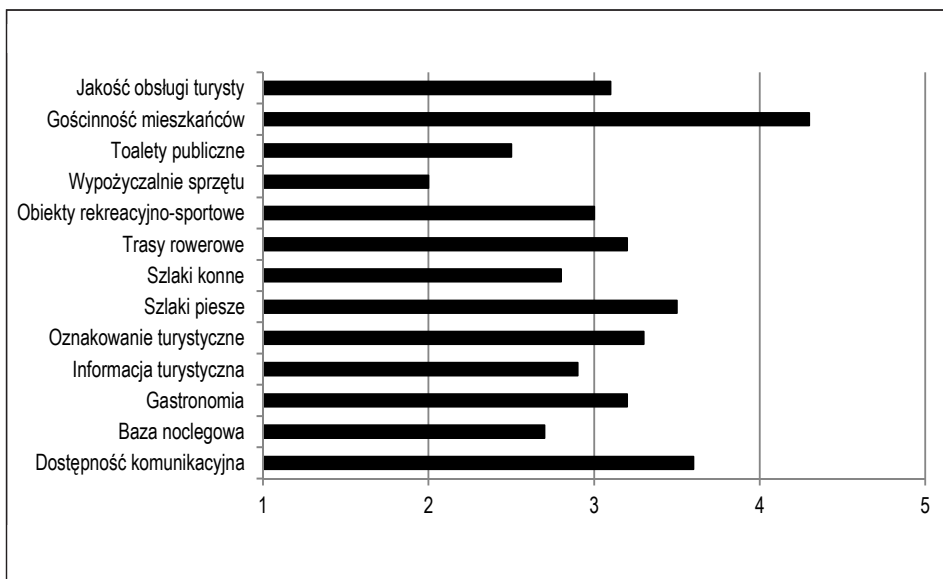
Ryc. 10. Nasilenie negatywnych zjawisk związanych z lokalną kulturą

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w urzędach gmin.

Oferta turystyczna i promocja gmin

Przedstawiciele lokalnych samorządów dostrzegają wiele braków w rozwoju lokalnej oferty turystycznej. Wśród wymienionych elementów stosunkowo wysoko oceniają dostępność komunikacyjną regionu oraz sieć szlaków pieszych. Raczej negatywnie postrzegają natomiast wyposażenie terenu w wypożyczalnię sprzętu sportowego (np. rowerów) i toalety publiczne oraz bazę noclegową. Z punktu widzenia obsługi turysty bardzo korzystna jest natomiast wysoka gościnność mieszkańców (ryc. 11). Rozwojowi turystyki w regionie sprzyja również stosunkowo wysoki poziom bezpieczeństwa, który w skali pięciopunktowej uzyskał ocenę 4,1.

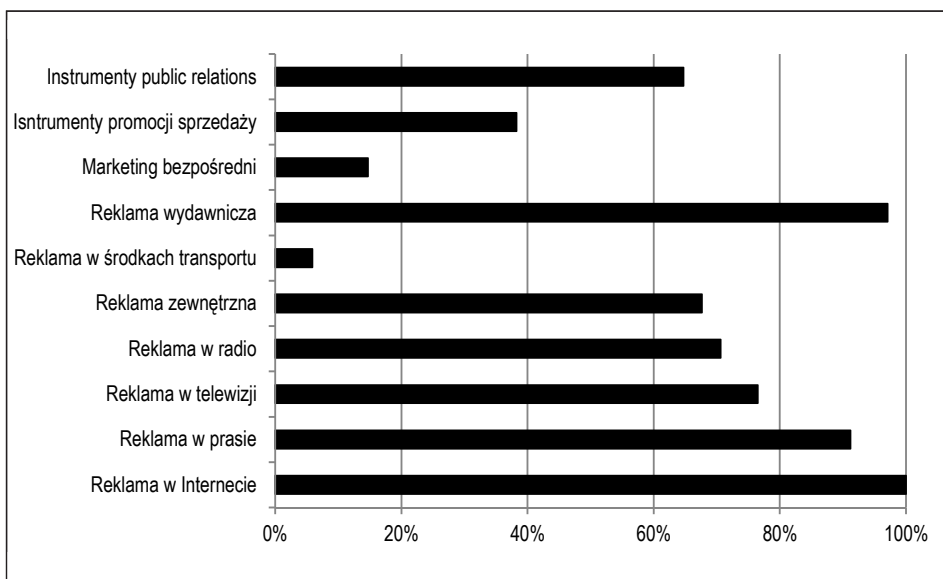
Miejscowe samorzady aktywnie uczestniczą w działalności promocyjnej regionu (ryc. 12). Wszystkie gminy promują się w Internecie, przede wszystkim prowadząc własne strony internetowe, ale również zamieszczając informacje na innych stronach, publikując filmy dotyczące gminy itp. Niemal wszystkie jednostki miejscowego samorządu prowadzą również reklamę wydawniczą, głównie w postaci folderów (71% gmin), ale także innych własnych publikacji. Promocja prowadzona jest również na łamach prasy (głównie lokalnej), a także w telewizji (głównie reportaże z imprez) i radio (głównie audycje). Wśród instrumentów *public relations* dominującą rolę pełni nawiązywanie i utrzymywanie dobrych kontaktów z mediami (59% gmin) i udział w targach branżowych (53%). Jako formy reklamy zewnętrznej stosowane są głównie własne tablice informacyjne i plakaty. Dominującym instrumentem promocji sprzedaży są gadzety.

Ocena: 1 – bardzo negatywna, 2 – raczej negatywna, 3 – neutralna, 4 – raczej pozytywna, 5 – bardzo pozytywna.

Ryc. 11. Ocena wybranych elementów oferty turystycznej, związanych z zagospodarowaniem i obsługą turysty

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w urzędach gmin.

Ryc. 12. Formy działań promocyjnych podejmowane przez gminy w okresie dwóch lat poprzedzających badanie

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w urzędach gmin.

Zdaniem respondentów w kampaniach promocyjnych gmin powinny być wykorzystywane przede wszystkim motywy związane z wartościami przyrodniczymi i krajobrazowymi oraz obiektami zabytkowymi (w szczególności przykładami architektury drewnianej), a także walorami dla uprawiania turystyki aktywnej. Ponadto wymieniano: sanktuaria, wydarzenia historyczne, legendy, cmentarze z I wojny światowej, tradycje wydobywania ropy naftowej, imprezy kulturalne i inne. Można przypuszczać, że te elementy – identyfikowane jako kluczowe w kształtowaniu wizerunku regionu – będą w przyszłości otaczane szczególną ochroną.

Podsumowanie

Lokalne samorządy wiążą duże nadzieje z rozwojem turystyki, którą postrzegają jako ważny czynnik aktywizacji gospodarczej gmin. Działania z zakresu turystyki zajmują istotne miejsce w celach rozwojowych gmin formułowanych w miejscowych dokumentach strategicznych i są podejmowane przez niemal wszystkie jednostki lokalnego samorządu. Szczególnie samorządy dbają o rozwój zagospodarowania turystycznego (np. szlaków turystycznych), utrzymanie obiektów zabytkowych oraz informację turystyczną i promocję obszaru. Idea zrównoważonego rozwoju w turystyce jest akceptowana przez miejscowe władze i w większości gmin deklarowano, iż w działaniach podejmowanych przez urzędy kluczowe zasady związane z tą ideą są uwzględniane.

Sąsiednie gminy współpracują ze sobą w dziedzinie turystyki i utrzymują również kontakty w tym zakresie z władzami wojewódzkimi. Nie ma jednak na badanym terenie wykształconego szerokiego partnerstwa lokalnych władz, podmiotów gospodarczych, organizacji pozarządowych oraz innych organizacji i instytucji związanych z rozwojem turystyki. Jest to niekorzystne z punktu widzenia zarządzania turystyką, kreowania marki regionu oraz rozwoju produktów turystycznych.

W szczególności bardzo niekorzystnie przedstawiają się relacje z instytucjami zarządzającymi obszarami chronionymi. Paradoksalnie, wartości przyrodnicze i krajobrazowe postrzegane są powszechnie jako podstawę rozwoju turystyki, a równocześnie wpływ obszarów chronionych (które przecież stoją na straży zachowania tych walorów) w odniesieniu do rozwoju gmin ocenia się raczej negatywnie. Przyczyną tego zjawiska jest w dużej mierze bardzo słabo rozwinięta współpraca władz gmin z dyrekcjami obszarów chronionych oraz brak tradycji partnerskiego zarządzania terenami cennymi przyrodniczo, które sprzyjają wypracowywaniu rozwiązań korzystnych zarówno z punktu widzenia zachowania walorów, jak i gospodarki.

Władze gmin, mając świadomość wysokiego potencjału przyrodniczego i kulturowego regionu, dostrzegają, że nie jest on w pełni wykorzystany i zauważalne są braki w rozwoju lokalnej oferty turystycznej. Problemem jest zwłaszcza słabo

wykształcona baza noclegowa, a także oferta towarzysząca (np. wypożyczalnie sprzętu turystycznego). W kampaniach promocyjnych, a tym samym kreowaniu marki regionu, powinny być wykorzystywane przede wszystkim motywy związane z wartościami przyrodniczymi i krajobrazowymi oraz obiektami zabytkowymi (w szczególności przykładami architektury drewnianej), dziedzictwem niematerialnym i historią terenu, a także walorami dla uprawiania turystyki aktywnej.

Literatura

- Hunter C., 1997, *Sustainable tourism as an adaptive paradigm*, Annals of Tourism Research, Vol. 24, No. 4.
- Meyer B., 2010, *Aktywność samorządu lokalnego jako element potencjału turystycznego na przykładzie wybranych gmin województwa zachodniopomorskiego*, [w:] B. Meyer (red.), *Potencjał turystyczny. Zagadnienia przestrzenne*, Zeszyty Naukowe nr 590, Ekonomiczne Problemy Usług nr 52, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin.
- Mika M., 2014, *Założenia i determinanty podtrzymywalności lokalnego rozwoju turystyki*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Niezgoda A., 2006, *Obszar recepcji turystycznej w warunkach rozwoju zrównoważonego*, Prace Habilitacyjne, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
- Pawlusiński R., 2005, *Samorząd lokalny a rozwój turystyki. Przykład gmin Wążyńny Krakowsko-Częstochowskiej*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Protokół o zrównoważonej turystyce do Ramowej Konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat*, Dz.U. z 2013 r., poz. 682.
- Ramowa Konwencja o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat*, Dz.U. z 2007 r. Nr 96, poz.634.
- Sołtysik M., 2013, *Uwarunkowania i modele międzysektorowej polityki turystycznej w podmiejskich gminach Legnicy i Wrocławia*, Studia i Monografie Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu, nr 116, Wrocław.
- Strategia zrównoważonego rozwoju turystyki „Magicznej Krainy Łemków i Pogórzan” na lata 2015-2020*, 2015, praca zbiorowa wykonana przez zespół w składzie: dr B. Zawilińska (kierownik zespołu), dr A. Wilkońska, dr K. Szpara, LOT „Beskid Zielony”, msc.
- Zawilińska B., 2007, *Działania władz lokalnych w rozwoju turystyki w karpaccich parkach krajobrazowych.*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Geograficzne, z. 117, s. 181-193.

Local tourism potential and sustainable development of tourism as perceived and acted upon by local government bodies

Summary

The article presents the results of questionnaire surveys conducted in commune offices during the preparation of the *Strategy of sustainable tourist development of the "Magical Land of the Lemkos and the Pogorzans" for 2015-2020*. The survey aimed at probing the opinions of local government bodies on the local tourism potential and significance of tourism for the development of their communes, as well as actions taken by local government bodies in order to develop tourism in their areas.

Local government bodies perceive the development of tourism as an important opportunity and a stimulating economic factor; nearly all of them take actions in the area of tourism. Sustainable development principles are taken into consideration in those actions. The communes cooperate with neighbouring local government bodies and regional authorities. However, in the area under research, there is no broad partnership between local authorities, businesses, non-governmental organisations and other organisations and institutions dealing with tourism development. Relations with managers of protected areas are not good. Paradoxically, natural and scenic values are widely perceived as the foundation for the development of tourism but at the same time the role of protected areas, designed to safeguard those values, is seen as adversely affecting the development of communes. Communal authorities realise that natural and cultural potential of the region is not fully used and that local tourism offer needs expanding. Promotion of the region should mostly be based on its natural and scenic values and historic heritage objects and sites (wooden architecture in particular), as well as active tourism assets.

Słowa kluczowe: turystyka, samorząd lokalny, zrównoważony rozwój, Konwencja Karpacka, Beskid Niski, Pogórze Karpackie.

Key words: tourism, local government, sustainable development, the Carpathian Convention, the Low Beskid Mountains, the Carpathian Foothills.

Agata Ćwik¹, Bernadetta Ortył²

Ocena potencjału turystyczno-rekreacyjnego środowiska zachodniej części pogranicza rusińsko-polskiego w świetle idei zrównoważonego rozwoju

*Kto szuka wrażeń i pięknej przyrody pośród Alp szwajcarskich, niech zajrzy tu, niech się przejedzie z Grybowa do Karpat, a przyzna, że niepotrzebnie szukał tego w obczyźnie, co w kraju znaleźć tak łatwo. Minąwszy tunel koło Ptaszkowej, Kamionkę i pociąg znalazł się znowu w dolinie (...).
(Wycieczka ... 1878)*

Wprowadzenie

Pomimo bardzo różnorodnego rozumienia pojęcia zrównoważonego rozwoju (Munton, Collins 1998, Kistowski 2003) pozostaje ono nadal główną ideą, która współcześnie kształtuje globalne działania polityczne, gospodarcze, społeczne i środowiskowe. Odnosi się do niej zarówno Strategia „Europa 2020” (Komisja ... 2010), kreśląca ramy rozwoju w obrębie Unii Europejskiej, jak i polskie prawodawstwo, w tym *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* (2003). Pojęcie to jest również kluczowe dla przyjętej przez Polskę Konwencji Karpackiej (*Ramowa ... 2007*), która integruje go w swoim tytule, a także podkreśla konieczność programowania rozwoju społeczno-gospodarczego w Karpatach, a zwłaszcza turystyki, w oparciu o tę ideę (*Protokół ... 2013*). Dzieje się tak dlatego, że obszary górskie są znacznie wrażliwsze na niewłaściwe zagospodarowanie niż inne tereny. Z drugiej strony deficyt przestrzeni przeznaczonej dla osadnictwa, przemysłu, rolnictwa czy infrastruktury turystycznej jest tu większy, co prowadzi do konfliktów przestrzennych. Wydaje się, że częściową szansą rozwiązania tego problemu jest takie projektowanie form zagospodarowania przestrzennego,

¹ dr Agata Ćwik, Uniwersytet Rzeszowski, Katedra Agrobiologii i Ochrony Środowiska, acwik@ur.edu.pl

² dr Bernadetta Ortył, Uniwersytet Rzeszowski, Katedra Agrobiologii i Ochrony Środowiska, zawadzka@ur.edu.pl

aby były one z jednej strony opłacalne ekonomicznie i akceptowane społecznie, a z drugiej nie ingerowały nadmiernie w procesy funkcjonowania środowiska. To podejście z kolei koresponduje z trzema podstawowymi wymiarami rozwoju zrównoważonego: przyrodniczym, ekonomicznym i społecznym (Ćwik 2014) i bezpośrednio może się odnosić do definicji zrównoważonej turystyki, podawanej przez EUROPAC Federation, która podkreśla konieczność podtrzymania ekologicznej, społecznej i ekonomicznej integralności terenów oraz zachowania dla przyszłych pokoleń zasobów naturalnych i kulturowych tych obszarów (Zaręba 2010, Myga-Piątek 2011). Stwierdzenia te są spójne z rozbudowaną definicją zrównoważonej turystyki, ujętą w *Protokole do Konwencji Karpackiej (Protokół ... 2013)*. U. Myga-Piątek (2011) dostrzega jednak, że przenoszenie idei rozwoju zrównoważonego, obejmujące dziedzinę turystyki, na poziom kształtowania krajobrazu w gminach jest procesem powolnym, niemniej jednak koniecznym po to, aby decyzje planistyczne związane z zagospodarowaniem turystycznym i rekreacyjnym prowadziły do „oszczędzania” krajobrazu (Myga-Piątek 2010).

Jak wspomniano powyżej, w górach, ze względu na urozmaiconą rzeźbę i dużą lesistość, nie wszystkie formy gospodarki mogą rozwijać się w jednakowym stopniu. Wydaje się, że dla wielu regionów beskidzkich, zwłaszcza tych położonych w pobliżu większych miast, dodatkową szansą na pozyskiwanie dochodów przez społeczności lokalne, jest rozwój turystyki i rekreacji. Dotyczy to szczególnie obszarów cechujących się nie tylko atrakcyjnym środowiskiem przyrodniczym, ale także zachowanym dziedzictwem kulturowym. *Protokół do Konwencji Karpackiej o zrównoważonej turystyce (Protokół ... 2013, art. 12)* wprost zaleca, aby podejmować działania mające na celu przekierowanie ruchu turystycznego „na obszary mniej wrażliwe ekologicznie, mniej rozwinięte i mniej wykorzystywane przez turystykę, lecz mające wystarczający potencjał umożliwiający wchłonięcie i przyjęcie części ruchu turystycznego”.

Takim obszarem w Polsce z pewnością jest Beskid Niski, gdzie do połowy XX w. współistniały różne grupy narodowościowe i etniczne, m.in. Rusini, reprezentowani tutaj przez Łemków. W Beskidach – Niskim i Sądeckim przebiega zachodnia granica zasięgu Łemkowszczyzny (Kroh 1990, Reinfuss 1990). Pozostałością wielowiekowej obecności Łemków na tym terenie są głównie cerkwie greckokatolickie i prawosławne, cmentarze oraz inne obiekty, jak np. chyże łemkowskie, które, niestety, powoli zanikają w krajobrazie (Hrehorowicz-Gaber 2012). Stanowiąc dziedzictwo tego terenu, budują one tożsamość krajobrazu kulturowego Beskidu Niskiego, a także sprzyjają rozwojowi turystyki i rekreacji, zwłaszcza tej, która nie ma charakteru masowego.

Jak wspomniano powyżej, przyjęcie przez Polskę Protokołu do Konwencji Karpackiej, dotyczącego zrównoważonej turystyki nakłada obowiązek na podmioty odpowiedzialne za programowanie rozwoju turystyki i rekreacji oraz planowanie zagospodarowania przestrzennego związanego z tymi formami, dbałości o zachowanie zrównoważonego rozwoju. Zgodnie z opisanymi powyżej za-

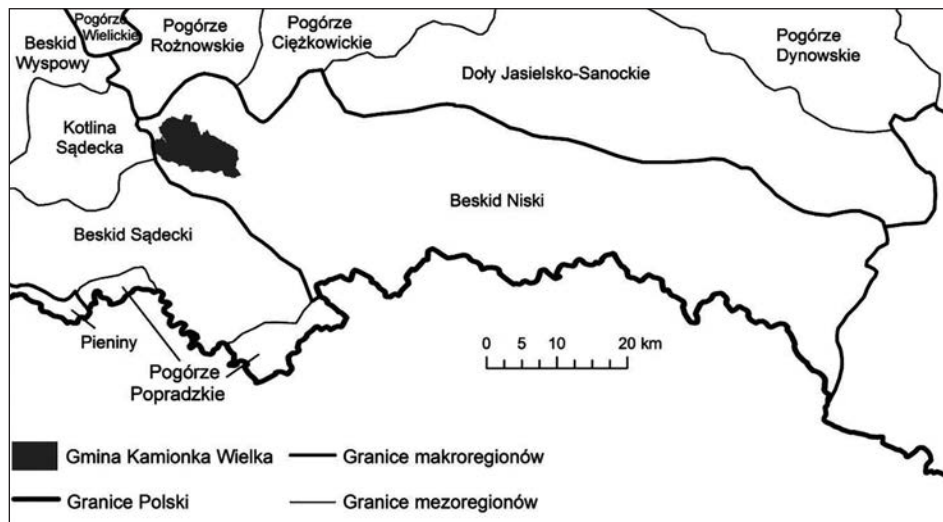
sadami diagnozy tego pojęcia (Ćwik 2014) zrównoważona turystyka i rekreacja powinna się charakteryzować opłacalnością ekonomiczną, akceptacją społeczną i poszanowaniem procesów funkcjonowania środowiska przyrodniczego, a także ochroną i poszanowaniem dziedzictwa kulturowego. Tereny możliwe do jej rozwoju powinny zostać wskazane w dokumentach planistycznych na szczeblu gminy. Niniejszy artykuł stanowi zatem próbę wskazania możliwości rozwoju zrównoważonej turystyki i rekreacji w oparciu o potencjał środowiska przyrodniczego w gminie Kamionka Wielka w Beskidzie Niskim, na obszarze której przebiega zachodnia granica Łemkowszczyzny i której teren w całości jest objęty funkcjonowaniem Konwencji Karpackiej.

Przeprowadzone badania (Ćwik 2007) preferencji mieszkańców dla kierunków rozwoju gminy jednoznacznie wskazały na agroturystykę wybraną spośród prawie 30 zaproponowanych opcji. Trzecie i czwarte miejsce, po produkcji „zdrowej żywności”, zajęły turystyka piesza i weekendowa. Można więc uznać, że duża akceptacja dla tych form pozyskiwania dochodów i użytkowania przestrzeni jest zgodna z zasadą zrównoważonego rozwoju w wymiarze społecznym. Dostarczanie usług turystycznych i rekreacyjnych, które nie są prowadzone na skalę „przemysłową”, a bazują głównie na wypoczynku w istniejących gospodarstwach, jako dodatkowe formy zarobkowania, mogą być również opłacalne ekonomicznie, gdyż nie wymagają bardzo dużych nakładów finansowych. Z pewną ostrożnością można więc także założyć, że są one zgodne z wymiarem ekonomicznym zrównoważonego rozwoju. Aby w pełni odpowiadały one tej idei, powinny być wprowadzane w oparciu o potencjał środowiska przyrodniczego tak, aby nie zaburzać nadmiernie jego funkcjonowania i rozwijać się w oparciu o najbardziej sprzyjające im cechy krajobrazu. Celem szczegółowym niniejszej pracy jest zatem ocena potencjału środowiska dla możliwości wprowadzania form zagospodarowania przestrzennego, związanego z turystyką i rekreacją, po to, aby rozwój turystyki i rekreacji w gminie mógł być także zgodny z przyrodniczym wymiarem zrównoważonego rozwoju.

Obszar badań

Gmina Kamionka Wielka leży w najbardziej wysuniętej na zachód części Beskidu Niskiego, bezpośrednio sąsiadując z ponad 80-tysięcznym Nowym Sączem (ryc. 1). W użytkowaniu ziemi przeważają tutaj lasy, stanowiąc 50% powierzchni. Północno-zachodnia część gminy ma charakter średnich pogórzy o stromych stokach z rozległymi płaskimi wierzchołkami, natomiast pozostała część obszaru to góry średnie, niskie oraz wysokie pogórza o stromych stokach (Starkel 1972). Ponad 50% powierzchni badanego obszaru stanowią stoki o nachyleniach 10-20° (Ćwik 2006), co znacznie utrudnia prowadzenie wszelkich form gospodarki. Jak na Beskid Niski, teren ten cechują duże deniwelacje – ponad 550 m, gdyż najwyższe szczyty osiągają tu wysokości do 888 m n.p.m. (góra

Kozie Żebro w paśmie Czerszli i Tokarni). Skutkuje to zróżnicowanymi cechami środowiska przyrodniczego i nawiązującymi do nich formami zagospodarowania przestrzennego. Gminę odwadniają trzy główne ciekі – Kamionka, Królówka i Łubinka, należące do zlewni Dunajca.

Ryc. 1. Badany obszar na tle regionalizacji fizycznogeograficznej

Źródło: opracowanie B. Ortyl; regiony za J. Balonem i M. Jodłowskim 2014.

Wschodnia, górzysta część gminy, obejmująca wsie – Boguszę i Królową Górną (dawniej Ruską), to teren dawnej Łemkowszczyzny. Pozostałe miejscowości: Kamionkę Wielką, Kamionkę Małą, Jamnicę, Mystków i Mszalnicę klasyfikuje się jako tereny zamieszkania Lachów Sądeckich i Pogórze (Flis 1939, Reinfuss 1990). Rusini, reprezentowani tutaj przez Łemków, zasiedlali te tereny prawdopodobnie już w XV w., a przybывая z obszarów o dobrych glebach, poszukiwali podobnych, korzystnych pod uprawę ziem na nowym miejscu (Reinnfuss 1990). Takich gleb w Beskidzie Niskim było mało, dlatego zdarzało się, iż przenikali oni do wcześniej zasiedlonych wsi polskich. Tak stało się m. in. z Królową Ruską, wcześniej zamieszkałą przez Polaków. R. Reinnfuss (1990) opisuje wysiedlenie ludności polskiej z tej miejscowości i sprowadzenie w 1542 r. nowych osadników wołosko-ruskich. Polacy przenieśli się nieco dalej na zachód i osiedlili wzdłuż potoku Królówka, zakładając małą miejscowość – Królową Polską. Podobny los spotkał również Boguszę. Procesy te doprowadziły do wykształcenia się zachodniej granicy Łemkowszczyzny przebiegającej przez środek badanej gminy. Wsiami rusińskimi były Królowa Ruska i Bogusza (Kroh 1990, Reinfuss 1990). M. Żak (1974-77) oraz T. Duda (1997) podają, iż pas zamieszkały przez Łemków zaczynał się w Królowej Ruskiej i była to miejscowość z ludnością wyłącznie łemkowską, położona

najbliżej Nowego Sącza. W Boguszy mieszkało ponad 90% Łemków, kilku Polaków i Żydów. Śladami konfliktów religijnych w Boguszy są m.in. cerkiew greckokatolicka oraz sąsiadująca z nią cerkiew prawosławna. Obecnie cerkwie te zostały zamienione na kościoły katolickie i wraz z cerkwią w Królowej Górnej oraz przycerkiewnymi cmentarzami stanowią dziedzictwo kultury oraz atrakcję turystyczną gminy. Bogusza oraz Królowa Ruska nie podzieliły w dużym stopniu losu wielu miejscowości Beskidu Niskiego, gdzie po wysiedleniu ludności łemkowskiej, presja demograficzna i osadnicza na środowisko została przerwana (Soja 2001), gdyż tereny te zostały ponownie zasiedlone.

Bliskie sąsiedztwo Kotliny Sądeckiej wpływa na korzystne położenie gminy w strukturze układów przestrzenno-komunikacyjnych na tle powiatu nowosądeckiego. Przez gminę została poprowadzona kolej tarnowsko-leluchowska, a także w północnej jej części droga krajowa nr 28 z Nowego Sącza do Przemyśla. Pomimo górskiego charakteru terenu, bardzo intensywnie rozwija się tu nowa zabudowa mieszkalna (Ćwik 2011), a głównym sposobem uzyskiwania dochodów przez mieszkańców jest praca w sąsiednim ośrodku miejskim. Gmina, co prawda, posiada Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla całego obszaru (MPZP ... 2003), jednak bardzo liczne zmiany punktowe, wprowadzane w tym dokumencie, powodują obawy o ład przestrzenny tego terenu, a zwłaszcza o skutki zjawiska rozpraszania zabudowy. Warto podkreślić, że w planie miejscowym zostały ujęte stoki i wierzchowiny o wybitnych walorach widokowych, które należałoby chronić przed zabudową, gdyż intensywny rozwój osadnictwa (fot. 1) na tych terenach prowadzi nie tylko do niekorzystnych przemian krajobrazu, lecz także do osłabienia ich potencjału turystyczno-rekreacyjnego (Ćwik 2013). W ciągu ostatniej dekady liczba ludności gminy zwiększyła się o ok. 15%. Skutkuje to także wysoką, jak na warunki górskie, gęstością zaludnienia – 161 osób/km² (stan na koniec 2014 r.). Cały obszar gminy objęty jest Południowomałopolskim Obszarem Chronionego Krajobrazu, a część Pasma Czerszli i Tokarni obszarami OSO i SOO Natury 2000, chroniącymi m.in. orlika krzykliwego i kilka gatunków nietoperzy.

Wydaje się, że infrastruktura turystyczna jest ciągle niewystarczająca, jakkolwiek przebiegają tędy szlaki turystyczne: żółty i niebieski oraz dwa szlaki spacerowe. W ostatnich latach została wytyczona również ścieżka przyrodniczo-turystyczna na Górach Rachelowskich (Palenicach) oraz trasy dla rowerzystów. Sieć noclegów nie jest zbytnio rozwinięta. Obecnie istnieje tu 13 gospodarstw, oferujących noclegi (<http://www.kamionkawielka.pl/pl/228/0/agroturystyka.html>). Powstają również przyszkolne i gminne place zabaw i rekreacji.

Fot. 1. Chaotyczna, rozproszona zabudowa na stokach Pasma Czerszli i Tokarni w Kamionce Wielkiej, obniżająca atrakcyjność wizualną terenu (fot. A. Ćwik 2015)

Metodyka badań

Turystyka nie ma, jak dotychczas, istotnego znaczenia na badanym obszarze. Wartości środowiska przyrodniczego wskazują jednak na duże możliwości jej rozwoju. Zgodnie z zaleceniem Protokołu do Konwencji Karpackiej (*Protokół ... 2013*, art. 12), właśnie na takich obszarach należałoby poszukiwać potencjału dla turystyki i rekreacji. Pierwszą próbę oceny terenu dla rozwoju tych funkcji, z wykorzystaniem metody optymalizacji, podjęto w niepublikowanej pracy (Potoniec 2005). W celu uaktualnienia i uszczegółowienia materiałów źródłowych ponownie opracowano w programie ArcGIS wybrane mapy m.in. potencjalnego rocznego nasłonecznienia oraz atrakcyjności wizualnej krajobrazu. Dokonując oceny potencjału środowiska przyrodniczego dla turystyki i rekreacji, założono, że można ją traktować również jako ocenę dla preferowanej przez mieszkańców agroturystyki, gdyż wypoczynek w gospodarstwie rolnym łączy w sobie zarówno cechy rekreacji, jak i poznawania terenu, np. poprzez niedalekie wycieczki piesze, konne czy rowerowe. Postępowanie badawcze rozpoczęto od analizy wartości środowiska i barier przyrodniczych dla turystyki i rekreacji. Następnie, w oparciu o kryteria do-

stępane w literaturze, wybrano te cechy środowiska, które najbardziej predysponują teren do tych funkcji oraz takie, które ich rozwój znacznie ograniczają. Jeżeli obszar charakteryzowały wszystkie cechy z pierwszej grupy, uznano go za najkorzystniejszy dla rozwoju turystyki i rekreacji. W sytuacji, gdy pojawiła się choć jedna cecha, w dużym stopniu ograniczająca możliwość wykorzystania rekreacyjnego lub turystycznego, obszar taki uznano za niekorzystny. Wszystkie inne kombinacje cech przyjęto jako wyznaczniki terenów średnio korzystnych (tab. 1).

Tab. 1. Kryteria oceny terenu dla turystyki i rekreacji

Tereny najkorzystniejsze	Tereny średnio korzystne	Tereny niekorzystne
Mezoklimat II – stoków	mezoklimat I – den dolin	III typ mezoklimatu – stoków i grzbietów górskich w piętrze umiarkowanie chłodnym (z wyjątkiem terenów leśnych)
Nasłonecznienie duże i średnie	nasłonecznienie średnie	nasłonecznienie małe (z wyjątkiem terenów leśnych)
Tereny bardzo atrakcyjne i atrakcyjne wizualnie	tereny, które tylko częściowo spełniają kryteria obszarów najkorzystniejszych	tereny nieatrakcyjne wizualnie
Lasy		

Źródło: opracowanie A. Ćwik.

Poszczególne kategorie przydatności obszarów z punktu widzenia przedmiotu oceny wyłoniono w oparciu o pola rzeczywiste poprzez nakładanie map cech elementów środowiska przyrodniczego. W ten sposób wydzielono trzy grupy przydatności terenu dla turystyki i rekreacji oraz przedstawiono je na mapie.

Istotną składową przeprowadzonej oceny było wykonanie mapy atrakcyjności wizualnej. Opracowano ją dla terenów nieleśnych za pomocą bonitacji punktowej (tab. 2) w obrębie pola podstawowego, wyznaczonego przez kwadrat o wymiarach 500x500 m, bazując w dużej mierze na kryteriach zaproponowanych przez P. Śleszyńskiego (1999) dla terenów wyżynnych i zmodyfikowanych na potrzeby oceny krajobrazu górskiego.

Tab. 2. Kryteria oceny atrakcyjności wizualnej krajobrazu

KRYTERIUM OCENY	LICZBA PUNKTÓW
CECHY POZYTYWNE WPLYWAJĄCE NA ATRAKCYJNOŚĆ WIZUALNĄ	
<u>Kontrast granic między różnym pokryciem terenu</u>	
granica łąki i pola uprawnego	1
granica łąki i zarośli lub łąki i krzewów	1
granica pola uprawnego i zarośli lub pola uprawnego i krzewów	2
granica wody i pola uprawnego lub wody i łąki	3
granica lasu i pola uprawnego lub lasu i łąki	4
granica wody i lasu lub wody i zarośli	4
wyspawo występowanie któregoś z elementów	5
<u>Zróżnicowanie form terenu</u>	
dno doliny z terasami zalewowymi i nadzalewowymi	0
terasa powyżej 6 m n.d.d.:	1
wierzchowiny i przełęcze	1
stoki słabo nachylone (3-10°)	2
stoki nachylone 10-20°	3
stoki nachylone powyżej 20°	4
małe dolinki okresowo odwadniane i wciosy	4
<u>Dominujące pokrycie terenu</u>	
łąki	1
pola uprawne	1
zarośla i krzewy	2
<u>Wysokość względna nad dno doliny</u>	
50-150 m n.d.d	1
150-200 m n.d.d.	2
<u>Obecność ciekawej architektury</u>	
zabytkowe cmentarze	1
kościół i cerkwie	1
<u>Liczba planów widokowych</u>	
2 plany widokowe	1
3-4 plany widokowe	2
5-6 planów widokowych	3
7-8 planów widokowych	4
CECHY OBNIŻAJĄCE ATRAKCYJNOŚĆ WIZUALNĄ KRAJOBRAZU	
kamieniołom	-1
małe obiekty punktowe: pojedyncze budynki przemysłowe, magazyny	-2
napowietrzna linia przesyłowa	-2
dzikie wysypiska śmieci do 10 m ²	-2 za każde wysypisko
dzikie wysypiska śmieci powyżej 10 m ²	-4 za każde wysypisko
granica z terenem o zabudowie zwartej	-3
główna droga asfaltowa lub linia kolejowa	-3
zabudowa zwarta	-3

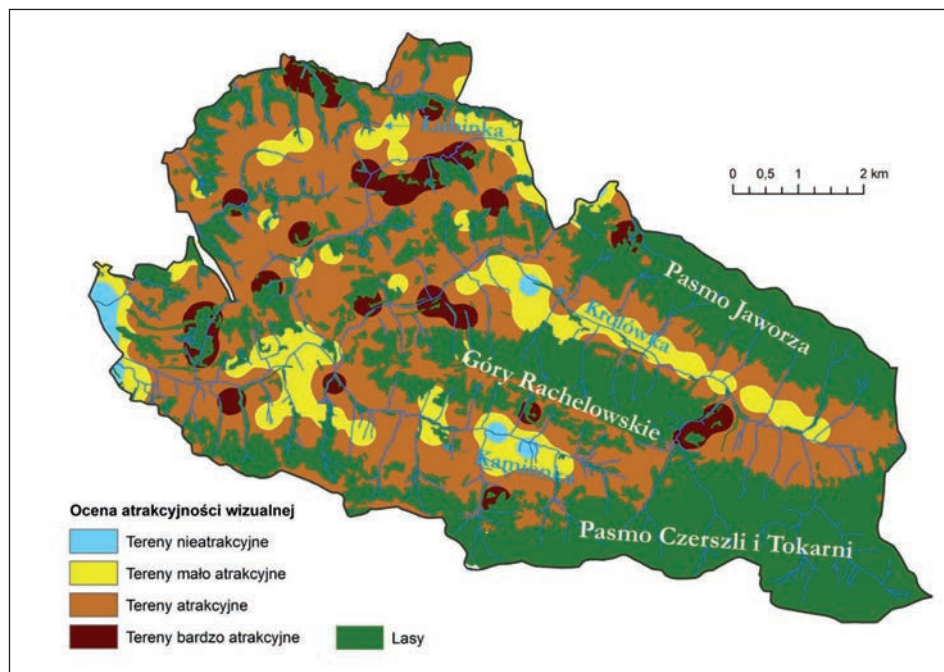
Źródło: opracowanie A. Ćwik.

Cechy, za które były przyznawane punkty (tab. 2), zostały odczytane z mapy topograficznej w skali 1:25 000, mapy nachyleń (Ćwik 2006) oraz skartowane w czasie badań terenowych. Ujęte w tab. 2 kryteria pozwoliły na dokonanie oceny na 215 polach podstawowych. Najniższa suma punktów w polu oceny wynosiła: -9, a najwyższa: 28. Na podstawie różnicy tych wartości przyjęto następującą czterostopniową skalę atrakcyjności wizualnej krajobrazu badanej gminy: od -9 do -1 punktu w przypadku terenów nieatrakcyjnych; 0 do 9 punktów – tereny mało atrakcyjne; 10 do 19 punktów – tereny atrakcyjne; 20 do 28 punktów – tereny bardzo atrakcyjne. W dalszej kolejności przeprowadzono interpolację metodą *ważonych odwrotności odległości (IDW)*, aby uzyskać wygładzoną powierzchnię bez skokowej zmiany wartości przy przekroczeniu granicy pól podstawowych o różnych kategoriach atrakcyjności. Algorytm IDW aproksymuje wartości dla powierzchni na podstawie ograniczonej liczby punktów i tworzy dla niej ciągłą warstwę. Wartość zmiennej w punkcie interpolacji jest wyznaczoną jako średnia ważona otaczających punktów, zaś współczynnik wagowy jest odwrotnie proporcjonalny do odległości pomiędzy punktami rzeczywistymi i oszacowanymi (Longley i in. 2006). Wybór kryteriów oceny atrakcyjności wizualnej oraz oceny potencjału środowiska dla turystyki i rekreacji omówiono w części poświęconej Dyskusji. Mapę potencjalnego rocznego nasłonecznienia wykonano za pomocą narzędzia *Powierzchniowe Promieniowanie Słoneczne*, uzyskując trzy proporcjonalne klasy nasłonecznienia wyrażone w WH/m^2 . Typy mezoklimatów podano za B. Obrębską-Starkłową (1983). Ostatni – III typ mezoklimatu powiązano zgodnie z propozycją B. Obrębskiej-Starkłowej (1983) z pięciem umiarkowanie chłodnym (Hess 1965), a jego dolną granicę ustalono na wysokości 725 m n.p.m. (Potoniec 2005).

Atrakcyjność wizualna krajobrazu gminy

Jak wynika z ryc. 2, na badanym obszarze przeważają tereny atrakcyjne wizualnie (78% ocenianej powierzchni), zwłaszcza na nisko położonych stokach i w słabo zagospodarowanych częściach dużych dolin. Stwarza to korzystne warunki dla rozwoju turystyki i rekreacji w gminie, a także sprzyja wprowadzaniu zabudowy mieszkalnej. Najbardziej atrakcyjne wizualnie obszary powinny być jednak chronione przed degradacją ich wartości w wyniku zabudowy (Ćwik 2011, 2013). Na badanym obszarze są one rozmieszczone mozaikowo i występują zwłaszcza w bliskim sąsiedztwie eksponowanych widokowo wierzchowin. Same wierzchowiny ze względu na powstającą tam coraz liczniej zabudowę (Ćwik 2011) i infrastrukturę techniczną, mimo rozległego horyzontu widokowego, cechują się mniejszą atrakcyjnością wizualną. Z kolei najmniej jest obszarów nieatrakcyjnych (niespełna 2%). Położone są one w dnach głównych dolin, a na ich niskie walory widokowe wpływają zarówno występowanie zwartej za-

budowy i infrastruktury technicznej, jak i brak granicy z lasem oraz zamknięcie horyzontu widokowego. Obszary mało atrakcyjne wizualnie również występują w dnach większych dolin oraz w ich pobliżu.

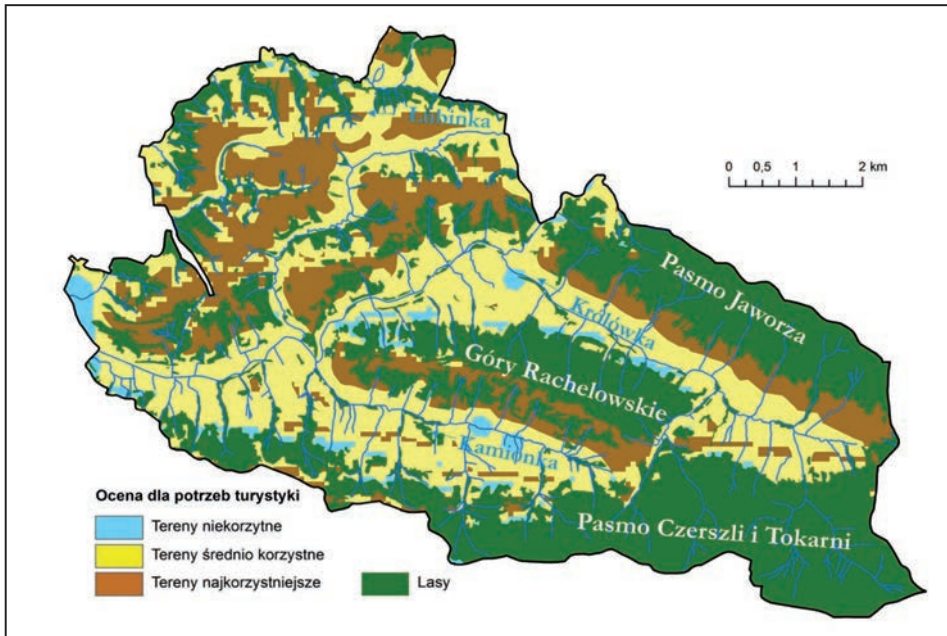
Ryc. 2. Atrakcyjność wizualna badanego obszaru

Źródło: opracowanie własne.

Potencjał turystyczno-rekreacyjny środowiska przyrodniczego

Badana gmina posiada korzystne warunki dla rozwoju turystyki i rekreacji. Tereny najkorzystniejsze zajmują 63% ocenianej powierzchni, zaś średnio korzystne – 33% (ryc. 3). Tereny te zajmują zwłaszcza wyżej położone, niezalesione stoki w sąsiedztwie dolin Królówki i Kamionki w części gminy o rzeźbie górskiej. W północnej części gminy o rzeźbie pogórskiej tereny najkorzystniejsze dla przedmiotu oceny obejmują niezalesione stoki ponad zasięgiem inwersji termicznych oraz wierzchowiny. Wyjątek stanowią te spłaszczenia, na których występuje zwarta zabudowa i infrastruktura techniczna, co wpływa na obniżenie atrakcyjności wizualnej krajobrazu tych wierzchowin. Należą one do terenów średnio korzystnych. Rzeczywista powierzchnia przydatna dla funkcji rekreacyjnych i turystycznych jest jednak ponad dwukrotnie większa, niż przedstawiona na rycinie, gdyż za takie obszary uznano również lasy (tab. 2). Zdecydowanie najmniejszy obszar zajmują tereny niekorzystne dla turystyki i rekreacji – 4%. Występują one głównie w najwyższych i najbardziej stromych partiach terenu

o niekorzystnym bioklimacie i nasłonecznieniu, a także w miejscach nieatrakcyjnych wizualnie – w dolinach Kamionki i Królówki. Najniższym potencjałem dla analizowanych funkcji cechują się także niżej położone, średnio nachylone stoki, na których występuje zabudowa bądź infrastruktura techniczna. Reasumując, należy stwierdzić, że gmina Kamionka Wielka cechuje się bardzo dużym potencjałem środowiska dla możliwości rozwoju turystyki i rekreacji.

Ryc. 4. Ocena potencjału środowiska gminy dla turystyki i rekreacji

Źródło: opracowanie własne.

Dyskusja

Opisane w literaturze, zwłaszcza z dziedziny ekologii krajobrazu, metody ocen terenu dla turystyki i rekreacji najogólniej można podzielić (Richling 1992a) na takie, które powstają w oparciu o badanie zróżnicowania środowiska geograficznego oraz badania percepcji krajobrazu – wykonywane na podstawie analizy fotografii i badań ankietowych np. wśród turystów (np. Pietrzak i in. 1999, Kistowski, Makowska 2003). Ta druga grupa badań niesie ze sobą jednak bardzo dużą dozę subiektywizmu, w związku z czym „estetyczne” podejście do krajobrazu przez wiele lat uważane było za „nienaukowe” (Pietrzak 2010). W niniejszej pracy zaproponowano metodę oceny potencjału krajobrazu beskidzkiego dla turystyki i rekreacji, której główną składową stała się analiza atrakcyjności wizualnej krajobrazu. Oparto ją na metodzie wypracowanej przez P. Śleszyńskiego (1999) dla obszarów wyżynnych, jednak z uwagi na fakt, że

oceniany był teren Beskidów, w zastosowanej bonitacji punktowej „dowartościano” te cechy, które wpływają na atrakcyjność krajobrazu górskiego, jak. np. wysokości nad dno doliny czy nachylenia.

Jednym z głównych problemów stojących u podstaw każdej oceny jest wybór pola podstawowego. Powszechnie stosowanym polem oceny są geokompleksy różnej rangi, stosowane m. in. przez T. Bartkowskiego (1986) i P. Śleszyńskiego (1999). Ponieważ nie kartowano geokompleksów, jako pole podstawowe przyjęto kwadraty o boku 500 m, które, dla obszaru zbliżonego powierzchniowo do analizowanego, wykorzystywali z powodzeniem w swoich pracach m. in.: J. Radziejowski (1979), Š. Poláčik i J. Ot’ahel (1983), P. Ilnicki (1996), A. Świercz i M. Raczyński (2003). Do oceny wartości wizualnej danego kwadratu zastosowano znaną z literatury bonitację punktową (Warszyńska 1974, Radziejowski 1979, Sołowiej 1987, Krzymowska-Kostrowicka 1988, Ilnicki 1996, Dubel 1997). Uwzględniono w niej zarówno cechy decydujące o wysokiej atrakcyjności wizualnej danego pola, jak i o obniżeniu tej atrakcyjności. Najważniejsze kryteria przyjęto za P. Śleszyńskim (1999). Można je jednak odnaleźć również u innych autorów (np. Radziejowski 1979, Bartkowski 1986, Racinowski 1987, Krzymowska-Kostrowicka 1988, Richling 1992b, Dubel 1997, Pietrzak 1998, Danilikiewicz 1999). W miejscowym planowaniu przestrzennym dla właściwego wytyczenia obszarów o potencjalnych funkcjach rekreacyjnych duże znaczenie mają punkty widokowe, ciągi widokowe oraz ich przedpola (Przewoźniak 1999). Stały się więc one jednymi z ważnych kryteriów oceny atrakcyjności wizualnej. Z oceny wyłączono lasy, gdyż na wrażenia wzrokowe, odbierane w lesie, wpływają inne cechy niż na terenach bezleśnych.

Oprócz oceny atrakcyjności wizualnej, która w sobie zawiera istotne czynniki decydujące o potencjale dla turystyki i rekreacji, takie jak: zróżnicowanie rzeźby, atrakcyjność granic krajobrazowych, dostępność wody (Warszyńska 1974, Racinowski 1987, Sołowiej 1987, Krzymowska-Kostrowicka 1988, Richling 1992b, Dubel 1997), w zaproponowanej metodzie uwzględniono również czynniki klimatyczne. Przyjęto, zgodnie z wynikami badań B. Obrębskiej-Starkłowej (1983), że najbardziej korzystne tereny dla rekreacji i turystyki długopobytowej znajdują się w II typie mezoklimatu – stoków. Jako tereny niekorzystne dla turystyki długopobytowej i rozwoju funkcji prozdrowotnych autorka ta określiła obszary położone w mezoklimacie I – obniżen dolinnych, gdyż występują tam częste inwersje. Uznano, że nie należy zupełnie wyłączać tych obszarów z zagospodarowania turystycznego i rekreacyjnego, gdyż istniejące w nich inwersje nie są długotrwałe. Zgodnie z opinią M. Hessa (1975) mogą nadawać się one dla celów mieszkalnych. T. Kozłowska-Szczęśna (1988) uważa natomiast, iż bioklimat terenów położonych powyżej 750 m n.p.m. odznacza się silną boǳcowością i nie sprzyja lokalizacji obiektów o funkcjach prozdrowotnych. Również B. Obrębska-Starkłowa (1983) uważa, że III typ mezoklimatu nie nadaje się dla rekreacji. W niniejszej pracy przyjęto więc kryterium wykluczenia z możliwości zagospodarowania turystycznego i rekreacyjnego terenów znajdujących się w III typie mezoklimatu z wyjątkiem

terenów porośniętych lasami, gdyż zdaniem T. Kozłowskiej-Szczęsnej (1988) w dużym stopniu sprzyjają one łagodzeniu niekorzystnego dla człowieka bioklimatu w terenach położonych powyżej 750 m n.p.m. Założono również, że czynnikiem sprzyjającym dobremu wypoczynkowi i turystyce, jest energia słoneczna, np. poprzez helioterapię. W literaturze oprócz kryterium ilości dni słonecznych nie odnaleziono szczegółowych kryteriów oceny dopływającej energii słonecznej dla potrzeb turystyki i rekreacji. Przyjęto więc ogólne kategorie nasłonecznienia: duże, średnie, małe, wyliczone za pomocą technik GIS w oparciu o model terenu o rozdzielczości 76 m. Ważnym kryterium atrakcyjności terenu dla turystyki i rekreacji jest przede wszystkim dostępność lasów o korzystnych właściwościach bioklimatycznych. W badanym obszarze wszędzie jest ona bardzo dobra i zbliżona czasowo. Na ogół nie przekracza 20 min. spaceru, dlatego przyjęto, że wszędzie jest ona podobna, a co za tym idzie nie jest czynnikiem różnicującym potencjał rekreacji turystyczno-rekreacyjnej. W analizowanej gminie wyraźnym czynnikiem wpływającym na atrakcyjność terenu dla tych funkcji nie jest również typ lasu. Prawie wszystkie lasy w badanej gminie cechuje dominacja gatunków jodły, buka i sosny, a więc korzystnych, zgodnie z klasyfikacją A. Krzymowskiej-Kostrowickiej (1997), dla zdrowia człowieka. Obecność lasów o mniej korzystnych warunkach bioklimatycznych i estetycznych jest znikoma i sprowadza się do występowania olsów i resztek lasu łęgowego w dnach dolin. Co więcej, bioklimat tych lasów nie przesądza o braku możliwości wprowadzania w ich obrębie funkcji turystycznych, dlatego w niniejszym opracowaniu nie uwzględniono ich jako kryterium wykluczającego lokalizację turystyki i rekreacji. Obecność lasu interpretowano zatem jako teren najbardziej korzystny oraz korzystny dla turystyki i rekreacji, chociaż nie była ona kryterium koniecznym. Badana gmina charakteryzuje się bardzo dobrą dostępnością terenu i gęstą siecią dróg asfaltowych. Nie jest to więc czynnik ograniczający możliwość wykorzystania przestrzeni dla turystyki i rekreacji. Pewną barierę może stanowić niezbyt liczna infrastruktura turystyczna i rekreacyjna. Dotyczy to jednak całego badanego obszaru, zatem nie uwzględniono tego kryterium w ocenie. Szczegółowa lokalizacja miejsc rozwoju turystyki długopobytowej i rekreacji, związana z lokalizacją zaplecza noclegowego i infrastruktury, powinna być rozpatrywana łącznie z kryteriami możliwości lokalizacji zabudowy, dlatego w ocenie nie ujęto kryteriów ograniczających zabudowę, a jedynie te, związane z atrakcyjnością danego miejsca dla wypoczynku.

Podsumowanie

Skala i tempo nasilającej się współcześnie antropopresji rodzi pilną potrzebę planowania i kształtowania krajobrazu zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju (Myga-Piątek 2011). Wydaje się, że to stwierdzenie jeszcze mocniej brzmi w stosunku do krajobrazów górskich, podlegających z jednej strony silnej

presji turystycznej, a z drugiej, jak w przypadku Beskidu Niskiego, cechujących się wyjątkowym, ale nie w pełni wykorzystanym, potencjałem przyrodniczym i kulturowym dla turystyki i rekreacji. Autorki wyrażają nadzieję, że przedstawiona w niniejszej pracy metoda oceny potencjału środowiska dla tych funkcji, ze względu na podobieństwo typów rzeźby i form użytkowania ziemi, a także historii terenu, mogłaby być stosowana w innych częściach Beskidów jako narzędzie pomocne w kształtowaniu zagospodarowania przestrzennego dla zrównoważonej turystyki. Może także stanowić próbę bezpośredniego wdrażania zapisów Protokołu do Konwencji Karpackiej o zrównoważonej turystyce (*Protokół* ... 2013), a zwłaszcza jego Artykułu 12.

Literatura

- Balon J., Jodłowski M., 2014, *Regionalizacja fizycznogeograficzna Karpat Zachodnich – studium metodologiczne*, [w:] W. Ziaja, M. Jodłowski (red.), *Struktura środowiska przyrodniczego a fizjonomia krajobrazu*, IGiGP UJ, Kraków, s. 85-106.
- Bartkowski T., 1986, *Zastosowania geografii fizycznej*, PWN, Warszawa.
- Ćwik A., 2006, *Wartości przyrodnicze zachodniej części Beskidu Niskiego dla rolnictwa na przykładzie gminy Kamionka Wielka*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, T. XVIII, s. 149-158.
- Ćwik A., 2007, *Znaczenie opinii mieszkańców i opracowań specjalistów w planowaniu rozwoju gminy*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. XIX, s. 137-147.
- Ćwik A., 2011, *Ocena potencjału osadniczego dla potrzeb planowania przestrzennego w krajobrazie beskidzkim*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, T. XXXI, s. 43-50.
- Ćwik A., 2013, *Rozwój zrównoważony a konflikty w potencjalnym zagospodarowaniu górskiego terenu podmiejskiego*, *Studia KPZK PAN*, t. CLII, s. 198-206.
- Ćwik A., 2014, *Zastosowanie metody „Trzech pytań” w planowaniu rozwoju zrównoważonego korytarza Wisłoka w Rzeszowie*, *Czasopismo Inżynierii Lądowej, Środowiska i Architektury*, JCEEA, tom. XXXI, z. 61 (nr 3/I/2014), s. 53-61.
- Danilikiewicz M., 1999, *Ocena krajobrazu turystycznego szlaku dla potrzeb wypoczynku i dydaktyki*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. V, s. 81-90.
- Dubel K., 1997, *Waloryzacja przyrodniczo-krajobrazowa gmin dla potrzeb planowania i organizacji turystyki na wsi*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. I, s. 60-66.
- Duda T., 1997, *Z życia społecznego i kulturalnego mniejszości narodowych w powiecie nowosądeckim w okresie międzywojennym*, *Rocznik Sądecki*, t. 25, Nowy Sącz, s. 61-68.
- Flis J., 1939, *Sądeczyzna i jej granice*, *Rocznik Sądecki*, t. 1, Nowy Sącz, s.1-18.
- Hess M., 1965, *Piętra klimatyczne w Polskich Karpatach Zachodnich*, *Zeszyty Naukowe UJ, Prace Geograficzne*, z. 33, s. 209.

- Hess M., 1975, *Metoda określania warunków klimatycznych w górach dla potrzeb planowania przestrzennego*, Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych, z.162, PWN, Warszawa, s. 507-513.
- Hrehorowicz-Gaber H. 2012, *Przyszłość wsi polemkowskich na tle przemian górskich układów osadniczych Beskidu Sądeckiego*, [w:] B. Halczak (red.), *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, 4, 2, Druk–Ar, Słupsk–Zielona Góra, s. 217–222.
- Ilnicki P., 1996, *Program ekorozwoju gminy Dzierżgoń*, Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych, z. 441, PAN, Wydział Nauk Rolniczych i Leśnych, AR w Poznaniu, Poznań.
- Kistowski M., 1996, *Metoda oceny potencjału krajobrazu obszarów młodo-glacialnych*, Przegląd Geograficzny 68, z. 3-4, s. 367-386.
- Kistowski M., 2003, *Regionalny model zrównoważonego rozwoju i ochrony środowiska Polski a strategie rozwoju województw*, Uniwersytet Gdański, Wydawnictwo Naukowe Bogucki, Gdańsk-Poznań.
- Kistowski M., Makowska J., 2003, *Kompleksowa metoda oceny walorów przyrodniczo-krajobrazowych dla potrzeb rekreacji i jej zastosowanie dla doliny Czarnej Wdy na Pobrzeżu Kaszubskim*, Problemy Ekologii Krajobrazu, t. XI, s. 245-258.
- Komisja Europejska, 2010, *Komunikat Komisji. Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*, Bruksela, 3.03.2010, http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_PL_ACT_part1_v1.pdf (dostęp 9 maja 2014 r.).
- Kozłowska-Szczęśna T., 1988, *Klimat Polski a zdrowie człowieka*, [w:] *Przemiany środowiska geograficznego Polski*, Wyd. PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, s. 185-202.
- Kroh A., 1990, *Łemkowie*, Wyd. COIT, Nowy Sącz.
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1988, *Zagospodarowanie i ruch turystyczny*, Prace Geograficzne IGiZP PAN, nr 147, s. 87-107.
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1997, *Geoekologia turystyki i wypoczynku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Longley P. A., Goodchild M. F., Maguire D. J., Rhind D., 2006, *GIS. Teoria i praktyka*.
- Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego*, 2003, Dz. Urz. Woj. Małopolskiego, Nr 413, Kraków, 4 grudnia 2003 r., Poz. 4400 – Uchwała rady Gminy Kamionka Wielka z dnia 13 października 2003 r. w sprawie uchwalenia planu zagospodarowania przestrzennego Gminy Kamionka Wielka, wsie: Bogusza, Jamnica, Kamionka Mała, Kamionka Wielka, Królowa Górna, Królowa Polska, Mszalnica, Mystków, s. 16419–16433.
- Munton R., Collins K., 1998, *Government Strategies for Sustainable Development*, Geography, vol. 83 (4), s. 346-357.
- Myga-Piątek U., 2010, *Przemiany krajobrazów kulturowych w świetle idei rozwoju zrównoważonego*, Problemy Ekorozwoju 5, nr 1, s. 95-108.

- Myga-Piątek U., 2011, *Koncepcja zrównoważonego rozwoju w turystyce*, Problemy Ekorozwoju 6, nr 1, s. 145-154.
- Obreńska-Starkłowa B., 1983, *Agroekologiczne aspekty zróżnicowania mezoklimatycznego w Beskidzie Niskim*, Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich, 23, s. 69- 83.
- Pietrzak M., 1998, *Syntezy krajobrazowe – założenia, problemy, zastosowania*, Wydawnictwo Naukowe Bogucki, Poznań.
- Pietrzak M., 2010, *Podstawy i zastosowania ekologii krajobrazu – teoria i metodologia*, Leszno.
- Pietrzak M., Miedzińska I., Styperek J., 1999, „Rzeczywista” atrakcyjność wizualna krajobrazu szlaków turystycznych (na przykładzie szlaku im. Cyryla Ratajskiego w Wielkopolskim Parku Narodowym), *Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. V, s. 113-121.
- Poláčik Š., Ot’ahel’ J., 1983, *Quantitative analysis of the landscape potential functions (suitabilities) of the Tatranská Lomnica model territory*, [w:] J. Drdoš (red.), *Landscape Synthesis. Geoecological Foundations of the Complex Landscape Management*, Veda, Publ. House of the Slovak Acad. of Sciences, Bratislava, s. 121-133.
- Potoniec A., 2005. *Wartości przyrodnicze gminy Kamionka Wielka jako podstawa zrównoważonego rozwoju w aspekcie integracji z Unią Europejską*, Praca doktorska, Zakład Geografii Fizycznej, IGiGP UJ, Kraków.
- Protokół o zrównoważonej turystyce do Ramowej Konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat*, Dz. U. 2013 poz. 682.
- Przeźwiński M., 1999, *Potencjał rekreacyjny środowiska przyrodniczego – atrakcyjność a przydatność*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. V, Poznań, s. 151-159.
- Racinowski R., 1987, *Wprowadzenie do fizjografii osadnictwa*, PWN, Warszawa.
- Radziejowski J., 1979, *Problemy oceny środowiska geograficznego dla potrzeb turystyki*, *Przegląd Geograficzny*, nr 51 (4), Warszawa, s. 703-715.
- Ramowa Konwencja o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat, sporządzona w Kijowie dnia 22 maja 2003 r.*, Dz. U. 2007 nr 96 poz. 634.
- Reinfuss R., 1990, *Śladami Łemków*, Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa.
- Richling A., 1992a, *Kompleksowa geografia fizyczna*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Richling A., 1992b, *Podstawy metodyczne oceny wizualnej atrakcyjności krajobrazu*, [w:] *Metody oceny środowiska przyrodniczego*, GEA, nr 2, Wydawnictwo WGiSR UW, Warszawa-Płock-Murzynowo, s. 9-17.
- Soja M., 2001, *Rozwój ludnościowy a zmiany użytkowania ziemi w Beskidzie Niskim w XIX i XX wieku*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. X, s. 686-692.
- Sołowiej D., 1987, *Podstawy metodyki oceny środowiska przyrodniczego człowieka*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Starkel L., 1972, *Charakterystyka rzeźby Polskich Karpat i jej znaczenie dla gospodarki ludzkiej*, *Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich* 10, s. 75-150.

- Śleszyński P., 1999, *Nowa metoda oceny atrakcyjności wizualnej krajobrazu*, Problemy Ekologii Krajobrazu, t. V, s. 38-55.
- Świercz A., Raczyński M., 2003, *Waloryzacja przyrodnicza fragmentu doliny Kamiennej (woj. świętokrzyskie)*, Problemy Ekologii Krajobrazu, t. XI, s. 271-275.
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*, Dz. U. 2003 nr 80 poz. 717.
- Warszyńska J., 1974, *Ocena zasobów środowiska naturalnego dla potrzeb turystyki (na przykładzie woj. krakowskiego)*, Zeszyty Naukowe UJ, CCCL, Prace Geograficzne, z. 36, Prace Instytutu Geografii, z. 58, Kraków.
- Wycieczka na Zjazd Pedagogiczny do Nowego Sącza*, 1878, Tydzień Literacki, Artystyczny i Społeczny, nr 49, s. 204.
- Zaręba D., 2010, *Ekoturystyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Żak M., 1974-1977, *Układy przestrzenne wsi na obszarze byłego powiatu nowosądeckiego*, Rocznik Sądecki, t. 15/16, Nowy Sącz, s. 525-551.

Strony internetowe

<http://www.kamionkawielfka.pl/pl/228/0/agroturystyka.html> (dostęp 17.04.2015).

Assessment of the touristic and recreational environmental potential of the western part of the Rusyn-Polish borderland in the light of sustainable development

Summary

The paper presents a method of assessing the environmental potential for tourism and leisure development in the commune of Kamionka Wielka, located in the Low Beskid Mountains, on the western border of the Lemko ethnic region. The need to introduce “sustainable” tourism in the Carpathians was pointed out in the Protocol of the Carpathian Convention (Protocol... 2013). The method proposed in the paper refers directly to the provisions of Article 12 of the Protocol, as it favours the redirection of tourism traffic “to the areas being less ecologically sensitive, less developed and less explored by tourism, but having sufficient potential to absorb and accommodate part of the tourist traffic”. The area under research seems to meet those criteria.

The assessment of the commune’s natural potential was based on the diversity of the area’s scenic values, analysed according to the modified method by P. Śleszyński (1999). Other elements taken into consideration included: potential annual insolation calculated with ArcGIS software, types of mesoclimates as proposed by B. Obrębska-Starkłowa (1983) and existence of forests. By superimposing the features of those elements using GIS techniques and applying an

optimisation method, three classes of area usefulness for tourism and leisure were defined: most favourable, moderately favourable and unfavourable. Research findings show that only a minor percentage (less than 10%) of the commune's area is unsuitable for introducing the analysed functions. Therefore, the commune has large opportunities of developing those functions, also thanks to Lemko cultural heritage objects having been preserved in its Eastern part.

Słowa kluczowe: potencjał turystyczny i rekreacyjny, rozwój zrównoważony, gmina Kamionka Wielka, Łemkowszczyzna, Konwencja Karpacka, oceny środowiskowe.

Key words: touristic and recreational potential, sustainable development, Kamionka Wielka commune, the Carpathian Convention, the Lemko region, environmental assessment.

Hanna Hrehorowicz-Gaber¹

Planistyczne aspekty ochrony przestrzeni kulturowej Karpat w kontekście turystyki na wybranych przykładach

Wprowadzenie

Krajobraz karpacki jest niezwykłym połączeniem dziedzictwa kulturowego i wyjątkowych cech środowiska przyrodniczego. Jest to również bardzo popularny turystyczny region w Polsce. Jako jedyny obszar w kraju obejmuje tereny wysokogórskie (Tatry). Zachodnia część Karpat jest odwiedzana corocznie w celach urlopowych – najliczniej przez mieszkańców konurbacji śląskiej oraz aglomeracji krakowskiej. Jednym z charakterystycznych elementów krajobrazu są podgórskie miejscowości letniskowe. Każda epoka zostawiła w nich swoje ślady w postaci niepowtarzalnych zabytków architektury i odcisnęła się w krajobrazie kulturowym regionu. Dla dzisiejszego wizerunku małopolskich krajobrazów kulturowych decydujące znaczenie mają ich historyczne nawarstwienia. Do najcenniejszych zespołów osadniczych należą te, w których na kanwie układów średniowiecznych można odczytać kolejne przekształcenia – dopelnienia, lub te, które zachowały czystą, czytelną postać historyczno-kompozycyjną. Karpaty Polskie są nasycone wieloma elementami ludowej architektury drewnianej a mieszkańcy są mocno związani z dziedzictwem niematerialnym, pielęgnując wciąż żywy folklor. Obszar Karpat jest w większości użytkowany rolniczo. Poza obszarami metropolitalnymi jest stosunkowo słabo uprzemysłowiony. Na tle obszarów nizinnych sieć drogowa jest mało rozbudowana (Warszyńska 1998).

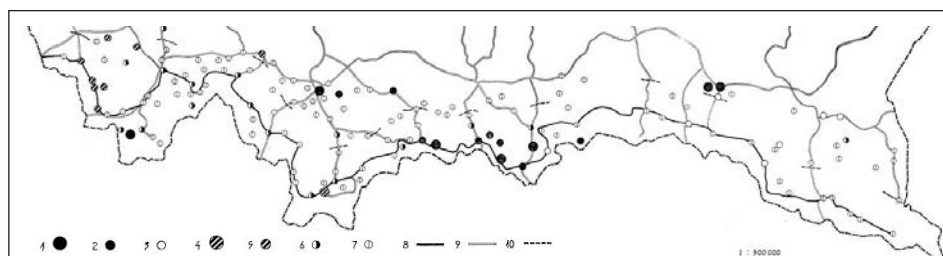
---

¹ dr inż. arch. Hanna Hrehorowicz-Gaber, Politechnika Krakowska, Instytut Projektowania Miast i Regionów, hhrehorowicz-gaber@pk.edu.pl

Dostępność turystyczna dla ruchu zmotoryzowanego

Cały obszar Karpat po polskiej stronie spina jedna autostrada biegnąca pogórzem karpackim i łącząca zachodnią i wschodnią granicę Polski. Znacznie ciekawszy przebieg prezentuje tzw. Droga Karpacka (ryc. 1), której trasa przebiega u podnóży pasm górskich, łączy miejscowości górskie i daje możliwość obserwacji pięknych krajobrazów, stanowiąc ciąg widokowy. W kierunku wschodnim, w stronę granicy z Ukrainą, w otoczeniu widokowej drogi karpackiej zmniejsza się urbanizacja terenów oraz obniża gęstość zaludnienia (a także pogarsza się infrastruktura drogowa oraz turystyczna).

Oznaczenia: 1. Zdrojowiska ogólnokrajowe; 2. Zdrojowiska regionalne; 3. Miejscowości o możliwościach zdrojowych; 4. Uzdrowiska klimatyczne ogólnokrajowe; 5. Uzdrowiska klimatyczne regionalne; 6. Ośrodki wczasowe; 7. Letniska; 8. Droga Karpacka; 9. Inne ważniejsze drogi; 10. Strefa bliskiego zasięgu.

Ryc. 1. Droga Karpacka a ważniejsze ośrodki rekreacji

Źródło: Bogucka A., 1973.

Właśnie ta droga, zwana później w literaturze naukowej trasą karpacką, dała początek rozważaniom na temat zmotoryzowanej, mobilnej turystyki w rejonach górskich (Kurczala, Wzorek 1973)². Wartości dziedzictwa kultury materialnej zapisanej w architekturze sakralnej i świeckiej Karpat są ogromnym bogactwem i potencjałem turystycznym tego regionu. Większość zasobów kulturowych jest rozmieszczona wzdłuż drogi karpackiej lub w jej bezpośrednim sąsiedztwie. Podejmując temat ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego Karpat, warto pamiętać, że jest to dziedzictwo wielokulturowe a okres przemian nawarstwień trwa. Aktywizacja obszarów górskich w powiązaniu ze zrównoważonym rozwojem turystyki i wypoczynku tworzy szanse na harmonijny rozwój obszaru i daje nadzieję na ochronę przestrzeni kulturowej. Również globalizacja kultury jest zagrożeniem dla delikatnej sieci powiązań etnicznych w paśmie Karpat. Dlatego tak ważne jest zrównoważone wykorzystywanie zasobów dziedzictwa przy równoczesnym dbaniu o przestrzeń. Zagospodarowanie Karpat to wynik ścierania się i nakładania

² Koncepcję tę rozwinął w swoich rozważaniach naukowych Z. Zuziak (1976), wskazując nowe możliwości i tendencje do wzmocnienia znaczenia turystyki motorowej.

wpływów różnych narodów przy jednoczesnej wspólnej kulturze wyrosłej z historii. Opracowanie sposobu ochrony prawnej i planistycznej karpackiego krajobrazu będącego świadectwem współistnienia kultur etnicznych jest nieodzownym aspektem zapewniającym przetrwanie specyfiki regionu (Wyrzykowski 2007).

Struktura użytkowania gruntów, tradycyjny kształt obejścia gospodarczego są to zacierające się elementy kultury karpackiej w dużym stopniu nie do uratowania jako schedy dawnych mieszkańców. W wielu miejscach jedynymi świadkami dziejów są obiekty sakralne, które przetrwały przeobrażenia dziejowe. Po innych pozostała pamięć. Dla współczesnych mieszkańców, w szczególności dla młodych pokoleń są to relikty dawno minionego świata³.

Obszar badań

Rozległość obszaru Karpat i jego transgraniczne położenie spowodowały, iż do szczegółowych analiz wybrany został obszar w granicach administracyjnych województwa małopolskiego, a założenia osadnicze wybrane do analiz należą do jednej gminy – Uścia Gorlickiego. Co prawda sama przynależność administracyjna nie byłaby przeszkodą, ale jednostki osadnicze położone w kilku obszarach administracyjnych posiadają dokumenty planistyczne (w szczególności akty kierownictwa wewnętrznego poszczególnych gmin) niespójne ze sobą. Brak kompatybilności opracowań nie jest wyjątkiem w skali kraju, gdyż dokumenty będące aktami kierownictwa wewnętrznego gminy jako takie nie posiadają narzuconej ustawowo formy, będąc jednocześnie jednym z najistotniejszych dokumentów strategicznych gmin⁴. Jednak dla analizy sąsiadujących ze sobą struktur oraz ich możliwości i kierunku rozwoju przestrzennego jest to zasadnicza bariera. W zakresie administracyjnym gminy Uścia Gorlickiego znalazło się 19 sołectw. Obszar badań jednak został zawężony do niewielkiego spójnego terenu położonego w dolinie rzeki Ropy po zachodniej stronie Zalewu Klimkówka w granicach jurysdykcji Uścia Gorlickiego. W tak określonych granicach obszar pozwolił na analizę walorów i ograniczeń wynikających z ciekawego zasobu kultury materialnej wspartej niematerialną osnową.

³ Karpacka wielokulturowość to jednak nie tylko historia, pomimo że przedstawiciele mniejszości etnicznych jest obecnie znacznie mniej. To również masowo powstające stowarzyszenia, organizacje i zjednoczenia wyrosłe z potrzeby zachowania swojej odrębności i pokazania jej reszcie społeczeństwa w regionie. Celem tych ruchów społecznościowych jest przybliżenie dzisiejszym mieszkańcom polskich Karpat wkładu różnych grup etnicznych i narodowych do wspólnego dziedzictwa kulturowego. Propagowanie idei wielokulturowości, kultywowanie pamięci o mniejszościach narodowych i grupach etnicznych, zamieszkujących obecnie oraz w przeszłości polskie Karpaty i ich przedgórze, jest celem wielu imprez masowych wrastających w kulturę Karpat.

⁴ Nadzieją na zmianę sytuacji jest projekt Ministerstwa Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej nowelizacji ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, który wzmacnia współzależność dokumentów planistycznych i rozszerza znaczenie Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego.

Wartości kulturowe i ich ochrona

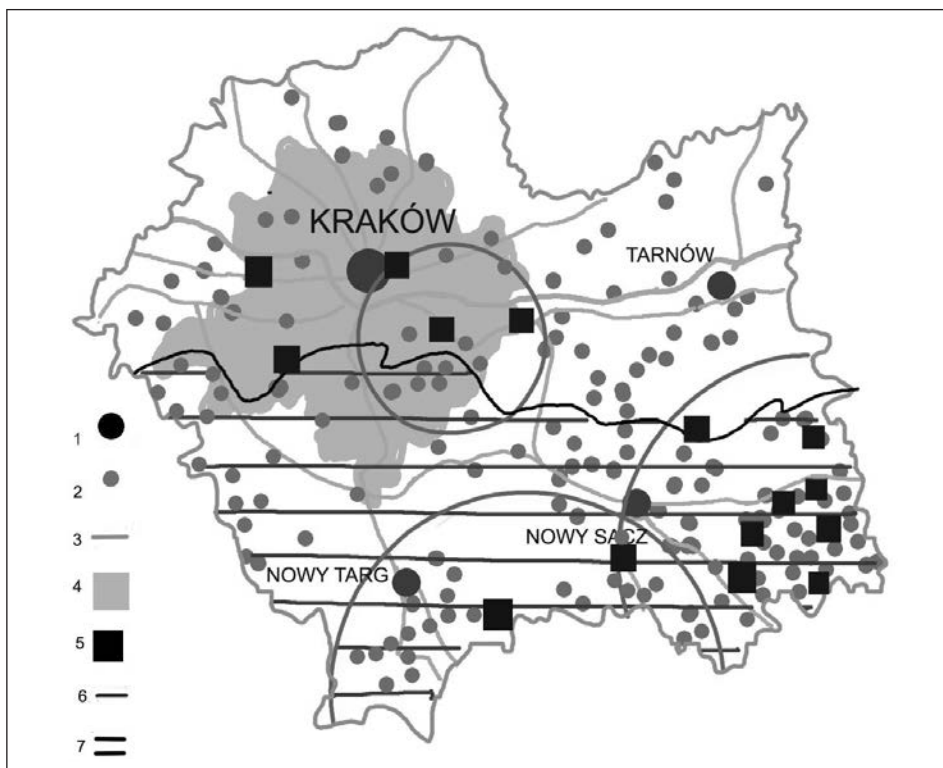
Dziedzictwo kulturowe terenów górskich południowej Polski jest wyjątkowo bogate na tle całościowym państwa, a nawet na tle regionalnym Małopolski (ryc. 2). Pojęcie dziedzictwa kulturowego jest bardzo szerokie i odnosi się do kultury materialnej i niematerialnej. Każda z tych form wymaga szczególnej specyficznej dla siebie ochrony. Stan przestrzeni krajobrazowej, w którą wpisane jest materialne dziedzictwo kulturowe w obszarach górskich jest wynikiem złożoności czynników gospodarczych, historycznych i prawno- ekonomicznych. Górskie krajobrazy kulturowe ulegają ciągłym przemianom. Te w strefie oddziaływania metropolii narażone są na znacznie większe przekształcenia z racji wzmożonej antropopresji. Wybrany do rozważań obszar polskich Karpat Zachodnich wykazuje na razie stosunkowo niewielki stopień urbanizacji. Dlatego tak ważne jest kształtowanie istniejących układów osadniczych i gospodarowanie przestrzenią w taki sposób, aby zminimalizować zagrożenie utraty wartości dziedzictwa, szczególnie że jest to obszar o dużym potencjale turystycznym. Zabytki kultury materialnej materialne w tym rejonie to przede wszystkim historyczne układy urbanistyczne, drewniane obiekty sakralne (cerkwie, kaplice i kościoły), oraz architektura świecka. Współistniejąc na jednym obszarze, tworzą przestrzeń kulturowa wymagająca ochrony. Ważna i również wymagająca działań ochronnych jest kultura niematerialna tego regionu. Jej wartości są również wrażliwe na presję urbanizacyjną. Analizy krajobrazowe jako wstęp do opracowań planistycznych dają możliwość skutecznego oddziaływania na kształtowanie przestrzeni.

Zgodnie z treścią Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie inwestycji celu publicznego⁵. Zasadniczą ustawą określającą ład przestrzenny, bez którego nie jest możliwa ochrona dóbr kultury materialnej, jest ustawa o planowaniu przestrzennym⁶. Tło rozważań stanowi otoczenie prawne ustawy o plano-

⁵ Dz. U. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

⁶ Dz. U. nr 80 poz. 717. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym.

waniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Problematyka ochrony zabytków, czy szerzej dziedzictwa kulturowego, zapisana jest w dedykowanym *strictie* zabytkom dokumencie, jakim jest Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, która wchodząc, wprowadziła w życie istotne zmiany w ochronie środowiska, związanej z ochroną dziedzictwa⁷.

Oznaczenia: 1. Główne miasta; 2. Ważniejsze elementy dziedzictwa regionu; 3. Większe koncentracje obiektów – przedstawicieli kultury karpackiej; 4. Obszar metropolitalny Krakowa; 5. Obiekty UNESCO; 6. Granica Karpat wg. Kondrackiego.

Ryc. 2. Schemat rozmieszczenia elementów dziedzictwa materialnego województwa małopolskiego

Źródło: opracowanie własne.

Przeprowadzone badania

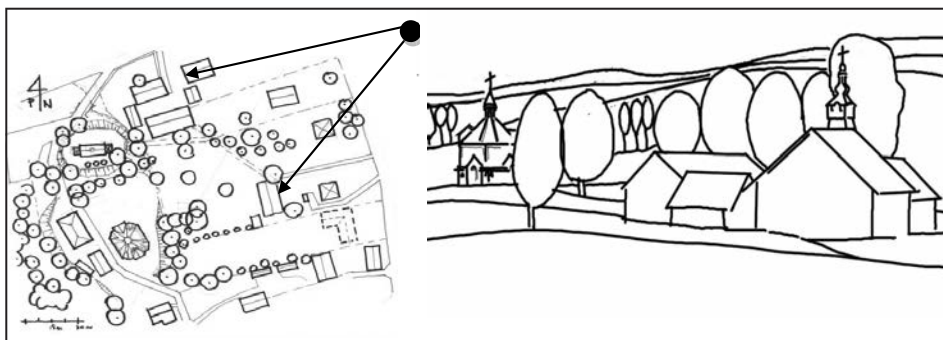
W ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, w art. 1 ust. 2 pkt. 4, ustawodawca podkreślił potrzebę ochrony zabytków przy określaniu ładu przestrzennego gminy: *W planowaniu przestrzennym uwzględnia się zwłaszcza wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury*

⁷ Szerzej na ten temat (Böhm 2008).

współczesnej. Gmina Uście Gorlickie jest jedną z gmin, których polityka przestrzenna jest spójna i posiada walory ciągłości czasowej. Na przestrzeni ponad 15 lat zostały przeanalizowane dokumenty planistyczne, które wskazują na jednolity kierunek rozwoju gminy i przemyślaną strategię rozwoju gminy. W terenie objętym planami i studiami została przeanalizowana ochrona dziedzictwa kulturowego, wynikająca z określeń zapisanych w dokumentach planistycznych. Wyniki analiz zostały naniesione na sieć osadniczą i drogową w odniesieniu do uwarunkowań środowiska kulturowego i przyrodniczego.

W przeanalizowanych dokumentach planistycznych nałożony na gminę obowiązek określenia zasad ochrony dziedzictwa kulturowego w obszarach jego występowania na poziomie zapisu Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego (będącego wskazaniem do tworzenia konkretnych zapisów na etapie tworzenia postanowień miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego), został spełniony w ogólnym jak na tą skalę zakresie. Niedookreślona ochrona występuje również w Miejscowym Planie Zagospodarowania Przestrzennego wyznaczonym w Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego dla najbardziej wrażliwych wizualnie i krajobrazowo obszarów kulturowych. W sporządzonym Miejscowym Planie Zagospodarowania Przestrzennego Uście Gorlickie dla wsi Brunary, Śnietnica, Czarna i Stawisza w paragrafie 44 pkt. 4 planu zapisano zasady gospodarowania i obowiązek ochrony obiektów znajdujących się w Rejestrze Zabytków i w Gminnej Ewidencji Zabytków. *Tereny oznaczone symbolem dodatkowym „kz” w legendzie rysunku planu – stanowią strefę ścisłej ochrony konserwatorskiej obiektu zabytkowego, jednocześnie strefę ochrony archeologicznej. Wszelkie działania wymagają pozwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków stosownie do ustaleń szczegółowych dla konkretnego obiektu (Rozdz. IV). Tereny oznaczone symbolem dodatkowym „ko” w legendzie rysunku planu – stanowią strefę ochrony zabytkowego krajobrazu kulturowego. Obowiązuje zachowanie warunków określonych dla konkretnego obiektu lub terenu (Rozdz. IV).* Rozdział obejmujący zapisy szczegółowe, co prawda dość precyzyjnie, wyznacza granice, jednak prawdopodobnie jeszcze zbyt mało restrykcyjnie określone zostały warunki ochrony otoczenia cerkwi, w wyniku których przestrzeń otaczająca cerkiew nie eksponuje jej wystarczająco jako najistotniejszego zabytku Śnietnicy⁸ (ryc. 3 i 4).

⁸ UPS. 5/ko – kaplica i plebania parafii rzymsko-katolickiej w Śnietnicy. Projektowany kościół rzymsko-katolicki. 1. Obiekt do utrzymania z dopuszczeniem przebudowy i rozbudowy. 2. W granicach działki nr 196 dopuszcza się budowę kościoła z warunkiem maksymalnego oddalenia od cerkwi („UPS.4/kz”) i w sposób umożliwiający zrównoważenie krajobrazowego oddziaływania bryły nowej budowli i zabytkowej cerkwi wraz z ogrodzeniem. W bryle kościoła niedopuszczalne są dominanty konkurujące z wieżą cerkwi i otaczającym ją drzewostanem (wysokość budynku nie może przekroczyć 20 m, a powierzchnia zabudowy nie większa niż 350 m²). Kolorystyka elewacji i dachu stonowana (zakaz kolorystyki rażącej) z wykluczeniem kolorów żółtego i niebieskiego.

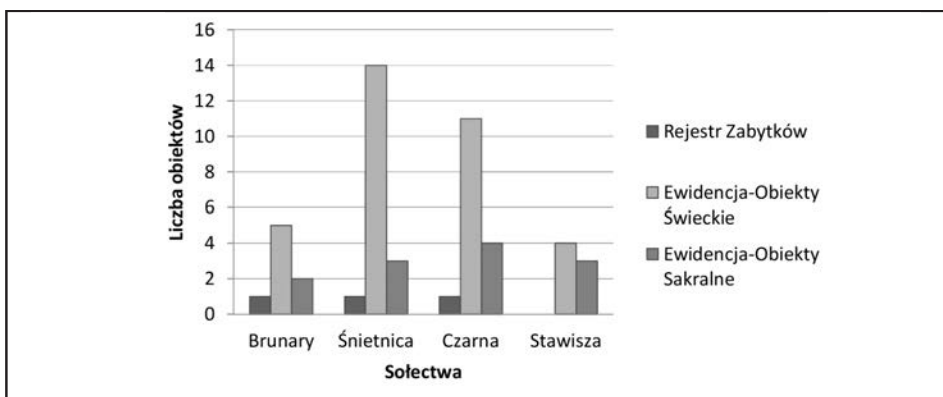
Ryc. 3 i 4. Dysharmonijny krajobraz Śnietnicy, powstały w wyniku zabudowy przedpola widokowego oraz przysunięcia dominanty cerkwi oraz lokalizacji kościoła w bezpośrednim sąsiedztwie cerkwi

Źródło: opracowanie własne.

W praktyce zbyt ogólnie zapisane warunki ochrony pozwalają na daleko idącą indywidualizację interpretacji – również w prawie miejscowym, jakim jest MPZP. W tym przypadku nawet szczegółowe zapisy nie uchroniły wartości, jaką jest otoczenie zabytku. Wynika to również faktu, że coraz częściej prawo się interpretuje (na „swoją” korzyść), a nie literalnie stosuje.

Badania nad potencjałem wybranych do analiz miejscowości

Ilość dziedzictwa kulturowego w poszczególnych wsiach poddana analizie wykazała, iż materialnego, zachowanego w dobrym stanie, dziedzictwa kulturowego w postaci obiektów sakralnych i świeckich jest stosunkowo niewiele (ryc. 5).

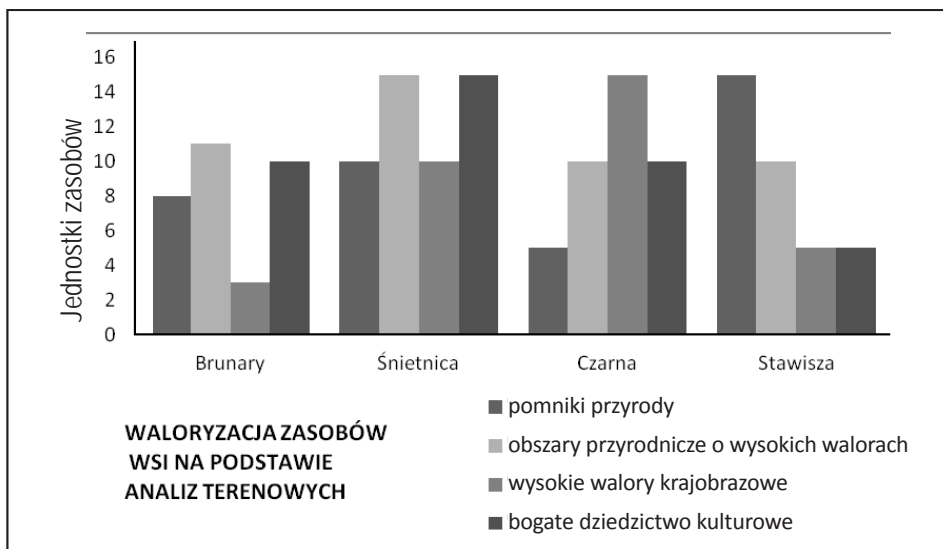
Ryc. 5. Zestawienie zasobów dziedzictwa kulturowego w wybranych wsiach łemkowskich
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych autorki.

Jednak patrząc na przekształcenia tkanki osadniczej w sąsiednich gminach, można zaryzykować stwierdzenie, że nie tyle ilość obiektów zabytkowych, ile stopień przetworzenia i walory architektury, nadają atrakcyjność miejscowości wypoczynkowej. Przewidując rozwój miejscowości, należy od samego początku kreować pożądane i wynikające z tradycji formy zabudowy, aby finalnie móc kształtować ład przestrzenny. Zrównoważony rozwój układów przestrzennych z zachowaniem przedpoli widokowych, nienaruszonego tła oraz stref ekspozycji i dominant jest warunkiem koniecznym, aby została zachowana atrakcyjność pobytowa wsi (ryc. 6). Dla łączenia idei ochrony dziedzictwa karpackiej przyrody i kultury ze zrównoważonym rozwojem turystyki w obszarze Karpat pomocny jest, przyjęty 29 kwietnia 2013 r., Protokół (do ramowej Konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat – czyli w skrócie „Konwencji Karpackiej”) o zrównoważonej turystyce. Głosi on konieczność promowania regionu karpackiego, jego rozwoju, propagowania karpackich produktów regionalnych, usług oraz konieczność zwiększania wkładu zrównoważonej turystyki w: rozwój gospodarki lokalnej, ochronę oraz użytkowanie biologicznej i krajobrazowej różnorodności, ochronę i promowanie dziedzictwa kulturowego, jak i wiedzy ludowej społeczności lokalnych, edukację społeczeństwa, a także zrównoważoną gospodarkę rolną. Tak zarysowane kryteria dają wytyczne do poszukiwania narzędzi dla właściwego kształtowania przestrzeni górskiej. Bazując na istniejącym już potencjale, można stworzyć dobre podstawy dla rozwoju bazy turystycznej we wszystkich z czterech miejscowości. Warto wspomnieć, iż Brunary mogą się poszczycić łemkowską cerkwią pw. św. Michała Archanioła, wpisaną na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO⁹. Znaczenie dla turystyki istniejących lokalnych zasobów dziedzictwa obecnie nie jest duże, pomimo zapisów w Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego, które wskazują, że mogą one pełnić rolę obiektów turystycznych. Jednak potencjalne znaczenie mają dużo większe jako wyznacznik kształtowania przyszłych form architektonicznych. Dotychczasowy ruch turystyczny w Brunarach, Śnietnicy i Czarnej jest nieznaczący.

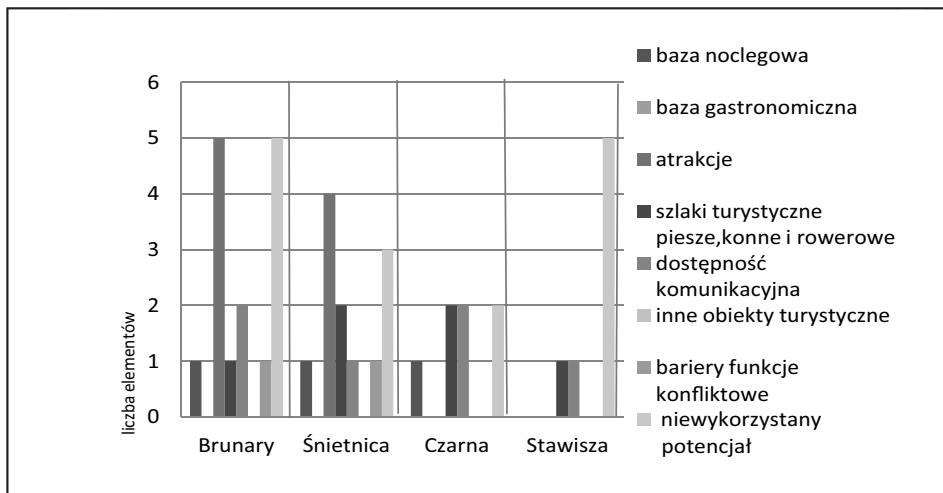
Wynika to z braku infrastruktury turystycznej oraz ze słabej dostępności niektórych miejscowości. Wprowadzenie kontrolowanego ruchu turystycznego wraz z odpowiednią dla niego ilością zaplecza pozwoli zyskać na atrakcyjności wybranym do analizy wsiom, a mieszkańcom pozyskać odbiorców rodzimych produktów i wykreować siebie na rynku usług turystycznych. Według danych GUS za 2014 r. (*Vademecum Samorządowca* 2014) w gminie Uście Gorlickie została udzielona najmniejsza liczba noclegów w najmniejszej ilości obiektów turystycznych. Stan turystyki odzwierciedla również fakt, że w gminie Uście Gorlickie jest najmniej osób prowadzących działalność gospodarczą. Zapis polityki przestrzennej od 2000 r. (Uchwała Rady Gminy Uście Gorlickie XIV/138/2000

⁹ 21 czerwca 2013 r. grupa drewnianych cerkwi została wpisana na listę UNESCO. Wpisano 16 obiektów – po 8 z Polski i Ukrainy. Cerkwie prezentują typy architektury: huculski (dwie ukraińskie), halicki (cztery ukraińskie i dwie polskie), bojkowski (dwie ukraińskie i jedna polska) oraz łemkowski (pięć polskich).

Ryc. 6. Waloryzacja zasobów wybranych wsi lemkowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych autorki.

Ryc. 7. Wartości i potencjał wybranych wsi lemkowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych autorki.

z dnia 29 lutego 2000 r.) w SUIKZP oraz jego kontynuacji z 2010 r. (Uchwała Rady Gminy Uście Gorlickie XL/390/2010 z dnia 16 marca 2010 r.) wskazują wyraźnie kierunek rozwoju gminy, jako turystyczny, wzmocniony dodatkowo rolą Wysowej jako uzdrowiska. Tworzone na podstawie SUIKZP prawo miejscowe wykazuje również możliwość rozwoju turystyki i aktywizację terenu wsi Brunary, Śnietnica, Czarna i Stawisza. Zapisy o możliwych kierunkach rozwoju

ju w MPZP dla wymienionych wsi bazują na zasobach przyrodniczo-kulturowych, wyznaczając również granicę ich ochrony. Jednak, jak wskazuje przykład Śnietnicy (dysharmonijne sąsiedztwo kościoła i cerkwi w strefie ochrony krajobrazowej cerkwi, oraz składu budowlanego w Brunarach w sąsiedztwie cerkwi wpisanej na listę UNESCO i jej strefie ochronnej) zapisy to za mało. Powinny one zostać poprzedzone obligatoryjnymi, wariantowymi analizami krajobrazowymi w celu uniknięcia konfliktów przestrzennych (ryc. 7). Jednak pomimo to gmina, prowadząc jednorodną i przejrzystą politykę przestrzenną, ma szansę na większe zachowanie harmonijnego krajobrazu niż sąsiednia Ropa, gdzie planowanie miejscowe odbywa się przy pomocy zmian punktowych¹⁰.

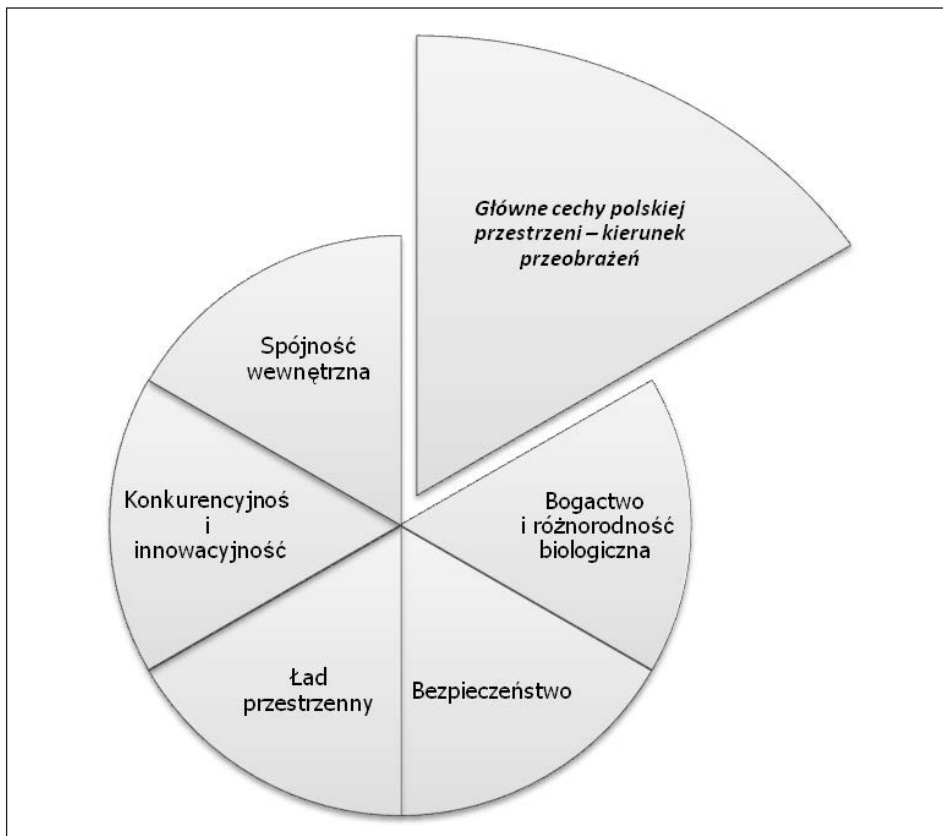
Podsumowanie

Zrównoważony rozwój krajobrazu kulturowego następuje tylko w przypadku zachowania materialnego i niematerialnego dziedzictwa pokoleń. Przyjęcie w gospodarowaniu przestrzenią koncepcji rozwoju zrównoważonego prowadzi do ograniczenia eksploatacji zasobów naturalnych, lepszego wykorzystania istniejącej struktury i racjonalnego pozyskiwania terenów pod nowe inwestycje. Służą temu zapisy w sferze prawnej polityki przestrzennej kraju – przyjęte i obowiązujące KPZK 2030 – jako główne cele postuluje i wskazuje zasady planowania publicznego (ryc. 8).

Stan przestrzeni krajobrazowej, w którą wpisane jest materialne dziedzictwo kulturowe na obszarach górskich jest wynikiem złożoności czynników prawnych, ekonomicznych, społecznych i kulturowych. Wybrany do rozważań obszar charakteryzuje się dużym potencjałem turystycznym, zarówno wynikającym z położenia w malowniczym krajobrazie z niewielkim stopniem urbanizacji, jak i z zasobów kultury. Zabytki kultury materialnej w tym rejonie są wrażliwe na presję urbanizacyjną. Jest ona związana z ogromnym potencjałem terenów wypoczynkowych dotychczas prawie bez infrastruktury turystycznej. Analizy krajobrazowe jako wstęp do opracowań planistycznych dają możliwość skutecznego oddziaływania na kształtowanie przestrzeni, nie blokując przestrzeni dla rozwoju turystyki i nie hamując postępu gospodarczego. Opracowania studialne na poziomie gmin nie zawsze są tworzone. A nawet jeżeli, to nie zabezpieczają krajobrazu kulturowego w odpowiedni sposób. Szczególnie istotne jest to na obszarach górzystych, gdzie błędne lokalizacje inwestycyjne mogą naruszyć delikatną strukturę istniejącego organizmu. Jakość tych przestrzeni ma niebagatelne znaczenie dla zabezpieczenia

---

¹⁰ Na przykład uchwała nr XXX/229/14 Rady Gminy Ropa z dnia 7 marca 2014 r. w sprawie uchwalenia zmian miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Gminy Ropa dopuszcza 34 zmiany, które są zmianami terenów pod inwestycje głównie indywidualne w obszarach, w których może to niekorzystnie wpływać na krajobraz i nie są poprzedzone analizami krajobrazowymi.

Ryc. 8. Główne cele zawarte w KPZK 2030

Źródło: opracowanie własne na podstawie zapisów KPZK 2030.

materialnego dziedzictwa kulturowego oraz jego wyeksponowania. Wykonane analizy dają podstawy do uogólnienia wytycznych dla kształtowania struktur w obszarach górskich Karpat Zachodnich i mogą znaleźć zastosowanie w zapisach planistycznych, tak aby zastane wartości historyczne były podstawowym elementem pielęgnacji i wartością najwyższą. Zaprezentowane w opracowaniu piękno i znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju obszarów o wysokich wartościach historycznych nie jest skutecznie zabezpieczone przed unicestwieniem ze strony błędów lokalizacyjnych. Dziedzictwo kulturowe obszarów górskich, w tym polskiej części Karpat Zachodnich, jest jedną z najwyższych wartości nowożytnej kultury. Dlatego szeroko zakrojone działania mające na celu ratowanie mniejszych elementów dziedzictwa są istotnym wkładem w proces ochrony światowego dziedzictwa kulturowego. Pomaga w tym ramowa konwencja o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat oraz działania promujące równowagę rozwoju w tym jednym z najpiękniejszych obszarów Europy.

Literatura

- Baza Danych Lokalnych, Statystyczne Vademecum Samorządowca 2014*, Urząd Statystyczny w Krakowie, http://krakow.stat.gov.pl/vademecum/vademecum_malopolskie/portrety_gmin/powiat_gorlicki/uscie_gorlickie.pdf (dostęp 05.05.2015).
- Bogucka A., 1973, *Droga Karpacka a Problem rekreacji*, Problemy Zagospodarowania Ziem Górskich, z. 11, Warszawa–Kraków, s. 137-143.
- Böhm A., 2008, *Skuteczność istniejących w Polsce instrumentów prawnych*, Czasopismo Techniczne, z. 41-A/2008 (z. 4, r. 105); wyd. Politechnika Krakowska, Kraków, s.137-146.
- Karpaty Polskie. Człowiek, przyroda i jego działalność*, 1995, J. Warszzyńska (red.), Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Kurczala J., 1973, *Koncepcja Górskiej Drogi Karpackiej*, Problemy Zagospodarowania Ziem Górskich, z. 11, Warszawa – Kraków, s. 31-55.
- Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego Uście Gorlickie VI – wsie: Brunary, Czarna, Stawisza, Śnietnica* (uchwała nr XXI/180/2012 Rady Gminy Uście Gorlickie z dnia 31 sierpnia 2012 r.), <http://bip.malopolska.pl/ugusciegorlickie/Article/get/id,514634.html> (dostęp 05.05.2015).
- Polski Komitet ds. UNESCO, <http://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/swiatowe-dziedzictwo/polskie-objekty/> (dostęp 05.05.2015)
- Uchwała Nr XL/390/2010 Rady Gminy Uście Gorlickie z dnia 16 marca 2010 r. w sprawie uchwalenia Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Uście Gorlickie*, <http://bip.malopolska.pl/ugusciegorlickie/Article/get/id,540976.html> (dostęp 08.04.2015).
- Uchwała nr XXX/229/14 Rady Gminy Ropa z dnia 7 marca 2014 r. w sprawie uchwalenia zmian miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Gminy Ropa...*, <http://planyzagospodarowania.pl/plan/malopolskie/gorlicki/ropa/ropa/366583/19> (dostęp 15.04.2015).
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. O ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, Dz. U. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. O planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*, Dz. U. nr 80 poz. 717.
- Wyrzykowski J., 2007, *Środowiskowe przesłanki zagospodarowania turystycznego miejscowości krajoznawczych*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 465 – Ekonomiczne Problemy Turystyki, nr 8, s. 365-373.
- Wzorek Z., 1973, *Droga Karpacka jako podstawowy element konstrukcji układu regionalnego południowej Polski na przykładzie odcinka Szczawnica – Muszyna*, Problemy Zagospodarowania Ziem Górskich, z. 11, Warszawa – Kraków, s. 57-64.
- Zuziak Z., 1976, *Wybrane zagadnienia planowania przestrzennego związane z rozwojem turystyki motorowej w nawiązaniu do zagospodarowania przestrzennego ziem górskich*, Kraków, mps.

Planning aspects of protection of the cultural space of the Carpathians in the context of tourism on selected examples

Summary

The Carpathian landscape is an extraordinary combination of cultural heritage and the unique features of the natural environment. It is also a very popular tourist area in Poland. The commune of Uście Gorlickie is one where spatial policy is consistent and has the advantage of continuity over time. Planning documents covering a period of more than 15 years have been analysed and they indicate that the commune is developing in a uniform direction, according to a carefully planned strategy. We analysed the cultural heritage protection in the area covered by the plans, carried out according to the terms laid down in the planning documents. The existing potential can be used to create a good foundation for the development of tourist infrastructure in all the four villages covered by the study. The existing tourist traffic is small. However, a consistent and transparent spatial policy conducted by the commune can help preserve the harmonious landscape. Extensive efforts to safeguard small elements of the heritage are an important contribution to protecting the world cultural heritage. These efforts are supported by the Convention of Protection and Sustainable Development of the Carpathians and activities promoting sustainable development in this area, one of the most beautiful in Europe.

Słowa kluczowe: Karpaty, turystyka, dziedzictwo kulturowe.

Key words: Carpathian area, tourism, cultural heritage.

Wizerunek turystyczny Beskidu Niskiego w świetle opinii uczestników targów turystycznych

Wprowadzenie

W *Protokole o zrównoważonej turystyce do Ramowej Konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat*, przyjętym przez stronę polską w 2013 r., nie ma bezpośredniego odwołania do kwestii kształtowania wizerunku turystycznego, jednakże w kilku artykułach zwrócono uwagę na istotną rolę produktu i promocji turystycznej. W części wstępnej tego dokumentu odniesiono się do konieczności promocji turystyki zrównoważonej. W dalszej kolejności – w art. 1, pkt 3 – odwołano się w sposób bezpośredni do współpracy w kontekście budowy produktów i promocji turystycznej w zakresie: pkt a – promocji regionu karpackiego; pkt b – opracowywania, promocji i marketingu produktów związanych z turystyką zrównoważoną w regionie karpackim; pkt j – umacniania wkładu turystyki w zachowaniu i promocji dziedzictwa kulturowego Karpat; czy pkt l – promocji współpracy transgranicznej, w kontekście rozwoju turystyki zrównoważonej w Karpatach. Natomiast w art. 8 zwrócono uwagę na promocję regionu karpackiego *jako kierunku turystyki zrównoważonej w oparciu o unikalne wspólne dziedzictwo przyrodnicze, kulturowe, obyczajowe i historyczne Karpat* (Dz.U. 2013, nr 0, poz. 682 z dn. 14.06.2013 r., art. 8). Powyższe zapisy znalazły odzwierciedlenie w *Strategii rozwoju zrównoważonej turystyki w Karpatach*. W tymże dokumencie jeden z trzech celów, w całości odniesiono do tworzenia warunków budowy zrównoważonych produktów turystycznych i promocji Karpat jako regionu zrównoważonej turystyki (*Strategia rozwoju ... 2014*).

¹ dr Anna Wilkońska, Akademia Wychowania Fizycznego im. B. Czecha w Krakowie, Katedra Turystyki i Rekreacji, anna.wilkonska@awf.krakow.pl

² dr Krzysztof Szpara, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie, Katedra Geografii, kszpara@wsiz.rzeszow.pl

³ dr Bernadetta Zawilińska, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Katedra Gospodarki Regionalnej, bernadetta.zawilinska@uek.krakow.pl

Produkt i promocja są nierozzerwalnie związane z wizerunkiem – w omawianym przypadku – obszarze recepcji turystycznej. Od badań aktualnego wizerunku należy rozpocząć konstruowanie działań promocyjnych. Z kolei w przypadku produktu trzeba pamiętać, że konsument kupuje cały produkt tj. nie tylko jego elementy materialne, ale także wszystkie związane z nim wyobrażenia (Bąk 1999, Budzyński 2008). Przygotowanie produktu turystycznego do wprowadzenia na rynek nie jest procesem długotrwałym. Natomiast zbudowanie *pozytywnego, szeroko rozpoznawalnego wizerunku firmy i/lub marki – to zadanie na lata, którego nie da się skrócić spektakularnymi kampaniami promocyjnymi* (Budzyński 2008). Czym zatem jest wizerunek danego obszaru recepcji turystycznej? Wizerunek ten porównać można do układanki złożonej z elementów materialnych i niematerialnych (przeżyć, oczekiwać, doświadczeń itd.), które po połączeniu tworzą inny obraz niż oglądane oddzielnie.

Należy zwrócić uwagę, że polskie słowo „wizerunek” jest tłumaczeniem z języka angielskiego słowa *image*. Zgodnie ze *Słownikiem Języka Polskiego* określa ono *sposób, w jaki jakaś osoba jest postrzegana i oceniana* (*Słownik Języka Polskiego* 2007, t. 1). Tak więc, odwołując się w dalszym ciągu do wspomnianej publikacji, jest to postrzeganie⁴ danego miejsca, ale z uwzględnieniem opinii o nim, dokonanej w wyniku przeprowadzonej analizy.

Szerszym ujęciem wizerunku destynacji turystycznej jest wizerunek terytorialny, który przez Ph. Kotlera, D. Haidera i I. Reina jest definiowany jako zbiór m.in. przekonań, idei, postaw i wyobrażeń, jakie człowiek ma w stosunku do określonego miejsca (za: Daszkiewicz 2012). Z kolei wizerunek destynacji turystycznej interpretuje się jako pewną wypadkową procesu myślowego, odwołującego się do wiedzy, odczuć, opinii i oczekiwań turystów w stosunku do tej destynacji (Adamczyk 2010). Jest to pewna seria subiektywnych spostrzeżeń, *umysłowego odzwierciedlenia środowiska w świadomości* (Dudek-Mańkowska 2011) człowieka, wyobrażeń związanych z danym miejscem, co z kolei wpływa na tworzenie się skrótów myślowych i stereotypów. *Zarówno geografowie turystyki (...), jak i socjologowie (...) podkreślają ogromny wpływ stereotypów społecznych kształtowanych przez środki masowego przekazu, literaturę podróżniczą, a nawet literaturę piękną, na wybór destynacji turystycznej* (Dłużewska 2009).

Wizerunek powstaje w wyniku „uzewnętrznienia” tożsamości danego miejsca, jego prezentacji i komunikacji z otoczeniem. Tożsamość jest kategorią, która symbolizuje dany obszar i definiuje go jako całość (Folga 2011). Tożsamość wyraża się poprzez elementy stałe, cechy identyfikujące i charakteryzujące destynację, które wyróżniają ją spośród innych, a związane są z działaniami podejmowanymi w celu budowania własnej „osobowości i charakteru” (Łuczak 2000). Na „osobowość”, w przypadku obszarów, będą składały się *obyczaje*

⁴ Czyli *uświadomienie sobie wrażenia wywołanego działaniem bodźca zewnętrznego na zmysły* (*Słownik Języka Polskiego* 2007, t. 2).

i obrzędy nazywane kulturą danego terenu, a także styl sprawowania władzy (Folga 2011).

Wizerunek, z punktu widzenia jego kształtowania, winno się rozpatrywać z dwóch podstawowych poziomów: nadawcy, czyli obszaru recepcji turystycznej oraz odbiorcy, czyli rzeczywistego bądź potencjalnego turysty. Przy czym należy zaznaczyć, że wizerunek jest sprzężeniem i przenikaniem się *treści płynących od nadawcy i efektów przekazu odbieranego przez adresata* (Raszka 2002).

Człowiek kształtuje w sobie wyobrażenie danego obszaru recepcji turystycznej *poprzez sieć skojarzeń budowanych przez dłuższy czas jako rezultat akumulacji wielu stymulatorów* (Glińska, Florek, Kowalewska 2009). Tak więc na obraz danego miejsca w społecznej świadomości można oddziaływać. Przy czym nie ma się wpływu na indywidualne doznania, ale istnieje *możliwość kształtowania kontekstu wizerunku* (Glińska, Florek, Kowalewska 2009). Możemy zatem wywoływać pozytywne, miłe skojarzenia i doznania, co kreuje odpowiedni wizerunek danej destynacji turystycznej.

Według W. Gartnera wizerunek składa się z trzech zasadniczych wymiarów:

- poznawczego (kognitywnego) – wiedza, doświadczenie;
- emocjonalnego (afektywnego) – odczucia, sympatia;
- behawioralnego (konatywnego) – skłonność do podejmowania określonych działań, zachowań (za: Glińska, Florek, Kowalewska 2009).

Należy zauważyć, że zmiana jednego z komponentów będzie niejednokrotnie wpływać na pozostałe elementy. Jest to zbiór subiektywnych wyobrażeń o danym miejscu, opartych na posiadanych formalnych i nieformalnych przekazach informacji, wiedzy, w tym własnym doświadczeniu, jak i przekazie medialnym czy pogłoskach (Bąk 1999, Szromnik 2007). W przypadku turystyki, jak pokazują badania⁵, najważniejszym źródłem informacji są rodzina i znajomi, co wzmacnia rolę komunikacji bezpośredniej i przekazu od innych osób.

Z kolei na kształtowanie wizerunku, z punktu widzenia destynacji turystycznej, mają wpływ:

- tożsamość miejsca (w tym m.in. system identyfikacji wizualnej);
- komunikacja marketingowa;
- komunikacja pozamarketingowa;
- wizerunek produktów (marek);
- wizerunek kraju, regionu;
- społeczności lokalne oraz adresaci wizerunku (Budzyński 2008, Folga 2011).

Zatem, biorąc pod uwagę właściwości wizerunku destynacji turystycznej, należy wyszczególnić m.in. następujące jego cechy:

- zindywidualizowanie;
- zmienność;

⁵ Por. np. K. Borkowski, T. Grabiński, L. Mazanek, R. Seweryn, A. Wilkońska, 2010, *Ruch turystyczny w Krakowie w 2010 r. Raport końcowy*, Małopolska Organizacja Turystyczna, Kraków.

- oparcie na stereotypach, uproszczony przekaz;
- istotne znaczenie nieformalnych komunikatów;
- subiektywność;
- długoczasowe budowanie;
- wewnętrzna złożoność;
- istotna rola w budowaniu przewagi konkurencyjnej;
- konieczność specjalistycznych badań.

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja wyników badań sondażowych, odnoszących się do postrzegania i oceny wybranych elementów, mających bezpośredni wpływ na odbiór Beskidu Niskiego i jego wizerunek turystyczny.

Beskid Niski nie był dotychczas poddany szerzej zakrojonym badaniom i analizom naukowym z punktu widzenia postrzegania i oceny tego obszaru przez turystów (w tym również turystów potencjalnych). Stąd zaprezentowane w dalszej części wyniki stanowią istotny przyczynek do budowania marketingowych programów strategicznych, zarówno dla tego obszaru, jak i całych Karpat.

Metodyka badań

Wizerunek turystyczny można badać i analizować z różnych punktów widzenia, biorąc pod uwagę np. miejsce poboru próby badawczej czy czas badań. Przyjęto, uwzględniając możliwości finansowe zleceniodawcy, że właściwymi miejscami i wydarzeniami do badań, ze względu na zróżnicowany rozkład respondentów, będą największe w Polsce targi turystyczne tj. TTWarsaw (Warszawa) i Tour Salon (Poznań). Badania przeprowadzono we wrześniu (w Warszawie) i październiku (w Poznaniu) 2012 r. Miały one charakter sondażowy, polegały na wywiadach opartych na zestandaryzowanym kwestionariuszu, który zawierał zarówno pytania zamknięte, jak i otwarte.

Uwzględniając wyłącznie poprawnie wypełnione kwestionariusze, próba badawcza liczyła ogółem 176 osób (na obu targach). Dobór próby badawczej miał charakter losowy, ankieterzy przemieszczali się w najbliższym otoczeniu stoisk małopolskiego i podkarpackiego.

Celem badań było uzyskanie opinii respondentów – w tym tych, którzy nigdy wcześniej w Beskidzie Niskim nie byli (71,6% respondentów), jak również tych, którzy zwiedzali wcześniej ten obszar (28,4% respondentów) – na temat oceny obecnego wizerunku turystycznego. Zapytano także respondentów o pożądane (w dłuższej perspektywie czasowej) kierunki budowy wizerunku turystycznego Beskidu Niskiego i jego poszczególnych komponentów. Należy zwrócić także uwagę, że powyższe badania odnosiły się jedynie do wizerunku zewnętrznego, nie przeprowadzono badań wśród społeczności lokalnych z tego terenu (wizerunek wewnętrzny).

W przeprowadzonych badaniach starano się znaleźć odpowiedź na kilka istotnych, z punktu widzenia oceny wizerunku, pytań:

- Czy badany teren jest znany respondentom i w jakim stopniu?
- Jakie narzędzia promocyjne byłyby najefektywniejsze w komunikacji z potencjalnymi klientami?
- Czego oczekują klienci z punktu widzenia pobytu o charakterze turystycznym w miejscowości położonej w górach?
- Jakie skojarzenia wywołuje Beskid Niski? Co jest postrzegane jako element charakterystyczny dla tego obszaru?
- Co powinno stanowić podstawę budowy wizerunku turystycznego Beskidu Niskiego? Kto byłby najlepszym Ambasadorem tego obszaru?
- Jak oceniany jest Beskid Niski na tle konkurencji, co wyróżnia go *in plus*, a co *in minus*?

Charakterystyka respondentów

Przeprowadzone na targach badania pozwoliły na uzyskanie opinii o Beskidzie Niskim od przedstawicieli wszystkich polskich województw, przy czym dominowali respondenci z mazowieckiego i wielkopolskiego (tab. 1), co było związane z lokalizacją targów.

Tab. 1. Miejsce zamieszkania respondentów wg województw

Województwo	Udział w %
Wielkopolskie	29,7
Mazowieckie	29,1
Śląskie	14,3
Małopolskie	10,9
Zachodniopomorskie	5,1
Łódzkie	2,3
Pomorskie	2,3
Dolnośląskie	1,7
Kujawsko-pomorskie	1,7
Warmińsko-mazurskie	1,1
Lubuskie	0,6
Podkarpackie	0,6
Świętokrzyskie	0,6
Suma	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Stosunkowo wielu respondentów pochodziło z województw: śląskiego i małopolskiego, co było szczególnie cenne, z uwagi na fakt, że są to podstawowe

rynków emisyjnych z punktu widzenia turystyki przyjazdowej w Beskid Niski (bliiskość położenia i wielkość rynków).

W kolejnej tabeli (nr 2) przedstawiono dane charakteryzujące cechy demograficzno-społeczne respondentów.

Tab. 2. Cechy demograficzno-społeczne respondentów

Cechy	Wartość
Wiek (średni)	31,7 lat
Płeć	
Kobieta	67,6%
Mężczyzna	32,4%
Wykształcenie	
Wyższe	71,8%
Średnie	20,7%
Podstawowe	7,5%
Inne	0,0%
Status zawodowy	
Uczeń	6,8%
Student	47,2%
Osoba zajmująca się domem	2,3%
Bezrobotny(a)	1,1%
Emeryt	3,4%
Rencista	1,1%
Aktywny zawodowo	47,7%

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Wśród osób objętych badaniami dominowały kobiety z wyższym wykształceniem, studiujące bądź aktywne zawodowo.

Wyniki badań oraz ich interpretacja

Podstawowym problemem, który należało rozstrzygnąć w kontekście kształtowania pożądanego wizerunku turystycznego Beskidu Niskiego, było określenie świadomości lokalizacji tego obszaru na mapie Polski oraz rozeznania w znajdujących się tutaj miejscowościach (tab. 3 i 4). Nieznajomość terenu pociąga za sobą stosowanie innych technik i treści w komunikacji z rynkiem, niż w sytuacji, w której dany obszar jest dobrze znany.

Tab. 3. Opinia respondentów odnośnie do położenia Beskidu Niskiego na tle podziału administracyjnego kraju

Województwa	Udział w %
Lubelskie / podkarpackie	2,3
Małopolskie / śląskie	10,8
Podkarpackie / małopolskie	74,4
Świętokrzyskie / podkarpackie	10,2
Inne	0,0
Brak odpowiedzi	2,3
Suma	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Znaczna część respondentów prawidłowo wskazała lokalizację Beskidu Niskiego. Przy czym należy zwrócić uwagę, że badania przeprowadzono w pobliżu stoisk regionalnych województwa małopolskiego i podkarpackiego, co mogło ułatwić poprawną lokalizację obszaru. Na stosunkowo niską orientację w terenie wskazują natomiast wyniki przedstawione w kolejnej tabeli, dotyczące pytania o znajomość konkretnych miejscowości z badanego obszaru oraz jego sąsiedztwa.

Tab. 4. Znajomość wybranych miejscowości Beskidu Niskiego i położonych w jego bezpośrednim sąsiedztwie

Miejscowość	Odsetek odpowiedzi			
	Byłem(am)	Słyszałem(am)	Nie kojarzę	Suma
Bartne	5,6	13,1	81,3	100,0
Dukla	12,5	21,6	65,9	100,0
Gładyszów	7,4	22,2	70,4	100,0
Gorlice	16,4	47,2	36,4	100,0
Grybów	13,1	19,3	67,6	100,0
Iwonicz-Zdrój	22,7	44,9	32,4	100,0
Klimkówka	7,4	15,9	76,7	100,0
Krempna	4,5	11,4	84,1	100,0
Kwiatów	2,8	7,4	89,8	100,0
Małastów	4,5	9,1	86,4	100,0
Rymanów-Zdrój	16,5	36,4	47,2	100,0
Sękowa	9,1	21,6	69,3	100,0
Wapienne	6,2	19,9	73,9	100,0
Wołowiec	8,0	15,9	76,1	100,0
Wysowa-Zdrój	14,8	31,3	53,9	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Biorąc pod uwagę największe miejscowości z terenu Beskidu Niskiego, należy zauważyć, że są one słabo rozpoznawane. Turyści zazwyczaj o nich w ogóle nie słyszeli i nie mają z nimi żadnych skojarzeń. Najlepiej znane są uzdrowiska: Iwonicz-Zdrój i pobliski Rymanów-Zdrój oraz Gorlice i Grybów – miasta sąsiadujące z Beskidem Niskim. Inne, relatywnie dobrze znane miejscowości to: Dukla, Gładyszów, Sękowa i Wysowa-Zdrój. Pozostałe ośrodki, w tym uzdrowisko w Wapiennem, są w zasadzie zupełnie nieznane.

Chcąc wykorzystać badania do planowania strategicznego rozwoju turystyki na danym obszarze, niezbędne jest określenie jego pozycji na tle konkurencji. W prezentowanych w niniejszym artykule wynikach badań sondażowych z zakresu turystyki, przeprowadzonych podczas dwóch najważniejszych w Polsce imprez targowych, respondentów zapytano o to, czy Beskid Niski wypada lepiej czy gorzej w odniesieniu do innych obszarów recepcji turystycznej (tab. 5). Respondenci zostali poproszeni o rozwinięcie swojego zdania, tj. z jakiego powodu uważają, że wypada lepiej lub gorzej.

Tab. 5. Ocena Beskidu Niskiego na tle innych obszarów turystycznych

Aspekt	Udział w %
Nie mam zdania	75,0
Wypada lepiej	7,4
Wypada gorzej	17,6
Suma	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Przede wszystkim należy zwrócić uwagę, że jedynie co czwarty respondent wyraził swoje zdanie na temat tego, czy wizerunek Beskidu Niskiego jest lepszy czy gorszy w stosunku do obszarów konkurencyjnych, takich jak np. Bieszczady. Wśród tych, którzy ocenili Beskid Niski na tle konkurencji, dominowały wypowiedzi, że obszar ten wypada gorzej, przy czym przede wszystkim zwracano uwagę na słabą komunikację z rynkiem. Wśród pozytywnych aspektów podkreślano zwłaszcza niski stopień komercjalizacji regionu. Co interesujące, te oceny jedynie nieznacznie *in plus* zmieniły się, jeżeli wzięto pod uwagę tylko osoby, które wcześniej odwiedziły którąś z miejscowości Beskidu Niskiego. Połowa respondentów nadal nie miała zdania (54%), natomiast 18% osób oceniło ten obszar lepiej od konkurencji, a aż 28% gorzej.

Chcąc jak najefektywniej zaplanować komunikaty promocyjne, co jest szczególnie istotne w związku z budową wizerunku turystycznego Beskidu Niskiego, zapytano respondentów, jakie ich zdaniem narzędzia powinny być wykorzystane (tab. 6).

Tab. 6. Najbardziej efektywne narzędzia promocji w opinii Respondentów (wielokrotność wyboru)

Narzędzie	Udział w %
Artykuł w czasopiśmie	29,5
Artykuł w gazecie codziennej	13,1
Audycja radiowa	25,6
Duży billboard	30,7
Gazetka dostarczana pocztą	8,5
Prezentacje i pokazy podczas targów turystycznych	34,7
Reklama na dużych portalach internetowych	44,3
Reklama w telewizji	59,7
Strony internetowe danego miejsca	48,9
Inne	2,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Pamiętając, że dużą grupę respondentów stanowili ludzie młodzi, wśród najczęściej wymienianych narzędzi i technik promocji, zdaniem badanych, do najefektywniejszych należały: reklama telewizyjna oraz internet jako medium reklamowe. Stosunkowo dużo respondentów (1/3) zwróciło uwagę także na targi turystyczne, co związane było z miejscem poboru próby. Najgorzej oceniona była reklama pocztowa oraz wydawnicza z użyciem gazet codziennych. Wśród innych form respondenci wymieniali marketing szeptany i inne formy reklamy w Internecie (telewizja internetowa czy m.in. portale społecznościowe). Należy jednak zwrócić uwagę, że badając rzeczywistych turystów w danym ośrodku turystycznym, okazuje się często, że głównym źródłem informacji jest rodzina i znajomi, a nie konkretne narzędzia promocji (o czym już wcześniej wspomniano).

Szukając odpowiedzi na pytanie, jakie elementy wykorzystywać do kształtowania wizerunku turystycznego, poproszono respondentów o przypisanie znaczenia wybranych elementów danego obszaru (zamknięta lista cech) w wyborze miejsc na wyjazdy turystyczne (tab. 7).

Tab. 7. Znaczenie poszczególnych elementów obszarów górskich w wyborze kierunku wyjazdu turystycznego (min. 1, max 5)

Wyszczególnienie	Ocena
Akweny wodne, kąpieliska	3,3
Baza noclegowa niskiej kategorii (gospodarstwa agroturystyczne, pokoje gościnne itp.; poniżej 3 gwiazdek hotelowych)	3,6
Baza noclegowa wysokiej kategorii (od 3 do 5 gwiazdek hotelowych)	3,0
Dojazd, sieć dróg	4,2
Dostępność komunikacyjna publicznymi środkami transportu	4,0
Dostęp do usług rzemieślniczo-pamiątkarskich	2,7

Wyszczególnienie	Ocena
Dostęp do Internetu	3,4
Obiekty rozrywkowe (kluby, dyskoteki itp.)	2,7
Obiekty rekreacyjne (ścieżki zdrowia, szlaki, trasy np. rowerowe, konne itp.)	4,1
Obiekty sportowe (boiska, korty tenisowe, siłownie itp.)	3,3
Obiekty i usługi uzdrowiskowe (pjalnie wód, masaże itd.)	3,6
Obiekty kultury (zabytki, muzea, kina itd.)	3,5
Ogólnodostępne, zagospodarowane tereny zielone	3,7
Świadomość obecności innych turystów	3,0
Wydarzenia kulturalne	3,3
Wypożyczalnie sprzętu (kajaki, rowery itp.)	3,6
Zróżnicowana baza gastronomiczna	4,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Największe znaczenie, z punktu widzenia miejscowości górskiej, respondenci przyznali dostępności drogowej i transportowi publicznemu (w skali 1–5 ich znaczenie oceniono odpowiednio na 4,2 i 4,0), a wśród elementów infrastruktury turystycznej najwyżej ocenili zróżnicowaną ofertę rekreacyjną oraz gastronomiczną (w obydwu przypadkach średnia ocena wyniosła 4,1). Najmniejszą rangę przypisano obiektom rozrywkowym, wysokiej jakości bazie noclegowej oraz ofercie rzemieślniczo-pamiątkarskiej. Na poziomie średnim (3,0) respondenci ocenili świadomość obecności innych turystów, co w przypadku Beskidu Niskiego, gdzie mamy do czynienia ze znacznymi obszarami niezamieszkanymi, może być istotnym argumentem za przyjazdem w ten region. W tym miejscu należy zadać sobie pytanie, na ile powyższe elementy wiążą się ze skojarzeniami, jakie mają respondenci w związku z Beskidem Niskim. Swobodne skojarzenia i wypowiedzi (pytanie otwarte), jakie nasuwały się respondentowi w związku z hasłem: „Beskid Niski”, przedstawiono w tabeli 8.

Tab. 8. Skojarzenia wskazywane przez respondentów na hasło „Beskid Niski”

Skojarzenia	Udział w %
Z niczym	39,8
Skojarzenia:	60,2
1. góry (niskie, łagodne)	
2. przyroda (czystość, dzikość)	
3. krajobraz niskich gór	
4. Łemkowie	
5. uzdrowiska (ogółem, woda mineralna)	
6. wędrowniki, biwaki, szlaki	
7. drewniana architektura, cerkwie	
8. narty, śnieg	
9. zwierzęta (konie, rysie, wilki)	
10. cisza, spokój	

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Należy podkreślić, że 40% badanych nie miało żadnych skojarzeń z Beskidem Niskim, nic nie przychodziło im na myśl w momencie badania. A trzeba pamiętać, że były one prowadzone w bezpośrednim sąsiedztwie stoiska małopolskiego i podkarpackiego. Wśród osób, które miały jakiegokolwiek skojarzenia, najczęściej pojawiały się bezpośrednie odniesienia do Beskidów – jako gór, a słowo Niski, kojarzono właśnie z niskimi, łagodnymi górami. Dalsze skojarzenia związane były z przyrodą, krajobrazem, jak również odwoływano się do walorów i specyfiki kulturowej tego obszaru. Wśród konkretnych miejsc (generalnie rzadko wskazywanych), najczęściej wymieniano Krynicy-Zdroj (sic!), Magurski Park Narodowy czy np. Bieszczady (sic!).

W kolejnej tabeli (nr 9) zaprezentowano odpowiedzi na pytanie dotyczące znanej osoby, która mogłaby stać się „magnesem” przyciągającym ruch turystyczny w ten region. Pytanie miało charakter zamknięty (określona lista nazwisk osób związanych z obszarem), ale umożliwiono dodanie własnej propozycji.

Tab. 9. Ocena potencjalnych Ambasadorów marki Beskid Niski

Osoba	Udział w %
Andrzej Stasiuk	7,4
Jerzy Hoffman	17,6
św. Jan z Dukli	17,0
Ignacy Łukasiewicz	17,6
Wincenty Pol	9,7
Roman Reinfuss	0,6
Nie znam tych osób	29,5
Inne	2,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Należy stwierdzić, że respondenci nie utożsamiają żadnej z wymienionych postaci z Beskidem Niskim na tyle, żeby ta osoba mogła stać się „Ambasadorem” tego obszaru. Nie potrafili również wskazać żadnej innej osoby, która mogłaby pełnić taką rolę. Podając swoje pomysły, wymieniali osoby znane z telewizji i kina (np. Piotr Adamczyk), które dotychczas nie miały żadnych istotnych związków z omawianym terenem.

Kolejne pytanie dotyczyło elementów, które powinny stać się wizytówką obszaru. Pytanie miało charakter otwarty. Respondenci, podobnie jak w przypadku pytania o skojarzenia, wymieniali elementy odwołujące się do walorów przyrodniczych Beskidu Niskiego (tab. 10).

Tab. 10. Wizytówka Beskidu Niskiego w opinii respondentów (ranking najczęściej pojawiających się odpowiedzi)

Aspekt	Ranking
Przyroda	1
Góry	2
Krajobraz	3
Ośrodki spa i lecznictwa uzdrowiskowego	4
Walory kulturowe	5
Czyste powietrze, spokój, cisza	6
Ekologia	7
Drewniane kościoły z listy UNESCO	8
Kuchnia regionalna (ser)	9
Zwierzęta, np. konie huculskie	10

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Przyroda, góry, krajobraz, czyste środowisko, spokój, cisza to te elementy, dzięki którym respondenci cenią Beskid Niski. O sile tego obszaru stanowią również uzdrowiska i walory kulturowe (Łemkowie, architektura drewniana), w tym również związane z kuchnią.

W najbliższych latach podmioty branży turystycznej z terenu Beskidu Niskiego oraz inne związane z rozwojem i promocją turystyczną województwa małopolskiego i podkarpackiego czy Karpat muszą podjąć różnorodne działania promocyjne, o zdecydowanie większej niż dotychczas skali, a także zintensyfikować działania na rzecz budowania odpowiednich produktów turystycznych. *Zmiany w wyobrażeniach turystów, będące efektem działań promocyjnych, powinny przebiegać równocześnie ze zmianami podaży, podejmowanymi w celu jej przystosowania do zmieniających się potrzeb* (Bąk 1999). Wykreowanie pożądanego wizerunku zależy od wielu podmiotów rynku i odpowiedniego budowania komunikatów, a *wszelkie działania marketingowe muszą być zorientowane na konkretne grupy docelowe* (Glińska, Florek, Kowalewska 2009).

Wnioski

Na podstawie przeprowadzonych i zaprezentowanych w niniejszym artykule badań można wskazać kilka zaleceń dotyczących wizerunku turystycznego Beskidu Niskiego:

1. Stosunkowo słaba znajomość tego terenu, w tym jego położenia i dostępności komunikacyjnej, wymaga budowania treści przekazu promocyjnego na podstawowych informacjach oraz uwzględniania w nim bardziej znanych miejscowości, zlokalizowanych również w otoczeniu tego obszaru.

2. Wybierając media i formy przekazu promocyjno-informacyjnego należy szczególną uwagę zwracać na internet i różnego rodzaju reklamy. Nie można także zapominać o marketingu szeptanym oraz znaczeniu znajomych i rodziny w przekazie informacji. W związku z tym obiekty noclegowe, gastronomiczne i inne powinny zadbać o to, aby znaleźć się na portalach typu *TripAdvisor*.
3. Skojarzenia, jakie mają z tym obszarem respondenci, odpowiadają jego specyfice i założeniom zrównoważonego rozwoju turystyki, co jest niezwykle cenne również w świetle budowania pożądanego wizerunku tego obszaru.
4. Respondenci nie kojarzą jednoznacznie z badanym obszarem żadnej znanej osoby. Należy zwrócić uwagę na to, aby podjąć współpracę ze znaną osobą lub osobami (dziennikarzami, aktorami itd.) i przygotować dla nich np. specjalne pakiety pobytowe.
5. W związku z tym, że Beskid Niski wypada bardzo słabo w ocenie osób, które ten obszar odwiedziły, niezbędne będzie wzmoczenie działań mających na celu budowanie konkurencyjnych, unikatowych produktów turystycznych.
6. Ze względu na bardzo słabą pozycję badanego obszaru na rynku turystycznym, konieczne jest nasilenie działań promocyjno-informacyjnych oraz śledzenie konkurencji, w tym zwłaszcza inicjatyw turystycznych podejmowanych w kontekście Bieszczad.

Literatura

- Adamczyk T., 2010, *Metody badania wizerunku destynacji turystycznych na przykładzie wybranych artykułów literatury przedmiotu*, [w:] Z. Młynarczyk, A. Zajadacz (red.), *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki*, t. VII, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Bąk S., 1999, *Marketingowa koncepcja produktu turystycznego*, [w:] K. Mazurek-Łopacińska (red.), *Problemy zarządzania sferą kultury i turystyki*, Wyd. Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Warszawa-Wrocław.
- Budzyński W., 2008, *Wizerunek równoległy – nowa szansa promocji firmy i marki*, Wyd. Poltext, Warszawa.
- Daszkiewicz M., 2012, *Badanie wizerunku terytorialnego z wykorzystaniem metod opartych na swobodzie skojarzeń*, [w:] K. Mazurek-Łopacińska (red.), *Nauki o zarządzaniu. Management Sciences*, Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.
- Dłużewska A., 2009, *Spoleczno-kulturowe dysfunkcje turystyczne w krajach islamu*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

- Dudek-Mańkowska S., 2011, *Koncepcja wizerunku miasta*, [w:] A. Grzegorzczak, A. Kochaniec (red.), *Kreowanie wizerunku miast*, Wyd. Wyższa Szkoła Promocji, Warszawa.
- Folga R., 2011, *Kreowanie wizerunku miast-pomników szczególnie naznaczonych przez historię*, [w:] A. Grzegorzczak, A. Kochaniec (red.), *Kreowanie wizerunku miast*, Wyd. Wyższa Szkoła Promocji, Warszawa.
- Glińska E., Florek M., Kowalewska A., 2009, *Wizerunek miasta od koncepcji do wdrożenia*, Wyd. Wolters Kluwer, Warszawa.
- Łuczak A., 2000, *Istota tożsamości miasta*, Samorząd Terytorialny, nr 10.
- Raszka B., 2002, *Wizerunek miasta a polityka turystyczna*, [w:] K. Michałowski (red.), *Informacja i promocja w turystyce*, Wyd. Politechnika Białostocka, Białystok.
- Słownik Języka Polskiego*, 2007, t. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Słownik Języka Polskiego*, 2007, t. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Strategia rozwoju zrównoważonej turystyki w Karpatach*, 2014, stan na dzień 5 sierpnia 2014 r., mps.
- Szromnik A., 2007, *Marketing terytorialny*, Wyd. Wolters Kluwer, Kraków.

The image of the Low Beskid Mountains in the eyes of tourism fair participants

Summary

The image of an area is inextricably linked to the creation of a tourism product and the preparation and execution of promotion activities. It is the resultant of people's mental image of a place, based on their own knowledge supplemented by formal and informal information sources. This article aims at presenting and evaluating the results of survey research on the current image of the Low Beskid Mountains as a tourist destination in the eyes of outsiders. The perception of the area in question by tourists, including those who had not visited it, had so far never been subject to extensive research. Therefore, the results of the survey research conducted during two largest fair events in Poland are an important contribution to shaping marketing strategies for that area and the Carpathians as a whole.

Słowa kluczowe: wizerunek turystyczny, Beskid Niski, badania sondażowe.

Key words: tourism image, the Low Beskid Mountains, survey research.

Wybrane problemy rozwoju turystyki w Beskidzie Niskim i na Pogórzu Karpackim w świetle badań ruchu turystycznego

Wprowadzenie

Karpaty to jeden z głównych łańcuchów górskich w Europie. Jest zamieszany przez około 14 mln osób. Do podstawowych działów gospodarki Karpat zalicza się: rolnictwo, leśnictwo, przemysł i turystykę. Turystyka jest obecnie najszybciej rozwijającym się sektorem gospodarki regionu (Kurek 2004). Mając na względzie fakt, że sektor ten rozwija się, wykorzystując bogate dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe, istnieje konieczność prowadzenia działań wpisujących się w zasady zrównoważonego rozwoju.

Turystyka zrównoważona nie ma jednej, powszechnie akceptowanej definicji. Nawiązuje ona do pojęcia „rozwój zrównoważony” i jest bliska takim określeniom jak: „turystyka alternatywna”, „turystyka odpowiednia”, „turystyka odpowiedzialna”, „zielona turystyka”, „miękka turystyka”, „ekoturystyka”, „turystyka przyrodnicza”, „turystyka przyjazna środowisku” (Kowalczyk 2010, Niezgodna 2008). Według Światowego Funduszu na rzecz Przyrody (WWF) jest to turystyka, która wykorzystuje zasoby przyrody, zachowując jej naturalny charakter. Nie narusza również tożsamości kulturowej, zwyczajów i stylu życia społeczności lokalnych oraz zapewnia im udział w dochodach z turystyki. Obejmuje ona m.in. rozwój właściwych form turystyki, zasilanie lokalnej gospodarki przez turystykę i udział lokalnej społeczności w istotnych decyzjach dotyczących turystyki (Kurek 2004).

---

¹ dr Krzysztof Szpara, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie, Katedra Geografii, kszpara@wsiz.rzeszow.pl

² dr Bernadetta Zawilińska, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Katedra Gospodarki Regionalnej, bernadetta.zawilinska@uek.krakow.pl

³ dr Anna Wilkońska, Akademia Wychowania Fizycznego im. B. Czecha w Krakowie, Katedra Turystyki i Rekreacji, anna.wilkonska@awf.krakow.pl

Istotnym instrumentem dla wprowadzania w życie idei turystyki zrównoważonej w Karpatach jest *Ramowa konwencja o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat* (Konwencja Karpacka), w której określono główne cele polityczne promujące zintegrowane podejście do przyrodniczego i kulturowego dziedzictwa Karpat. Jej celem jest prowadzenie wszechstronnej polityki oraz współpraca na rzecz ochrony i zrównoważonego rozwoju Karpat, co w konsekwencji ma prowadzić do poprawy jakości życia, wzmocnienia miejscowej gospodarki i społeczności lokalnych oraz do zachowania walorów przyrodniczych i dziedzictwa kulturowego. Zagadnienia turystyki zrównoważonej dotyczy artykuł 9. tejże Konwencji (*Ramowa konwencja...* 2007).

Szczegółowe kwestie dotyczące wdrażania Konwencji Karpackiej w zakresie turystyki określone zostały w przyjętym w 2013 r. *Protokole o zrównoważonej turystyce ... (Protokół... 2013)*. Jego celem jest *umacnianie i ułatwianie współpracy między Stronami na rzecz rozwoju zrównoważonej turystyki w Karpatach, dla dobra obecnego i przyszłych pokoleń, w celu maksymalizacji korzyści z turystyki dla bioróżnorodności, ekosystemów i rozwoju społeczno-gospodarczego, a także korzyści z bioróżnorodności dla turystyki, przy jednoczesnym ograniczeniu negatywnych ekologicznych, środowiskowych i społeczno-gospodarczych oddziaływań turystyki (Protokół... 2013)*.

Prawidłowy rozwój turystyki zrównoważonej nie powinien się ograniczać do zachowania walorów środowiska przyrodniczego tylko poprzez stawianie „barier” przed turystami. Konieczne jest również uwzględnianie potrzeb turystów, a także aspiracji ludności odwiedzanych przez nich obszarów oraz interesy usługodawców (Kowalczyk 2010). Dlatego też konieczne jest uzyskanie wiedzy na temat struktury i potrzeb turystów. Tylko w ten sposób jest możliwe przygotowanie właściwej oferty turystycznej. Istnieje zatem potrzeba prowadzenia badań ruchu turystycznego.

W niniejszym opracowaniu przedstawiono wyniki badań na temat ruchu turystycznego, w związku z przygotowaniem dokumentu *Strategii zrównoważonego rozwoju turystyki „Magicznej Krainy Łemków i Pogórzan” na lata 2015-2020* (2015). Badania przeprowadzono wśród turystów od maja 2012 r. do sierpnia 2013 r., na terenie 47 miejscowości wchodzących w skład obszaru objętego Strategią⁴. Były one prowadzone w bazie noclegowej, w miejscach występowania atrakcji turystycznych oraz w informacji turystycznej. Realizował je zespół ankietatorów, a koordynowała Lokalna Organizacja Turystyczna „Beskid Zielony”. Zgromadzono 514 poprawnie wypełnionych kwestionariuszy ankiet.

Celem badań było poznanie struktury odwiedzających w celach turystycznych zachodnią część Beskidu Niskiego i równoległego pasa Pogórza oraz ich opinii na temat lokalnych atrakcji turystycznych i infrastruktury turystycznej.

---

⁴ Obszar objęty *Strategią* określono w rozdziale wprowadzającym oraz w rozdziale drugim niniejszej publikacji.

Ruch turystyczny w świetle danych GUS

Według GUS w 2013 r. na obszarze objętym strategią zanotowano prawie 65 tys. turystów. Ruch turystyczny nie jest rozmieszczony równomiernie. Największy ruch zanotowano w gminie Uście Gorlickie (26,6% ogółu turystów) – co wynika z lokalizacji na tym terenie uzdrowiska Wysowa-Zdrój, a także w gminach: Biecz (18,6%), Jedlicze (13,8%), Jasło – gmina miejska (9%), Ciężkowice (7,6%), Gorlice – gmina miejska (5,7%). W osiemnastu gminach nie zarejestrowano pobytu turystów. Dane te nie uwzględniają osób, które odwiedziły region, ale nie korzystały z noclegu, czyli tzw. odwiedzających jednodniowych. Na podstawie wyników badań przyjazdowego ruchu turystycznego przeprowadzonych na terenie województwa podkarpackiego w 2009 r., można założyć, że średnio stanowią oni 10,6% ogółu turystów (*Badanie przyjazdowego ruchu ... 2009*). Dlatego przyjęto, że liczba turystów na terenie objętym strategią sięga co najmniej 73 tys. w ciągu roku⁵.

Turystom udzielono w 2013 r. ponad 287 tys. noclegów, z czego najwięcej w gminie Uście Gorlickie (62,1%), a także w gminach: Jasło – gmina miejska (11,3%), Biecz (4,9%), Ciężkowice (4,4%).

Ponad połowa turystów (53%) nocowała w obiektach hotelowych. Udzielono tam jednak tylko nieco ponad 17% liczby noclegów. Ponad 82% przypadało na inne obiekty noclegowe.

Liczba turystów w 2013 r. w porównaniu z 2004 r. wzrosła zaledwie o 0,7%, ale liczba udzielonych noclegów już o ponad 11%. Wpływ na to miał głównie wzrost o ponad 30 tys. liczby udzielonych noclegów w gminie Uście Gorlickie. Wyraźne zmiany nastąpiły w ramach poszczególnych kategorii obiektów noclegowych. O około 25 punktów procentowych (z 28,2% do 53%) wzrósł odsetek turystów w obiektach hotelowych oraz zmalał odsetek turystów w innych obiektach noclegowych (z 71,8% do 47%).

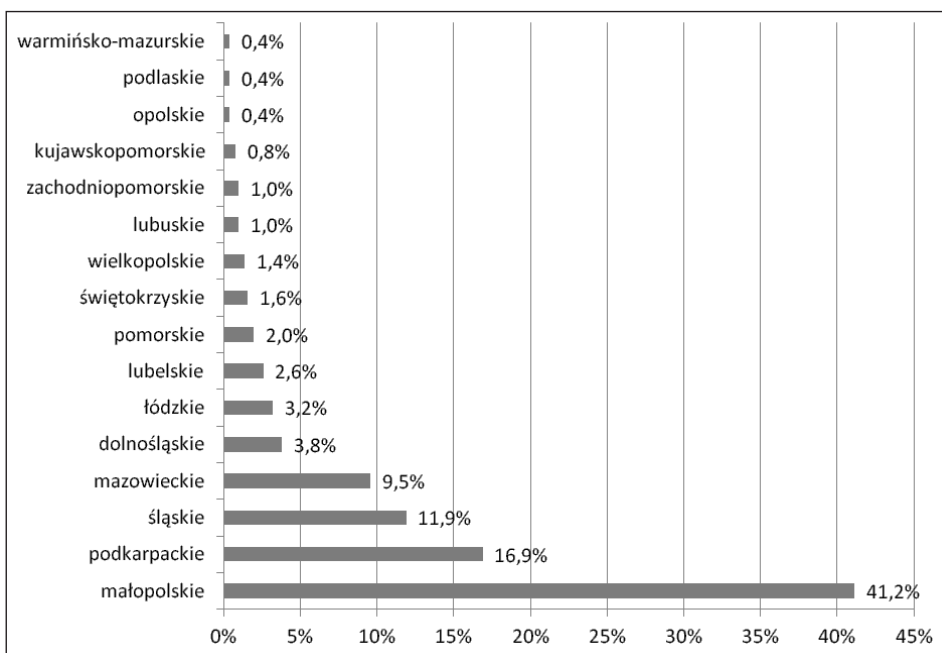
Obcokrajowcy stanowili zaledwie 1,9% osób objętych ewidencją, a udzielono im tylko 1,2% noclegów. Niewielki odsetek obcokrajowców to niekorzystne zjawisko. Powinny zostać podjęte działania w kierunku przygotowania oferty, infrastruktury i metody skutecznej promocji, które pozwolą w perspektywie znacząco zwiększyć odsetek turystów-obcokrajowców w regionie.

W 2013 r. na jednego turystę przypadało średnio 4,4 noclegu. Najdłuższe pobyty notowano w gminach: Wojaszkówka (15 noclegów) i Uście Gorlickie (10 noclegów). W porównaniu z 2004 r. długość pobytu uległa wydłużeniu średnio o 0,4 noclegu. Turyści w obiektach hotelowych spędzali średnio 1,4 nocy, a w innych obiektach noclegowych aż 7,8 nocy. Pobyty Polaków (4,5 noclegu) były znacznie dłuższe niż pobyty obcokrajowców (2,7 noclegu). Wydłużenie czasu trwania pobytów to zjawisko pozytywne. Turyści powinni być zachęceni do jak najdłuższego pobytu m.in. poprzez stworzenie produktów turystycznych umożliwiających zagospodarowanie czasu nawet w czasie niekorzystnych warunków atmosferycznych.

⁵ Jest to zapewne w dalszym ciągu wartość znacznie niedoszacowana, co wynika z niedoskonałości systemu gromadzenia danych GUS.

Charakterystyka respondentów

Zdecydowaną większość ankietowanych stanowiły osoby mieszkające w Polsce (97,9%) (głównie w województwach: małopolskim (41,2%) i podkarpackim (16,9%) oraz śląskim (11,9%) i mazowieckim (9,5%)) (ryc. 1). Mieszkańcy województwa małopolskiego i podkarpackiego stanowili w sumie prawie 60% populacji, a mieszkańcy czterech wymienionych województw – prawie 80% ogółu turystów. W czasie badań odnotowano przedstawicieli wszystkich polskich województw. Obcokrajowcy to głównie mieszkańcy Hiszpanii, Irlandii, Słowacji, Szwajcarii i Ukrainy.

Ryc. 1. Miejsce zamieszkania respondentów z Polski (wg województw)

Źródło: opracowano na podstawie wyników badań ankietowych przeprowadzonych wśród odwiedzających przez LOT „Beskid Zielony”.

Średnia wieku osób odwiedzających obszar badań to 39 lat. Liczba ludności w poszczególnych przedziałach wieku była podobna. Odsetek kobiet (56,1%) był nieco wyższy niż mężczyzn (43,9%). Ankietowani w większości deklarowali wykształcenie wyższe (54,3%) lub średnie (36,4%) (w sumie ponad 90%). Z reguły byli aktywni zawodowo (64,4%). Nieco mniejszy odsetek stanowili studenci (10,5%) i uczniowie (4,3%) oraz emeryci (8,2%), renciści (2,3%) i inni. Status materialny oceniano zazwyczaj jako średni (44,4%) i dobry (42,8%), rzadziej bardzo dobry (7,8%), a sporadycznie – zły i bardzo zły.

Organizacja wyjazdu

Nieco ponad 51% ankietowanych korzystało z noclegu, w tym prawie 9% – jeden nocleg, a 42% – 2 do 3 noclegów. W grupie 220 osób deklarujących więcej niż jeden nocleg przeważały osoby korzystające z dwóch noclegów (prawie 26%) i trzech noclegów (ponad 18%) oraz siedmiu noclegów (ponad 14%). Generalnie ponad 80% ankietowanych w tej grupie deklarowało pobyty trwające 2-7 nocy. Dużą grupę stanowili odwiedzający jednodniowi, którzy przebywali w regionie jeden dzień (prawie 20%) lub krócej – do trzech godzin (ponad 28%). Duży odsetek odwiedzających jednodniowych może wynikać m.in. ze znacznego udziału gości przybywających z nieodległych miejscowości oraz z braku oferty turystycznej mogącej dłużej zatrzymać turystów w regionie.

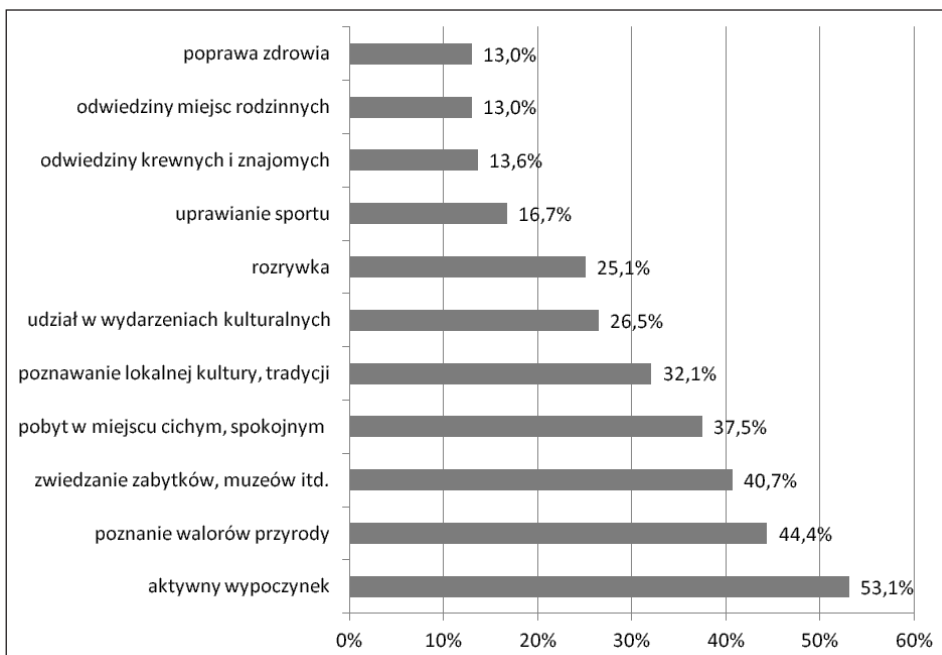
Prawie 1/3 ankietowanych nie nocowała na obszarze badań. Pozostali nocowali w jednej z około siedemdziesięciu pięciu miejscowości, w tym najczęściej w: Wysowej-Zdroju (ok. 14%), Gorlicach, Bieczu, Zduni, Chyrowej, Jodłowce Tuchowskiej, Krempej, Radocynie i Ropicy Górnej. Korzystano zwykle z oferty gospodarstw agroturystycznych (35,5%) i innych kwater prywatnych (10,6%) oraz pensjonatów (7,7%). Często nocowano również u rodziny lub znajomych (12%). Pozostałe rodzaje obiektów miały mniejsze znaczenie. Potwierdza to znaczącą w regionie rolę bazy noclegowej turystyki wiejskiej i powinno być wskazówką do kontynuowania rozwoju tego typu oferty.

Ponad 40% respondentów przebywało w czasie wycieczki tylko na terenie jednej miejscowości. Pozostali odwiedzali również inne miejsca. Odpowiedzi były bardzo zróżnicowane. Wskazano na ok. 180 miejsc (wiele poza obszarem badań). Najczęściej wymieniano: Wysową-Zdrój, Gorlice, Biecz, Krynicy-Zdrój (położoną poza obszarem objętym Strategią), Ciężkowice (w tym szczególnie Skamieniałe Miasto), Krempną i Szymbark.

Do najważniejszych celów przyjazdu respondenci zaliczyli (ryc. 2): aktywny wypoczynek (53,1%), poznanie walorów przyrody (44,4%), zwiedzanie zabytków, muzeów itd. (40,7%), pobyt w miejscu cichym i spokojnym (37,5%) oraz poznawanie lokalnej kultury i tradycji (32,1%). Nieco rzadziej odpowiedzi dotyczyły udziału w wydarzeniach kulturalnych (26,5%) i celu rozrywkowego (25,1%) oraz uprawiania sportu (16,7%), odwiedzin krewnych i znajomych (13,6%), odwiedzin miejsc rodzinnych (13%) i poprawy zdrowia (13%).

Sporadycznie (mniej niż po 10% odpowiedzi) celem przyjazdu były również: nauka sztuki ludowej i rękodzieła, ekoturystyka, realizacja specjalnych zainteresowań (w tym m.in.: grzybobranie, ornitologia, fotografia, malarstwo, zgrupowanie kondycyjne), a także (mniej niż 5 %) sprawy służbowe (biznes), odnowa duchowa (oczyszczenie), cel religijny, zakupy, udział w szkoleniu, konferencji i kongresie oraz inne cele (w tym m.in. podróż poślubna).

Dla 226 badanych (44%), którzy zaznaczyli główny cel przybycia do regionu, najistotniejsze były: aktywny wypoczynek (18,1%), zwiedzanie zabytków, muzeów itd. (14,2%), pobyt w miejscu cichym i spokojnym (11,9%) oraz udział

Ryc. 2. Najważniejsze cele przyjazdu do regionu

Źródło: opracowano na podstawie wyników badań ankietowych przeprowadzonych wśród odwiedzających przez LOT „Beskid Zielony”.

w wydarzeniach kulturalnych (11,1%). Pozostałe cele uzyskały zaledwie po nieco ponad 5% lub mniej wskazań. Powyższe odpowiedzi, dotyczące najważniejszych celów przyjazdu, wskazują na najbardziej doceniane przez turystów w regionie walory i są wskazówką, co powinno być bazą dla tworzonych produktów turystycznych.

Turyści podróżowali najczęściej samochodami (77,4%). Istotne jest więc dbanie o jak najlepszy stan sieci dróg, właściwe oznakowanie i odpowiednio przygotowane (szczególnie przy najważniejszych atrakcjach turystycznych) miejsca parkingowe. Znacznie rzadziej wskazywano na inne środki transportu: autobusy kursowe (5,8%), autokary wycieczkowe (4,5%), busy (3,9%) i pociągi (2,7%). Ankieterzy sporadycznie przemieszczali się też rowerami, pieszo, motocyklami, a nawet konno.

Wiedzę na temat Beskidu Niskiego i Pogórzy respondenci czerpali zwykle od rodziny lub znajomych (54,7%) oraz ze stron internetowych (39,1%). Mniej istotnymi źródłami informacji były też: przewodniki książkowe (11,1%), folde-ry (8%) i szkoła (6,2%). Najmniejsze znaczenie miały: radio i telewizja, targi turystyczne, prasa codzienna, czasopisma turystyczne oraz materiały uzyskane w Narodowym Funduszu Zdrowia przez kuracjuszy udających się do uzdrowisk. Jest to istotna wskazówka dla specjalistów od promocji, w jaki sposób dotrzeć do potencjalnych turystów z informacją na temat oferty turystycznej. Bardzo ważną rolę w tym zakresie odgrywa przede wszystkim marketing szeptany.

Ankietowani podróżowali zwykle w gronie rodziny (prawie 50%) lub ze znajomymi (prawie 1/3). Znacznie rzadziej wyjazdy realizowane były samotnie (14%) lub w grupach zorganizowanych (prawie 9%). Oferta powinna być zatem ukierunkowana w największym stopniu na kilkuosobowe pobyty rodzinne i towarzyskie.

Spośród 256 osób deklarujących spędzanie czasu wolnego w gronie rodzinnym, 46,1% wskazało na jedną towarzyszącą osobę, 16% – na dwie osoby, a 22,3% – na trzy osoby. Aż 92,2% deklarowało 1-4 osoby towarzyszące. Podobnie w przypadku wyjazdów w gronie znajomych, najczęściej respondentom towarzyszyła 1 osoba (52,1%), a nieco rzadziej 2 (14,4%) lub 3 (9,6%) osoby, co w sumie daje 76% w przedziale 1-3 osób. Oferta przygotowywana dla turystów na obszarze objętym strategią powinna być zatem ukierunkowana w największym stopniu na kilkuosobowe pobyty rodzinne i towarzyskie.

Na pytanie dotyczące budżetu przeznaczanego na pobyt odpowiedziało nieco ponad 82% ankietowanych. Pozostali nie chcieli ujawniać tych informacji lub nie potrafili oszacować kwoty. Na pobyt przeznaczano zwykle niewielkie kwoty (prawie 20% osób – do 50 zł, 17,3% – 51 do 100 zł, a 31,7% – 101 do 500 zł). Wynikało to częściowo ze średniego statusu materialnego i dużego udziału odwiedzających jednodniowych. Być może jednak brakowało również produktów, których zakupem klienci byłiby zainteresowani. Odsetek respondentów przeznaczających na pobyt kwoty w przedziale 500-1000 zł wyniósł nieco ponad 11%, a między 1000 a 2000 zł zaledwie 2,1%.

Przyjazdy na obszar badań były organizowane zazwyczaj samodzielnie (73,3%) lub przez rodzinę i znajomych (15,8%). Rzadko korzystano z pomocy portalu (biura) internetowego, szkoły, zakładu pracy, parafii (kościół) i innych (uczelnie, stowarzyszenia, kluby, NFZ, ZUS). Ani jedna odpowiedź nie wskazywała na biuro podróży, jako organizatora wyjazdu.

Niespełna 1/3 ankietowanych odwiedziła ten obszar po raz pierwszy. Dla pozostałych był to przyjazd po raz drugi (15,6%) lub kolejny (23,5%), a 1/4 badanych przyjeżdża tam „często”. Powroty turystów w to samo miejsce po raz drugi i kolejny świadczą o zadowoleniu z usługi i są dla usługodawcy pozytywnym sygnałem. Należy jednak pamiętać, że znaczna część tych odpowiedzi dotyczyła odwiedzających jednodniowych oraz osób, które przeznaczały na pobyt niewielkie fundusze.

Ocena oferty turystycznej

Kwestionariusz zawierał również pytania pozwalające dokonać oceny oferty turystycznej regionu. Generalnie obszar objęty strategią został oceniony pozytywnie (tab. 1). Świadczy o tym duży odsetek ocen bardzo wysokich (22,3%) i wysokich (21,2%) oraz niewielki odsetek ocen bardzo niskich (3,8%) i niskich (5,3%). Najwyżej oceniono (suma ocen 5 i 4 wyższa niż 50%): atmosferę miejsca (86,6%), gościnność (84,6%), życzliwość mieszkańców (76,3%), bezpieczeństwo (66,9%), gastronomię (58,4%), jakość obsługi turysty (55,4%), bazę nocle-

gową (55,1%) i informację turystyczną (50,2%). Najniżej oceniono (suma ocen 1 i 2 wyższa niż 20%): toalety publiczne (24,3%), dostęp do Internetu (21,8%) i dostępność komunikacyjną (20,2%). Oceny te wskazują m.in. na znaczący potencjał miejsca, właściwe podejście usługodawców do turystów oraz w miarę dobrą bazę noclegową. Należy jednak dołożyć starań, aby poprawić m.in. pewne elementy infrastruktury turystycznej, w tym jakość i dostępność do publicznych toalet, dostępność do Internetu i dostępność komunikacyjną.

Tab. 1. Ocena elementów oferty turystycznej na obszarze badań

Element oferty turystycznej	Odsetek odpowiedzi						
	Nie mam zdania	1	2	3	4	5	Brak odp.
							
Atmosfera miejsca	2,7	0,6	0,8	6,6	25,3	61,3	2,7
Baza noclegowa	19,8	1,9	3,9	11,5	27,4	27,6	7,8
Bezpieczeństwo	9,3	0,8	2,7	11,1	26,8	40,1	9,1
Dostępność komunikacyjna	18,5	7,8	12,5	18,9	17,9	13,2	11,3
Dostęp do Internetu	25,5	12,1	9,7	12,1	14,8	14,6	11,3
Dostęp do lokalnej kultury i jej usług	18,1	3,7	3,9	16,3	27,0	19,1	11,9
Gastronomia	10,9	3,9	6,2	13,4	25,1	33,3	7,2
Gościnność	4,5	0,2	0,8	4,1	24,5	60,1	5,8
Informacja turystyczna	17,9	3,1	7,2	14,4	26,3	23,9	7,2
Jakość obsługi turysty	16,7	1,6	4,7	11,7	24,5	30,9	9,9
Obiekty rekreacyjno-sportowe (kąpieliska, ośrodki jazdy konnej itd.)	34,0	3,9	7,4	14,8	18,9	12,1	8,9
Obiekty kultury (zabytki, muzea, itd.)	22,4	3,7	3,9	12,1	27,4	22,0	8,6
Obiekty i usługi uzdrowiskowe (pijalnie wód, masaże itd.)	40,3	4,3	4,3	11,1	19,3	11,1	9,7
Oznakowanie turystyczne	16,1	3,1	8,0	18,5	29,4	15,8	9,1
Rozrywka	29,6	4,3	7,2	18,7	18,1	12,5	9,7
Szlaki piesze	27,2	1,8	3,7	13,8	24,3	21,0	8,2
Szlaki konne	54,5	4,5	4,1	7,2	11,7	7,0	11,1
Trasy rowerowe	45,5	3,5	4,7	10,3	17,1	8,8	10,1
Zagospodarowanie terenów zielonych	24,9	2,3	3,9	15,8	23,7	19,8	9,5
Toalety publiczne	29,0	11,7	12,6	17,1	13,6	6,6	9,3
Usługi rzemieślnicze (szewc, fryzjer itp.)	51,8	3,1	4,3	13,6	10,3	3,7	13,2
Wydarzenia kulturalne	32,1	3,3	3,7	14,6	20,8	12,8	12,6
Wypożyczalnie sprzętu (kajaki, itp.)	47,7	5,6	5,6	10,5	9,3	7,4	13,8
Życzliwość mieszkańców	8,0	0,4	1,2	6,0	24,5	51,8	8,2
Średnia	25,3	3,8	5,3	12,7	21,2	22,3	9,4

Źródło: opracowano na podstawie wyników badań ankietowych przeprowadzonych wśród odwiedzających przez LOT „Beskid Zielony”.

Szczególne zadowolenie turystów wzbudziły m.in.:

- cisza i spokój;
- przyroda (piękna, nienaruszona, dzika, możliwość kontaktu z nią);
- atmosfera miejsca (miła, rodzinna);
- krajobraz (harmonijny, z pięknymi widokami, ukształtowanie terenu);
- gościnność (gospodarzy, mieszkańców);
- gastronomia (kuchnia regionalna);
- imprezy (biesiada u Bartnika, Dni Huculskie, Spotkania Teatralne Innowica 2012, Watra Zdynia 2012, Święto Rydza, Święto Fasoli);
- muzea i skanseny (pszczelarstwa, rzeźby, w Dukli, M. Konopnickiej, w Bóbrce, w Szymbarku, Karpacka Troja);
- świeże powietrze i czysta woda;
- życzliwość mieszkańców i gospodarzy (uprzejmość, szczerłość, sympatia);
- jazda konna;
- baza noclegowa (standard, estetyka, wygoda);
- infrastruktura turystyczna (szlaki rowerowe, trasy biegowe, piesze, narciarskie, wyciąg narciarski).

Szczególne niezadowolenie respondentów wzbudziły m.in.:

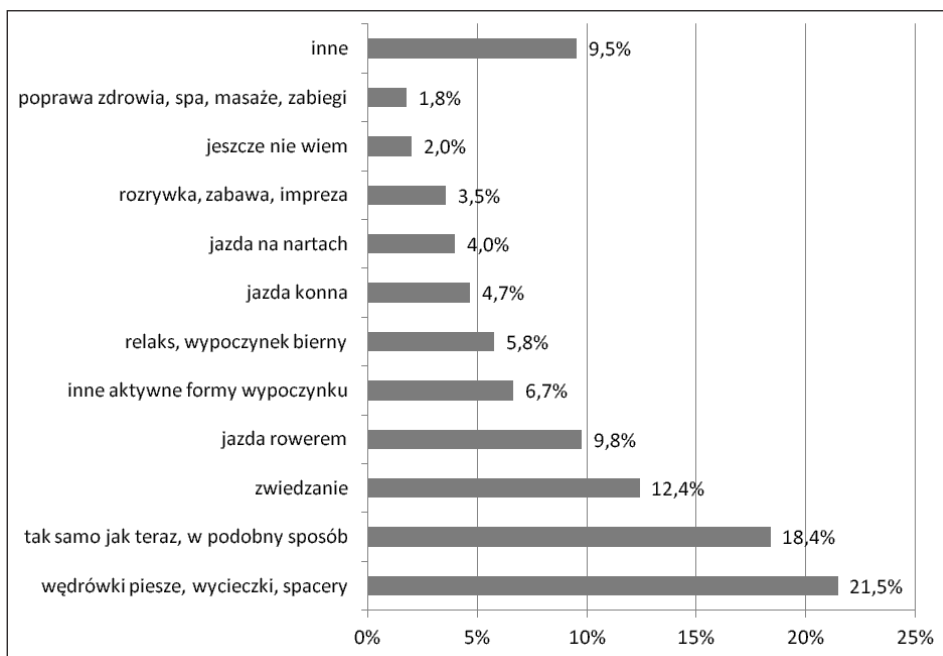
- zły stan dróg (dziurawe, nieodśnieżone, wąskie);
- toalety publiczne (ich brak i problemy z estetyką);
- pogoda (padał deszcz);
- lokalna komunikacja (brak dostatecznej liczby autobusów);
- brak dobrej bazy gastronomicznej;
- brak zasięgu telefonów mobilnych;
- problemy z Internetem (brak, bardzo wolny);
- zbyt wysokie ceny;
- brak pływalni;
- brak dyskotek;
- brak parkingów.

Do najbardziej interesujących atrakcji turystycznych na obszarze badań zaliczono m.in.:

- architekturę sakralną (cerkwie i kościoły);
- muzea i skanseny;
- walory przyrodnicze;
- małe miasteczka (szczególnie Biecz);
- uzdrowiska.

Ankietowani deklaruwali, że podczas następnego pobytu na tym terenie chcieliby spędzać czas głównie aktywnie (ryc. 3), w tym wędrując, spacerując i realizując wycieczki (21,5%), jeżdżąc rowerem (prawie 10%), jeżdżąc konno

(prawie 5%), jeżdżąc na nartach (4%) i realizując inne aktywne formy wypoczynku (prawie 7%). Zwiedzaniem zainteresowanych było 12,4% osób, wypoczynkiem biernym – 5,8%, rozrywką i zabawą – 3,5%, a poprawą zdrowia – 1,8% respondentów. Prawie 20% ankietowanych zamierza spędzać czas wolny w taki sam sposób, jak było to do tej pory, a 2% jeszcze nie podjęło decyzji.

Ryc. 3. Deklarowana forma spędzenia wolnego czasu podczas następnego pobytu

Źródło: opracowano na podstawie wyników badań ankietowych przeprowadzonych wśród odwiedzających przez LOT „Beskid Zielony”.

Ankietowani sprawiają wrażenie zadowolonych z pobytu w regionie. Deklarują, że polecą go swoim znajomym (94,4%). Odsetek osób, które tego nie uczynią (1,2%) lub jeszcze nie wiedzą, czy to zrobią (3,5%), jest niewielki. Zadowolenie z pobytu wpływa na chęć powrotu w to samo miejsce. Na pewno zamierza wrócić 55,8% respondentów, a prawdopodobnie 34,6%, natomiast 6,6% badanych nie było jeszcze zdecydowanych. Żaden z ankietowanych nie stwierdził, że na pewno nie wróci w to samo miejsce, a zaledwie 0,6% – że raczej nie wróci.

Zdaniem prawie 1/3 turystów Beskid Niski i równoległy pas Pogórzy wypadają lepiej na tle innych obszarów turystycznych. Do decydujących o tym argumentów respondenci zaliczyli m.in. mniejszą liczbę turystów, co skutkuje mniejszym tłokiem na szlakach turystycznych, a tym samym możliwością wypoczynku w ciszy i w spokoju. Ponadto wskazywano na atrakcyjność przyrodniczą

i kulturową regionu, wyjątkowy krajobraz, czystość, niewielkie skomercjalizowanie oraz dobrze przygotowaną infrastrukturę turystyczną. Turyści zauważali też, że jest to teren pełen obszarów zielonych, a w niektórych miejscach jeszcze dziki, dziewiczy i nieodkryty.

Niewielki odsetek (7,6%) turystów jest zdania, że region ten wypada gorzej na tle innych obszarów turystycznych m.in. ze względu na brak infrastruktury lub jej nieodpowiednią jakość. Uwagi dotyczą m.in. bazy noclegowej i gastronomicznej, szlaków turystycznych i punktów widokowych. Poruszano też problem współczesnego budownictwa nienawiązującego do tradycji regionalnych. Gorzej niż w innych regionach turystycznych funkcjonuje, zdaniem ankietowanych, reklama, promocja i informacja. Jest też mniej wyjątkowych, charakterystycznych dla tego terenu atrakcji turystycznych. Aż 60% badanych nie ma na ten temat zdania. Być może są wśród nich osoby, które nie dostrzegają wyraźnej różnicy między tym a innymi obszarami.

Podsumowanie

Przeprowadzone badania pozwoliły zarysować profil odwiedzających obszar badań.

Są to Polacy, w średnim wieku, najczęściej mieszkańcy województwa małopolskiego lub podkarpackiego, rzadziej – śląskiego lub mazowieckiego. Zazwyczaj deklarują wykształcenie wyższe lub średnie i z reguły są osobami aktywnymi zawodowo, rzadziej studentami. Swój status materialny oceniają zazwyczaj jako średni lub dobry, a na pobyt przeznaczają niewielkie kwoty.

Podróżowali najczęściej samochodami, istotne jest więc dbanie o jak najlepszy stan sieci dróg, właściwe oznakowanie i odpowiednio przygotowane (szczególnie przy najważniejszych atrakcjach turystycznych) miejsca parkingowe. Tylko połowa z nich korzystała z noclegu, zazwyczaj w gospodarstwach agroturystycznych oraz kwaterach prywatnych i pensjonatach. Dużą grupę stanowili odwiedzający jednodniowi, zapewne mieszkający w miarę blisko odwiedzanych miejsc.

Do najważniejszych celów przyjazdu zaliczyli: aktywny wypoczynek, poznanie walorów przyrody, zwiedzanie zabytków, muzeów, pobyt w miejscu cichym i spokojnym oraz poznawanie lokalnej kultury i tradycji. Nieco rzadziej odpowiedzi dotyczyły udziału w wydarzeniach kulturalnych oraz celu rozrywkowego, a także uprawiania sportu, odwiedzin krewnych i znajomych, odwiedzin miejsc rodzinnych i poprawy zdrowia.

Wiedzę na temat obszaru Beskidu Niskiego i Pogórzy czerpali zwykle od rodziny lub znajomych lub z Internetu.

Podróżowali zwykle w gronie rodziny lub wśród znajomych. niespełna 1/3 ankietowanych odwiedziła ten obszar po raz pierwszy. Dla 2/3 był to przyjazd po raz drugi lub kolejny. Jest to pozytywna informacja, ponieważ turysta wracający w to samo miejsce to bardzo dobry sygnał świadczący o zadowoleniu z usługi.

Generalnie pozytywnie oceniono obszar objęty strategią. Świadczy o tym duży odsetek ocen bardzo wysokich i wysokich oraz niewielki odsetek ocen bardzo niskich i niskich. Najwyżej oceniono atmosferę miejsca, gościnność, życzliwość mieszkańców, bezpieczeństwo, gastronomię, jakość obsługi turysty, bazę noclegową i informację turystyczną. Najniżej oceniono toalety publiczne, dostęp do Internetu i dostępność komunikacyjną. Oceny te wskazują m.in. na znaczący potencjał miejsca, właściwe podejście usługodawców do turystów oraz w miarę dobrą bazę noclegową. Należy jednak dołożyć starań, aby poprawić m.in. pewne elementy infrastruktury turystycznej, w tym jakość i dostęp do publicznych toalet, Internetu oraz dostępność komunikacyjną.

Zadowolenie z pobytu w regionie przekłada się na liczne deklaracje polecenia tego miejsca swoim znajomym oraz wpływa na chęć powrotu w to samo miejsce, co jest pozytywnym sygnałem dla usługodawców.

Badania tego typu w połączeniu z danymi na temat wielkości i rozmieszczenia ruchu turystycznego pozwalają na podjęcie właściwych decyzji w zakresie polityki turystycznej regionu oraz kreowania odpowiednio ukierunkowanej oferty turystycznej. Ważne, aby nie było to działanie jednorazowe, tylko cykliczne, pozwalające uchwycić zmiany i tendencje.

Literatura

- Badanie przyjazdowego ruchu turystycznego w wybranych miejscach recepcji turystycznej województwa podkarpackiego w okresie V-IX 2009 roku*, 2009, praca zbiorowa wykonana pod kierunkiem dr. K. Szpary, badanie wykonane przez Wyższą Szkołę Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie na zlecenie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego, Rzeszów, msc.
- Kowalczyk A., 2010, *Wprowadzenie*, [w:] A. Kowalczyk (red.), *Turystyka zrównoważona*, Wydawnictwo Naukowe PWN SA, Warszawa.
- Kurek W., 2004, *Turystyka na obszarach górskich Europy*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Nieżgoda A., 2008, *Rola różnych koncepcji i form rozwoju turystyki w dążeniu do celów rozwoju zrównoważonego*, *Turyzm*, t. 18, z. 2, s. 75-85.
- Protokół o zrównoważonej turystyce do Ramowej Konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat*, Dz. U. z 2013 r., poz. 682.
- Ramowa Konwencja o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat*, Dz. U. z 2007 r. Nr 96, poz. 634.
- Strategia zrównoważonego rozwoju turystyki „Magicznej Krainy Łemków i Pogórzan” na lata 2015-2020*, 2015, praca zbiorowa wykonana przez zespół w składzie: dr B. Zawilińska (kierownik zespołu), dr A. Wilkońska, dr K. Szpara, LOT „Beskid Zielony”, msc.

Selected issues of tourism development in the Low Beskid Mountains and the Carpathian Foothills in the light of tourist traffic research

Summary

The article presents results of questionnaire surveys conducted among tourists between May 2012 and August 2013 in 47 localities of the area covered by the *Strategy of sustainable tourist development of the "Magical Land of the Lemkos and the Pogorzans" for 2015-2020*. The survey aimed at identifying the population structure of tourists visiting the western part of the Low Beskid Mountains and the adjacent area of the Carpathian Foothills, along with their opinions on the local tourist attractions and tourist infrastructure.

Most of the tourists visiting the Low Beskid Mountains and the Carpathian Foothills are middle-aged Poles residing in Małopolskie or Podkarpackie regions, with smaller numbers coming from Śląskie or Mazowieckie regions. According to their declarations, most of them were higher or secondary education graduates and most were professionally active; students were less numerous. They usually described their financial standing as medium or good, and were spending small amounts on their stay. Most of them travelled with families or friends. They usually travelled by car and stayed in agrotourism holdings, private accommodation, or bed-and-breakfast-type accommodation. Most of them had found information about the Low Beskid Mountains and the Carpathian Foothills from their families or friends or from the Internet.

As the most important purpose of their stay, the respondents named: active leisure, finding out about the natural values of the area, seeing historic heritage sites or museums, staying in a calm place, getting to know the local culture and traditions. Less often, their purpose was participation in cultural events, entertainment, sport, visiting relatives and friends, visiting their place of origin, or regaining health.

The area covered by the strategy met with favourable assessment by the tourists. They mostly praised the atmosphere of the area, hospitality and kindness of the locals, safety and security, food, tourist service quality, accommodation, and tourist information. However, some drawbacks in infrastructure were also pointed out. Those assessments reveal a significant potential of the area, the right approach by the service providers to the visitors, and fairly good accommodation quality. At the same time, efforts should be made to improve certain elements of the infrastructure and to create tourism products that would allow the high tourist season in the area to become longer.

Słowa kluczowe: ruch turystyczny, Beskid Niski, Pogórze Karpackie, zrównoważony rozwój, Konwencja Karpacka.

Key words: tourist traffic, the Low Beskid Mountains, the Carpathian Foothills sustainable development, the Carpathian Convention.

Dariusz Reško¹, Tomasz Wołowiec²

Wybrane problemy rozwoju i funkcjonowania uzdrowisk w Polsce w kontekście realizacji Konwencji Karpackiej

Wprowadzenie

W niniejszym artykule podjęto próbę przedstawienia problematyki funkcjonowania i rozwoju uzdrowisk w kontekście turystyki zrównoważonej w odniesieniu między innymi do *Ramowej Konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat*, w szczególności z uwzględnieniem zapisów *Protokołu o zrównoważonej turystyce do Konwencji*.

W pierwszej części dokonano ogólnej charakterystyki uzdrowisk polskich. Skoncentrowano się wyłącznie na tych elementach, które są związane z celem opracowania. Następnie zdefiniowano pojęcie turystyki zrównoważonej, a w kolejnym rozdziale zaprezentowano główne dokumenty związane z Konwencją Karpacką. Ostatnie części artykułu zawierają charakterystykę form ochrony zasobów naturalnych na obszarach uzdrowiskowych oraz analizę funkcjonujących tam czynników i barier rozwojowych.

Charakterystyka uzdrowisk polskich

Sektor uzdrowisk nie jest zaliczany do najważniejszych w gospodarce państwa polskiego. Niemniej dla niektórych jednostek terytorialnych branża ta odgrywa kluczową rolę, biorąc pod uwagę przede wszystkim rozwój lokalny. Dla tych gmin funkcjonowanie i rozwój sektora uzdrowisk stanowi częstokroć jeden z najważniejszych elementów funkcjonowania całej gospodarki lokalnej. Z tego powodu problematy-

---

¹ dr Dariusz Reško, Wyższa Szkoła Biznesu – National Louis University w Nowym Sączu; burmistrz Krynicy-Zdroju, dresko@wsb-nlu.edu.pl

² dr hab. Tomasz Wołowiec, Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie, zastępca burmistrza Krynicy-Zdroju, wolowiectomek@gmail.com

ka czynników i barier rozwojowych obszarów uzdrowiskowych jest ważnym tematem dyskusji publicznej wielu środowisk – naukowych, gospodarczych, politycznych, samorządowych. Na podstawie art.34 pkt.1 *Ustawy z dnia 28 lipca 2005 r. o lecznictwie uzdrowiskowym, uzdrowiskach i obszarach ochrony uzdrowiskowej oraz gminach uzdrowiskowych* (Dz. U. z 2005 r. Nr 167, poz. 1399, z późn. zm.) status uzdrowiska może zostać nadany obszarowi, który spełnia łącznie następujące warunki:

- ma złoża naturalnych zasobów leczniczych;
- ma klimat o właściwościach leczniczych;
- na jego obszarze istnieją zakłady lecznictwa uzdrowiskowego i urzędnictwa lecznictwa uzdrowiskowego;
- obszar spełnia wymagania o ochronie środowiska;
- posiada infrastrukturę techniczną w zakresie gospodarki wodno-ściekowej, energetycznej, transportu zbiorowego i prowadzi właściwą gospodarkę odpadami.

Spełnienie powyższych kryteriów stanowi podstawę istnienia uzdrowiskowych jednostek gospodarczych na danym obszarze. Równolegle w tych jednostkach rozwijają się różne rodzaje i formy turystyki. Z kolei prawna ochrona obszarów uzdrowiskowych w istotny sposób ogranicza możliwości rozwojowe związanych z nimi administracyjnie jednostek terytorialnych, gmin uzdrowiskowych. W Polsce status uzdrowiska posiada 45 miejscowości o różnym charakterze. Są to najczęściej małe miasta liczące od 5-20 tys. mieszkańców, część z nich (13) ma status osiedli wiejskich, natomiast 3 – Sopot, Konstancin i Swoszowice – stanowią część dużych aglomeracji miejskich.

Uzdrowiska występują w 13 z 16 województw Polski. Tylko w trzech – lubuskim, opolskim i wielkopolskim nie ma żadnego obszaru o takim statusie. 22 uzdrowiska położone są w południowej części kraju, na obszarach górskich i podgórskich w województwach: podkarpackim, małopolskim, śląskim oraz dolnośląskim. Jest to konsekwencja specyfiki budowy geologicznej, warunkującej występowanie surowców leczniczych, tj. wód mineralnych i leczniczych, peloidów i gazów leczniczych. Na obszarach nadmorskich i górskich uzupełniającym tworzywem uzdrowiskowym jest lokalny klimat, niezbędny dla leczenia niektórych typów schorzeń. 17 uzdrowisk położonych jest na terenach nizinnych oraz 6 nad Morzem Bałtyckim.

Liczba uzdrowisk systematycznie, choć powoli, rośnie. W ostatnim pięcioleciu status uzdrowisk uzyskały dwie miejscowości – Dąbki k/Darłowa w 2007 r. i Uniejów w 2012 r. Kilkanaście kolejnych miejscowości deklaruje chęć uzyskania statusu uzdrowiska w niedalekiej przyszłości.

Z 45 polskich uzdrowisk na terenie Karpat występuje 13 jednostek o tym statusie. Są to w województwie małopolskim: Krynica-Zdrój, Rabka-Zdrój, Żegiestów-Zdrój, Muszyna Złockie, Piwniczna-Zdrój, Wapienne, Wysowa, Szczawnica. W województwie śląskim: Ustroń i Goczałkowice oraz w województwie podkarpackim: Rymanów-Zdrój, Iwonicz-Zdrój i Polańczyk.

Ustawa o lecznictwie uzdrowiskowym, uzdrowiskach i obszarach ochrony uzdrowiskowej oraz o gminach uzdrowiskowych z 28 lipca 2005 r. z późniejszymi zmianami, określa warunki, które muszą spełniać uzdrowiska. Wymienione warunki i ich spełnienie ma zasadnicze znaczenie dla kolejnych około 70 miejscowości, w których cechy klimatu i zasoby surowców leczniczych stwarzają potencjalne możliwości powstania dalszych uzdrowisk (Zaręba 2012). Jak już wcześniej wspomniano, w miejscowościach uzdrowiskowych walory przyrodnicze determinują główny profil gospodarczy tych jednostek terytorialnych, jakim jest turystyka. Oczywiście stopień rozwoju funkcji turystycznej jest różny w poszczególnych uzdrowiskach, niemniej we wszystkich jednostkach odgrywa istotną rolę.

Turystyka zrównoważona i jej cechy

Według Światowej Organizacji Turystyki zrównoważona turystyka prowadzi do zarządzania wszystkimi zasobami w taki sposób, aby potrzeby ekonomiczne, społeczne i estetyczne były spełnione przy jednoczesnym zachowaniu integralności kulturowej, różnorodności biologicznej, systemów podtrzymywania życia oraz nie zaburzając kluczowych procesów ekologicznych. Światowa Organizacja Turystyki definiuje zrównoważoną turystykę jako turystykę, która spełnia zatem potrzeby zarówno turystów, jak i regionów przyjmujących turystów, jednocześnie chroniąc je i wspierając możliwości ich rozwoju w przyszłości.

Zrównoważona turystyka nie powinna być traktowana jako rodzaj produktu lub usługi, ale jako pewien wyznacznik wszystkich działań powiązanych z turystyką. Jako taka, jest integralną częścią wszystkich aspektów rozwoju turystyki i zarządzania, i nie powinna być traktowana jako element dodatkowy czy wręcz funkcjonujący oddzielnie (*Lanzarocka Karta Zrównoważonej Turystyki... 1995*)³. Głównym celem zrównoważonej turystyki jest zachowanie ekonomicznych i społecznych korzyści wynikających z rozwoju turystyki przy jednoczesnym zmniejszeniu lub złagodzeniu niepożądanych oddziaływań na środowisko naturalne, historyczne, kulturowe lub społeczne. Cel ten osiągnąć jest poprzez równoważenie potrzeb turystów z potrzebami mieszkańców obszarów recepcji turystycznych (*Lanzarocka Karta Zrównoważonej Turystyki... 1995*).

Warto przytoczyć również stanowisko zaprezentowane w Programie Środowiskowym Organizacji Narodów Zjednoczonych. Zasady zrównoważonego rozwoju odwołują się do rozwoju turystyki pod kątem jej wpływu na środowisko przyrodnicze, aspekty ekonomiczne i społeczno-kulturowe. Jednocześnie istotne jest zachowanie równowagi pomiędzy tymi trzema obszarami tak, aby

³ Światowa Organizacja Turystyki, Program Środowiskowy przy ONZ, UNESCO i Komisja Wspólnoty Europejskiej (Commission of European Community) wspólnie opracowały Lanzarocką Kartę Zrównoważonej Turystyki.

zapewnić ich zrównoważony rozwój w perspektywie długookresowej. A zatem, zrównoważona turystyka powinna (*Lanzarocka Karta Zrównoważonej Turystyki...* 1995):

- Wykorzystywać w sposób optymalny zasoby środowiska naturalnego (które stanowią kluczowy element dla rozwoju turystyki), chroniąc podstawowe procesy ekologiczne, dziedzictwo przyrodnicze i różnorodność biologiczną;
- Szanować społeczno-kulturalny autentyzm społeczności przyjmujących, chronić ich dziedzictwo kulturowe i architektoniczne oraz ich tradycyjne wartości, a także przyczynić się do budowania międzykulturowego zrozumienia i tolerancji;
- Zapewniać skuteczne, długookresowe działania gospodarcze, które przyniosą społeczno-ekonomiczne korzyści wszystkim zainteresowanym stronom i będą między nimi sprawiedliwe rozdzielone. Chodzi tu między innymi o stabilność zatrudnienia, możliwości zarobkowania oraz różnego rodzaju usługi społeczne dostępne dla społeczności przyjmujących. Tym samym, zrównoważona turystyka powinna przyczynić się do zmniejszenia ubóstwa.

Według G. Gołębskiego (*Kompendium ...* 2002) celem tej koncepcji jest zintegrowanie działalności turystycznej z celami ochrony przyrody, a także kształtowaniem nowych zachowań turystów oraz organizatorów ruchu turystycznego. Te nowe postawy winny być korzystne etycznie i społecznie dla lokalnej ludności. Turystykę zrównoważoną charakteryzuje zatem stosowanie następujących zasad:

- rozwój turystyki jest dostosowany do rodzaju i jakości zasobów środowiska przyrodniczego i nie może przyczynić się do ich degradacji;
- miejscowa ludność partycypuje we wszystkich przedsięwzięciach związanych z turystyką, które podejmowane są na zamieszkanym przez nią terenie;
- oferta turystyczna opiera się na miejscowych zasobach naturalnych, ludzkich, materialnych i obejmuje niewielkie obiekty, dostosowane skalą do otoczenia;
- rozwój turystyki jest zintegrowany z miejscowym rozwojem gospodarczym oraz jest korzystny etycznie, społecznie i ekonomicznie dla miejscowej ludności.

Konwencja Karpacka

Dnia 22 maja 2003 r. została sporządzona w Kijowie *Ramowa Konwencja o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat*, zwana Konwencją Karpacką, ratyfikowana przez Polskę w 2006 r. (Dz. U. z 2007 r. Nr 96, poz. 634). Celem Konwencji jest prowadzenie wszechstronnej polityki i współpraca na rzecz ochrony i zrównoważonego rozwoju Karpat dla poprawy jakości życia, wzmoc-

nienia miejscowej gospodarki i społeczności lokalnych oraz zachowania walorów przyrodniczych i dziedzictwa kulturowego tego obszaru. Sam fakt, iż Konwencja Karpacka jest drugą w skali globalnej wielostronną umową międzynarodową dotyczącą pojedynczego regionu górskiego, podkreśla wagę jej znaczenia. Inicjuje ona i ułatwia współpracę państw karpackich, ponieważ zachowanie walorów i rozwój regionu możliwe jest jedynie jako efekt wspólnego wysiłku (*Ramowa Konwencja ...*).

Konwencja swoim zasięgiem obejmuje 7 państw, które na swoim terytorium deklarują zasięg geograficzny obowiązywania Konwencji. Są to: Czechy, Węgry, Polska, Rumunia, Serbia, Słowacja i Ukraina. W Polsce obejmuje ona 18,2 tys. km² (ponad 5,8 % powierzchni kraju), na obszarze 224 gmin województw: podkarpackiego, małopolskiego i śląskiego.

Karpaty stanowią istotne środowisko przyrodnicze, gospodarcze, kulturowe, rekreacyjne oraz miejsce życia wielu narodów i kultur. Kraje członkowskie Konwencji widzą potrzebę rozwoju tego obszaru, mając na względzie jego zrównoważony charakter na płaszczyźnie społecznej, kulturowej i gospodarczej. Konwencja Karpacka jest konwencją ramową, co znaczy, że określa ogólne cele polityczne, które promują zintegrowane podejście do ochrony przyrodniczego i kulturowego dziedzictwa Karpat. Konwencja nie ustanawia konkretnych zobowiązań, lecz zaprasza strony do współpracy na rzecz wdrażania uzgodnionych w niej zasad (www.konwencjakarpacka.pl).

Obszarami zainteresowań Konwencji są: zintegrowane podejście do gospodarowania zasobami ziemi; ochrona i zrównoważone użytkowanie różnorodności biologicznej i krajobrazowej; planowanie przestrzenne; zrównoważone i zintegrowane zarządzanie wodami dorzeczy; zrównoważone rolnictwo i leśnictwo; zrównoważony transport i infrastruktura; zrównoważona turystyka; przemysł i energia; dziedzictwo kulturowe i wiedza ludowa; system ocen oddziaływania na środowisko i informowania o stanie środowiska, monitoring i wczesne ostrzeżenie oraz podnoszenie świadomości, edukacja i udział społeczeństwa (www.mos.gov.pl).

Zapisy Konwencji Karpackiej (art. 9) w kontekście zrównoważonego rozwoju turystyki określają jego zasady. Mówi ona, iż rozwój ten powinien mieć na celu promowanie zrównoważonej turystyki w Karpatach takiej, która przynosi korzyści ludności lokalnej, przy tym jest oparta na wyjątkowym charakterze przyrody, krajobrazu i dziedzictwa kulturowego regionu. Zgodnie z Konwencją, zrównoważony rozwój turystyki musi być oparty na transgranicznej współpracy podmiotów, poprzez wspólne działania, projekty czy też opracowywanie wspólnych planów zarządzania przygranicznymi obszarami chronionymi i cennymi przyrodniczo (www.konwencjakarpacka.pl).

Na podstawie zapisów Konwencji Karpackiej, w tym art. 9, został sporządzony *Protokół o zrównoważonej turystyce do Ramowej Konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat*, który uszczegóławia zapisy art. 9 Konwencji (*Ramowa Konwencja ...*). W Polsce protokół wszedł w życie w dniu 29 kwietnia 2013 r.

Celem Protokołu jest umacnianie i ułatwianie współpracy między Stronami na rzecz rozwoju zrównoważonej turystyki w Karpatach, dla dobra obecnego i przyszłych pokoleń, w celu maksymalizacji korzyści z turystyki dla bioróżnorodności, ekosystemów i rozwoju społeczno-gospodarczego, a także korzyści z bioróżnorodności dla turystyki, przy jednoczesnym ograniczeniu negatywnych ekologicznych, środowiskowych i społeczno-gospodarczych oddziaływań turystyki.

Merytoryczne postanowienia Protokołu dotyczą między innymi (Biedrzycki 2015):

- promowania regionu karpackiego jako kierunku turystyki zrównoważonej (Art. 8 Protokołu);
- rozwoju, promowania i marketingu karpackich regionalnych produktów, usług i pakietów turystyki zrównoważonej (art. 9);
- zapewniania wspólnych, wysokich standardów jakościowych w zakresie rozwoju turystyki zrównoważonej w Karpatach (art. 10);
- zwiększania udziału turystyki w zrównoważonym rozwoju gospodarki lokalnej na terenie Karpat (art. 11);
- zarządzania ruchem turystycznym w Karpatach z korzyścią dla środowiska i dla zrównoważonego lokalnego rozwoju gospodarczego obszarów mniej wrażliwych ekologicznie, mniej rozwiniętych i mniej wykorzystywanych przez turystykę, lecz mających wystarczający potencjał umożliwiający wchłonięcie i przyjęcie części ruchu turystycznego (art. 12);
- zwiększania wkładu turystyki w ochronę przyrody i zrównoważone wykorzystanie różnorodności biologicznej i krajobrazowej Karpat (art. 13);
- zwiększania wkładu turystyki w zrównoważoną gospodarkę rolną na terenie Karpat (art. 14);
- zwiększania wkładu turystyki w zrównoważoną gospodarkę leśną w Karpatach (art. 15);
- planowania i zrównoważonego rozwoju transportu i infrastruktury turystycznej na terenie Karpat (art. 16);
- zwiększania wkładu turystyki w zachowanie i promocję dziedzictwa kulturowego i tradycyjnej wiedzy lokalnych społeczności Karpat (art. 17);
- zwiększania wkładu turystyki w edukację społeczeństwa i budowanie społecznej świadomości zagadnień zrównoważonego rozwoju (art. 18);
- promowania współpracy transgranicznej w zakresie rozwoju turystyki zrównoważonej w Karpatach (art. 20).

Analizując zapisy Protokołu nasuwa się generalne spostrzeżenie, że implementacja treści dokumentu pozwoli na rozwój takiej turystyki, która przyniesie korzyści ludności miejscowej, opartej na wyjątkowym charakterze przyrody, krajobrazu i dziedzictwa kulturowego Karpat.

Kolejnym dokumentem powstałym w wyniku realizowania celów Konwencji Karpackiej jest uchwalona w listopadzie 2014 r. *Strategia Rozwoju Zrównoważonej Turystyki Karpat*. Strategia ta ujednocila i koordynuje podejścia poszczególnych krajów poprzez zapewnienie powszechnego zrozumienia na

poziomie planowania i zarządzania. Strategia nie stanowi samodzielnej działalności; jest częścią kompleksowego wysiłku rządów siedmiu państw karpaccich w celu skoordynowania odpowiedzialnego wykorzystania, ochrony i promocji Karpat jako docelowego miejsca turystycznego. Jest zatem bezpośrednio powiązana z *Protokołem o zrównoważonej turystyce*, jeśli chodzi o jej realizację. Najbardziej istotne rozdziały w protokole stanowią fundament strategii i mają przełożenie na plan wspólnych działań.

W strategii zawarto główne cele (*Strategia ... 2014*):

- Cel 1. – stworzenie warunków wspierających produkty i usługi odpowiedzialnej turystyki, w tym rozwój programu marketingowego w celu promocji Karpat jako unikalnego miejsca przeznaczenia zrównoważonej turystyki.
- Cel 2. – opracowanie innowacyjnego zarządzania turystyką, w pełni integrując potrzeby mieszkańców, gospodarki i inne wspierające sektory, przy poszanowaniu ochrony dziedzictwa naturalnego i kulturowego.
- Cel 3. – ustanowienie ciągłego procesu podnoszenia świadomości, rozwijania potencjału, edukacji i szkoleń w zakresie rozwoju zrównoważonej turystyki i zarządzania zrównoważoną turystyką na wszystkich poziomach.

Ze względu na ograniczoną objętość artykułu pominięto szczegółowe działania zawarte w Strategii w ramach trzech powyższych celów.

Realizacja wyżej zaprezentowanych celów i planów jest możliwa wyłącznie, jeśli zostaną zapewnione odpowiednie źródła finansowania przedsięwzięć. Niezbędne jest wykorzystanie źródeł z funduszy UE, w nowej perspektywie finansowej Unii Europejskiej 2014-2020, a także centralne, regionalne, gminne, organizacji branżowych i zrzeszeń oraz prywatne. Warunkiem koniecznym jest jednakże, aby dysponenti tych środków traktowali priorytetowo projekty z regionów Karpat. Wskazane byłoby również zaangażowanie kapitału prywatnego w ramach mechanizmu partnerstwa publiczno-prywatnego.

Ochrona zasobów naturalnych na obszarach uzdrowiskowych

Istotną rolę w procesach gospodarczych odgrywa przyroda, zasoby naturalne, środowisko. Wymienione elementy o charakterze endogenicznym odgrywają rolę stymulującą rozwój ekonomiczny, natomiast przepisy prawa regulujące ochronę środowiska naturalnego mogą stanowić zarówno czynnik rozwoju, jak również ważną barierę hamującą procesy wzrostu gospodarczego. Z jednej strony regulacje prawne determinują możliwości eksploatacji zasobów naturalnych, ograniczając lub częstokroć zabraniając jakiegokolwiek ingerencji ludzkiej w przyrodę, co hamuje rozwój gospodarczy. Z kolei walory przyrodnicze, które są chronione, pozwalają na rozwój niektórych gałęzi gospodarki uzależnionej od jakości środowiska naturalnego (Reško 2014).

Zasoby naturalne odgrywają szczególną rolę właśnie na obszarach uzdrowiskowych. Bardzo często na takich terenach występują wszelkie formy ochrony przyrody przewidziane polskim prawem (Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568): parki narodowe; rezerваты przyrody; parki krajobrazowe; obszary chronionego krajobrazu; obszary Natura 2000; pomniki przyrody; stanowiska dokumentacyjne; użytki ekologiczne; zespoły przyrodniczo-krajobrazowe; ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów.

Oprócz wymienionych form ochrony przyrody w uzdrowiskach bardzo istotnym regulatorem procesów społeczno-ekonomicznych jest *Ustawa z dnia 28 lipca 2005 r. o lecznictwie uzdrowiskowym, uzdrowiskach i obszarach ochrony uzdrowiskowej oraz o gminach uzdrowiskowych*, zawierająca przepisy prawa m.in. regulujące i chroniące status uzdrowiska danego obszaru. Innym typem ochrony zasobów naturalnych o nieco odmiennym charakterze jest ochrona zabytków, które mogą mieć również charakter częściowo lub nawet całkowicie przyrodniczy, np. parki. Regulacje zawarte są w *Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*.

Nie wdając się w szczegółową analizę konkretnych form ochrony zasobów przyrodniczych w poszczególnych uzdrowiskach karpackich, należy zwrócić uwagę, że polskie oraz europejskie regulacje prawne w sposób efektywny, a często wręcz restrykcyjny, chronią walory naturalne obszarów uzdrowiskowych. Zdaniem niektórych ekspertów, jedynie *Prawo geologiczne i górnicze* jest zbyt liberalne i pozwala na nadmierną eksploatację źródeł wód mineralnych, co może wywołać negatywne skutki, zmniejszając lub wręcz eliminując te zasoby w przyszłości.

Z powyższego wynika, że idea rozwoju turystyki zrównoważonej w części ochrony i zachowania walorów przyrodniczych na obszarach uzdrowiskowych ma silne umocowanie w polskim systemie prawnym.

Inaczej ocenić należy realizację drugiego aspektu turystyki zrównoważonej, a więc zapewnienie skutecznych, długookresowych działań gospodarczych, które przyniosą społeczno-ekonomiczne korzyści mieszkańcom tych obszarów, między innymi: stabilność zatrudnienia, możliwości zarobkowania oraz różnego rodzaju usługi społeczne dostępne dla społeczności przyjmujących, a zatem wzrost zamożności społeczeństw lokalnych i zmniejszenia ubóstwa. Nie da się nie zauważyć, że te cele w istotnym stopniu ograniczane są właśnie przez wspomniane restrykcyjne przepisy prawa. A zatem z jednej strony turystyka zrównoważona, jako gałąź gospodarki, ma zapewnić rozwój społeczno-gospodarczy mieszkańcom obszarów uzdrowiskowych, a z drugiej aktywność gospodarza człowieka na tych terenach jest w sposób wyjątkowy ograniczana, co powoduje, że założenia koncepcji dotyczące wzrostu dobrobytu społeczeństw są nierealne i mają charakter jedynie życzeniowy.

Przyrodnicze czynniki i bariery rozwoju społeczno-gospodarczego uzdrowisk

Poniżej zaprezentowano przyrodnicze czynniki (stymulanty) i bariery (destymulanty) procesów rozwoju ekonomicznego uzdrowisk (Reško 2014):

W pierwszej grupie należy wymienić:

- walory estetyczne – krajobrazowe, które stanowią czynnik pierwotny rozwoju turystyki – w przypadku ich braku część rodzajów turystyki nie byłaby możliwa do realizacji;
- możliwość kreowania nowych produktów turystycznych w oparciu o walory przyrodnicze obszaru;
- ochrona źródeł wód mineralnych, stanowiących podstawę funkcjonowania uzdrowiska świadczącego usługi ochrony zdrowia na jego terenie oraz podstawę produkcji, konfekcjonowania wód mineralnych korzystających z zasobów wód;
- ochrona zasobów wód będących podstawą kreowania produktów turystyki różnych rodzajów;
- ochrona zasobów leśnych będących podstawą kreowania produktów ekoturystyki;
- ochrona zasobów naturalnych będących podstawą kreowania produktów agroturystyki;
- ochrona powietrza – brak zanieczyszczeń powietrza, co wpływa na poprawę zdrowotności społeczeństwa, co oczywiście niesie za sobą konsekwencje w procesach rozwoju ekonomicznego oraz możliwość tworzenia produktów turystycznych wykorzystujących ten czynnik;
- produkcja rolnicza i leśna;
- ochrona przed hałasem – poprawa zdrowotności społeczeństwa z konsekwencjami również ekonomicznymi (mniejsze wydatki o charakterze socjalnym, zwiększenie produktywności, wzrost dochodów przedsiębiorstw itp.).

Do barier rozwoju gospodarczego należy zaliczyć:

- wyczerpanie się zasobów naturalnych w wyniku nadmiernej eksploatacji;
- zanieczyszczenie poszczególnych komponentów środowiska, uniemożliwiające tworzenie nowych form aktywności gospodarczej, np. w obszarze turystyki, rolnictwa, leśnictwa, rybołówstwa;
- wzrost zachorowalności na choroby będące konsekwencją zanieczyszczenia środowiska i związane z tym zmniejszenie produktywności, wydajności i zwiększenie wydatków socjalnych;
- straty estetyczne i kulturalne.

Szczególną grupę ograniczeń rozwojowych stanowią tzw. bariery administracyjne, wśród których są:

- restrykcyjne prawo uniemożliwiające bądź ograniczające realizację projektów inwestycyjnych, będące konsekwencją dogmatyzmu osób stanowiących to prawo, nadinterpretacji przepisów prawa;
- nieaktualne częstokroć dane inwentaryzujące zasoby przyrodnicze podlegające ochronie, będące podstawą tworzenia aktów prawnych ograniczających czy uniemożliwiających aktywność gospodarczą;
- możliwa uznaniowość urzędnicza (służby ochrony przyrody) oraz brak odpowiedniego zaangażowania przedstawicieli jednostek samorządu terytorialnego w okresie poprzedzającym wprowadzenie prawa w życie (np. Natura 2000);
- długie terminy wydawania decyzji o uwarunkowaniach środowiskowych;
- brak możliwości prowadzenia robót ziemnych na gruntach, na których występują gatunki chronione;
- ograniczenie alternatywnych rozwiązań dla lokalizacji inwestycji infrastrukturalnych, w szczególności w obszarze inwestycji infrastrukturalnych sieci drogowej,
- nieefektywny system wdrażania aktów prawnych regulujących relacje ochrona środowiska– aktywność inwestycyjna; brak optymalnego modelu konsultacji społecznych.

Tereny atrakcyjne przyrodniczo, a więc obszary uzdrowiskowe, mają ograniczoną możliwość lub wręcz wykluczają niektóre formy działalności gospodarczej, zwłaszcza przemysłowej. Jak już wcześniej wspomniano, najczęściej na tego typu obszarach rozwija się gospodarka turystyczna w różnych formach. Warto też zwrócić uwagę na rozróżnienie, jakie typy aktywności gospodarczej, zwłaszcza w sektorze turystyki, możliwe są do realizacji na terenach przyrodniczo wrażliwych. Wykorzystanie walorów przyrodniczych do tworzenia marketingowych produktów turystycznych o charakterze nieinwestycyjnym (np. ścieżki przyrodnicze, rezerваты itp.) jest z pewnością, w relacji *człowiek–przyroda*, kierunkiem bezkolizyjnym; jedyną negatywną konsekwencją dla natury może być zbyt duże natężenie ruchu turystycznego z wszystkimi tego następstwami. Z punktu widzenia gospodarki lokalnej to zjawisko jest oczywiście pozytywne. Nie da się jednak ukryć, że biorąc pod uwagę kluczowe cele rozwoju społeczno-gospodarczego, jakim jest poprawa jakości życia ludności poprzez generowanie dochodów, tworzenie nowych miejsc pracy, będącymi przecież jednymi z najważniejszych celów turystyki zrównoważonej, tego typu produkty turystyczne „przyrodnicze” odgrywają rolę niewielką – konsekwencje rozwojowe mają odzwierciedlenie w zasadzie wyłącznie w poziomie ruchu turystycznego – bezpośrednio nie wpływają (lub w minimalnym stopniu) na poziom zatrudnienia (Reško 2014).

Inny typ aktywności gospodarczej to inwestycje w gospodarkę turystyczną – ingerencja w zasoby naturalne jest tutaj znaczna. Jednakże to tylko ta forma

działalności powoduje realne, bezpośrednie konsekwencje rozwojowe tworzące nowe miejsca pracy, co ma wpływ na wzrost dochodów ludności. I tutaj częstość polskie regulacje prawne w bardzo istotny sposób ograniczają tego typu aktywność gospodarczą lub wręcz jej zakazują. Przykłady innych krajów Unii Europejskiej wskazują, że polskie prawo w tym obszarze należy do najbardziej restrykcyjnych, co powoduje, że niektóre tereny przyrodniczo wrażliwe, również na obszarach karpackich uzdrowisk w naszym kraju mają bardzo ograniczone możliwości rozwojowe.

Podsumowanie

Analizując zatem postanowienia *Konwencji Karpackiej* oraz zapisy *Protokołu o zrównoważonej turystyce do Ramowej Konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat*, a w szczególności opisane wcześniej cele oraz plany zawarte w interesującym – zdaniem autorów tego tekstu – dokumencie pt. *Strategia zrównoważonego rozwoju turystyki w Karpatach*, należy stwierdzić, że ich realizacja byłaby korzystna dla rozwoju zrównoważonego uzdrowisk karpackich. Najbardziej realnymi zadaniami przedstawionymi w ramach przedstawionych celów, a zarazem bardzo pożądanymi, są tzw. miękkie, a więc związane przede wszystkim z marketingiem, edukacją oraz powołaniem do życia instytucji DMO (destination management organization).

Abstrahując od możliwości finansowania wskazanych zadań, niewątpliwych trudności z ich realizacją ze względu na wielość podmiotów i instytucji różnego typu, ich statusu własności, wielkości itp., zaangażowanych w planowane przedsięwzięcia, nie wydaje się możliwe wykonanie zwłaszcza tych zadań, które związane są z inwestycjami na obszarach chronionych, w tym uzdrowiskowych. A zatem w praktyce równowaga pomiędzy człowiekiem a przyrodą nie będzie zachowana. W polskich bowiem realiach prawnych, na terenach uzdrowiskowych w tandemie *człowiek – przyroda*, dominuje przyroda, w poważnym stopniu ograniczając działalność człowieka. Z pewnością czynnikiem subiektywizmu w ocenie tej relacji stanowi główną przeszkodę w znalezieniu rozwiązań systemowych, które zagwarantowałyby realizację prawdziwego rozwoju zrównoważonego w omawianych jednostkach. Choć z drugiej strony, co znaczy prawdziwy rozwój zrównoważony? Równowaga to przecież kompromis. Pytanie o granice, rozmiar tego kompromisu jest nad wyraz zasadne. Wydaje się, że jedynym sposobem, który przynajmniej częściowo rozwiąże ten problem jest radykalna poprawa jakości prawa obowiązującego w Polsce. To dosyć ogólne sformułowanie sprowadza się przede wszystkim do precyzyjnych zapisów tworzonych aktów prawnych, zmniejszających znacznie pole do interpretacji i nadinterpretacji zapisów regulacyjnych, wypracowania optymalnego i rzeczywistego systemu konsultacji z partnerami społecznymi przy tworzeniu prawa oraz wykorzystywania w każ-

dym przypadku najbardziej aktualnych źródeł opisujących zasoby naturalne, aby przy podejmowaniu decyzji bazować na rzeczywistych zasobach przyrodniczych danego obszaru (Reško 2014). Wiadomo jednak, że przy tworzeniu prawa działają różne grupy lobbujące, a zatem zapisy danego aktu prawnego mogą być pochodną tego, która grupa jest silniejsza czy skuteczniejsza, oraz oczywiście od czynnika politycznego.

Literatura

- Biedrzycki K., *Turystyka w Konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat „Działania Ministerstwa Sportu i Turystyki w kontekście Konwencji Karpackiej w obszarze zrównoważonej turystyki”*, Konferencja Partnerstwo na rzecz rozwoju turystyki w Karpatach, Kraków, 11.02.2015 r.
- Kompendium wiedzy o turystyce*, 2002, G. Gołębski (red.), PWN, Poznań.
- Lanzarocka Karta Zrównoważonej Turystyki (Lanzarote Charter for Sustainable Tourism)*, 1995, Światowa Konferencja na temat Zrównoważonej Turystyki, Światowa Organizacja Turystyki, Program Środowiskowy przy ONZ, UNESCO i Komisja Wspólnoty Europejskiej (Commission of European Community).
- Protokół o ochronie i zrównoważonym użytkowaniu różnorodności biologicznej i krajobrazowej do Ramowej konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat*, Dz. U. 2008 nr 90 poz. 591.
- Protokół o zrównoważonej turystyce do Ramowej Konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat*, Dz. U. 2013 poz. 682.
- Ramowa Konwencja o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat*, Dz.U. 2007 nr 96 poz. 634.
- Reško D., 2014, *Perspektywy gospodarczego rozwoju obszarów przyrodniczo wrażliwych: potrzeby, możliwości i ograniczenia na przykładzie Gminy Krynica-Zdrój*, [w:] T. Szczotka (red.), *Monitoring społeczny zachowania zrównoważonego rozwoju gospodarczego w obszarach wrażliwych przyrodniczo*, Krynica-Zdrój – Muszyna, s. 24-43.
- Strategia zrównoważonego rozwoju turystyki w Karpatach*, 2014, COIP4, Mikulov.
- Ustawa z dnia 28 lipca 2005 r. o lecznictwie uzdrowiskowym, uzdrowiskach i obszarach ochrony uzdrowiskowej oraz gminach uzdrowiskowych*, Dz. U. z 2005 r. Nr 167, poz. 1399, z późn. zm.
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody*, Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568.
- Zaręba K., 2012, *Zrównoważony rozwój warunkiem zabezpieczenia funkcji rekreacyjnych uzdrowisk*, Inżynieria ekologiczna nr 30, s. 206-207.

Strony internetowe

www.konwencjakarpacka.pl (dostęp 12.04.2015)

www.mos.gov.pl (dostęp 12.04.2015)

**The selected issues of health resorts development in the context
of the Carpathian Convention implementation**

Summary

The main goal of the article is to present the selected aspects of health resorts development in the context of the Carpathian Convention. Restrictive Polish law on environment protection is the main barrier hampering investments in health resort areas. The Carpathian Convention and Sustainable Tourism Strategy proposals relating to sustainable tourism are beneficial for health resorts, especially in the areas of marketing and education. The main problem is the implementation of these tasks. In the Polish reality, the relation between the human being and the nature is unbalanced: the nature has the advantage.

Słowa kluczowe: Konwencja Karpacka, turystyka zrównoważona, uzdrowisko, czynniki i bariery rozwoju uzdrowisk, ochrona zasobów naturalnych.

Key words: Carpathian Convention, sustainable tourism, health resort, factors and barriers of health resorts development, natural resources protection.

Możliwości wdrażania współpracy partnerskiej w turystyce w świetle zapisów Konwencji Karpackiej oraz badań własnych

Wprowadzenie

Współczesna wizja rozwoju obszarów cennych przyrodniczo w Europie, do których należą Karpaty, opiera się na szerokiej współpracy podmiotów zarządzających tymi obszarami z innymi podmiotami lokalnymi, regionalnymi i ponadregionalnymi. Turystyka jest jednym z głównych sektorów gospodarki, którego podmioty, nawiązując relacje współpracy, w tym współpracy partnerskiej z administracją ochrony przyrody, mogą przyczynić się do rozwoju tych obszarów według potrzeb interesariuszy.

Dla rozwoju i zacieśnienia relacji współpracy potrzebny jest m.in. wspólny cel i zasady działania. Władze szczebla centralnego krajów rozwijających turystykę w Karpatach określiły cele i sposoby współpracy na zasadzie ogólnych deklaracji w porozumieniach międzynarodowych. Jednak największym wyzwaniem dla porozumień na szczeblu krajowym i międzynarodowym zawsze pozostaje stworzenie warunków do rozwoju dobrych praktyk w skali lokalnej. Artykuł ma na celu wskazanie tych zapisów *Ramowej konwencji o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat* oraz wdrażających ją dokumentów, które mogą inspirować kraje karpaccie do rozwoju współpracy partnerskiej w turystyce. Drugim celem jest określenie zakresu tej współpracy oraz wybranych czynników warunkujących jej rozwój w Karpatach na podstawie badań własnych.

Współpraca krajów karpaccich w ramach porozumień międzynarodowych

Karpaty są drugim obszarem górskim w Europie, po obszarze górskim Alp, gdzie na szczeblu międzynarodowym podjęto rozległą terytorialnie współpracę

---

¹ dr Katarzyna Śliwa-Martinez, Klaster Jakości Życia „Kraina Podkarpacie”, k.sliwa@kraina-podkarpacie.pl, k.sliwamartinez@gmail.com

partnerską. Należy podkreślić, że partnerstwo w rozwoju społeczno-gospodarczym stanowi najściślejszą formę współpracy pomiędzy autonomicznymi względem siebie podmiotami (aktorami, interesariuszami) – partnerami. Pozostałe formy współpracy zakładają mniej intensywne relacje.

Współpraca sformalizowana w Konwencji Karpackiej jest odzwierciedleniem woli współpracy ze strony administracji rządowej siedmiu krajów, które podpisały ją w 2003 r. (Dz.U. 2007 nr 96 poz. 634). W kolejnych latach przyjęte zostały protokoły tematyczne do Ramowej Konwencji Karpackiej, w tym Protokół o zrównoważonej turystyce. Zapisy tego dokumentu mają na celu umacnianie i ułatwianie współpracy między Stronami na rzecz rozwoju zrównoważonej turystyki w Karpatach. Protokół został przyjęty na 3. Spotkaniu Konferencji Stron (COP3) Konwencji Karpackiej w 2011 r., wszedł w życie w 2013 r. dla czterech jego Stron (w tym Polski), a od 2015 r. obowiązuje już wszystkie Strony Konwencji Karpackiej z wyjątkiem Ukrainy.

Na podstawie dwóch konwencji realizuje się również współpraca dwóch wielkich regionów górskich, które chcą uczyć się od siebie poprzez karpacko-alpejskie mosty współpracy, oparte na wsparciu finansowym i przekazywaniu dobrych praktyk w rozwoju turystyki przyjaznej środowisku. Równoległe do doświadczeń wdrażania Konwencji Alpejskiej, a później opracowania strategii dla makroregionu obejmującego obszar Alp, w 2012 r. zostały podjęte kroki w celu stworzenia strategii dla rozwoju turystyki w Karpatach. Została ona przyjęta przez Strony Konwencji Karpackiej na 4. Spotkaniu Konferencji Stron (ang. *Conference of the Parties* (COP 4)) we wrześniu 2014 r.

Zakres współpracy w świetle zapisów Konwencji Karpackiej i protokołu ds. turystyki

Te państwa karpackie, które są Stronami Konwencji, zobowiązały się do współpracy w trzech skalach:

- międzyregionalnej (współpraca państw regionu karpackiego z krajami regionu alpejskiego)
- regionalnej (w ramach obszaru Karpat)
- transgranicznej (zwłaszcza w celu zapewnienia większej skuteczności w osiągnięciu spójności ekologicznej).

Przedmiot wspomnianej współpracy dotyczy szerokiego zakresu ochrony i zrównoważonego rozwoju obszaru Karpat oraz tworzenia sieci ekologicznej w Karpatach, w tym przede wszystkim:

- planowania przestrzennego (art. 5) poprzez wspieranie współpracy między właściwymi instytucjami regionalnymi i lokalnymi;
- systemu środków i działań dla wczesnego ostrzegania związanego z transgranicznymi oddziaływaniami na stosunki wodne powodowanymi przez powoździe i zanieczyszczenie wód na skutek awarii (art. 6);

- rozwoju zrównoważonych polityk transportowych, w tym modeli transportu przyjaznego dla środowiska (art. 8);
- polityki mającej na celu promowanie:
  - a) współpracy w prowadzeniu badań i ocen naukowych w Karpatach,
  - b) wspólnych lub wzajemnie uzupełniających się programów monitoringu, włączając systematyczny monitoring stanu środowiska (art. 12).

Konwencja Karpacka zawiera również zobowiązania Stron do promowania zrównoważonej turystyki w Karpatach, zwłaszcza poprzez współpracę transgraniczną. Wiąże się z nią opracowywanie skoordynowanych lub wspólnych planów zarządzania transgranicznymi lub przygranicznymi obszarami chronionymi oraz innymi terenami o walorach turystycznych (art. 9).

Protokół ds. turystyki odnosi się do współpracy na poziomie niższym niż międzynarodowy (subregionalnym) w większym stopniu niż Konwencja Ramowa, szczególnie w tzw. działaniach specjalnych. Każde z państw Stron Konwencji w ramach swoich istniejących struktur instytucjonalnych może podjąć środki na rzecz ułatwienia koordynacji i współpracy między instytucjami, władzami i innymi zainteresowanymi podmiotami, wspomnianymi w ust. 1, w celu promowania solidarnej odpowiedzialności oraz wzmocnienia synergii.

Protokół wymienia w preambule inne porozumienia europejskie i globalne dotyczące: ochrony różnorodności biologicznej i zrównoważonego rozwoju, w tym rozwoju zrównoważonej turystyki, promowania zrównoważonej turystyki, promowania współpracy transgranicznej w celu ułatwiania rozwoju zrównoważonej turystyki, obejmującej m.in. skoordynowane lub wspólne plany dotyczące transgranicznych lub przygranicznych obszarów chronionych i uwzględniania zasad zrównoważonej turystyki w innych politykach sektorowych opracowywanych na szczeblu regionalnym lub globalnym.

Należy podkreślić, że wszystkie paragrafy Protokołu ds. turystyki dotyczące poszczególnych działań specjalnych (od art. 8 do art. 25) zawierają wytyczne odnoszące się do współpracy Stron na poziomie centralnym. Współpraca ta dotyczy głównie: marketingu (w tym promocji i produktu), opracowania standardów jakości, zarządzania ruchem turystycznym, wkładu turystyki w zrównoważony rozwój innych gałęzi gospodarki (rolnictwa, transportu, leśnictwa, budownictwa) oraz zarządzaniem dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego (w tym biologiczną i krajobrazową różnorodność Karpat) i monitorowania skuteczności polityki i strategii służących rozwojowi zrównoważonej turystyki w Karpatach. Na uwagę zasługuje fakt, że wśród form współpracy w zakresie rozwoju zrównoważonej turystyki w Karpatach szczególnie eksponuje się promocję współpracy transgranicznej.

Oprócz współpracy instytucjonalnej na szczeblu międzynarodowym, Protokół ds. turystyki zobowiązuje Strony do wspierania współpracy pomiędzy regionalnymi i lokalnymi władzami w dziedzinie rozwoju zrównoważonej turystyki w Karpatach. Dokument nie wymienia jednak administracji przyrodniczych obszarów chronionych jako podmiotów współpracy.

Każda ze stron ma także do wykonania zadania na terytorium swojego kraju. Należą do nich: promowanie i wspieranie synergii między rozwojem zrównoważonej turystyki a zrównoważonym rolnictwem na terenie Karpat, a także ułatwienie współpracy w tym zakresie pomiędzy właściwymi władzami, instytucjami i zainteresowanymi podmiotami, w tym biurami turystycznymi i innymi podmiotami sektora turystyki. Stwarzanie warunków dla rozwoju współpracy w zakresie zwiększenia wkładu turystyki w zrównoważoną gospodarkę leśną na terenie Karpat i planowania zrównoważonego rozwoju transportu i infrastruktury turystycznej na terenie Karpat – to dwie kolejne dziedziny, w których Protokół odwołuje się do współpracy również na poziomie lokalnym. Ze szczególną uwagą potraktowano obszary przygraniczne, gdzie współpraca warunkuje bardziej harmonijny rozwój turystyki poprzez intensyfikację współdziałania między społecznościami lokalnymi zamieszkującymi te tereny.

Wdrażanie założeń Konwencji dotyczących współpracy w turystyce na obszarach chronionych

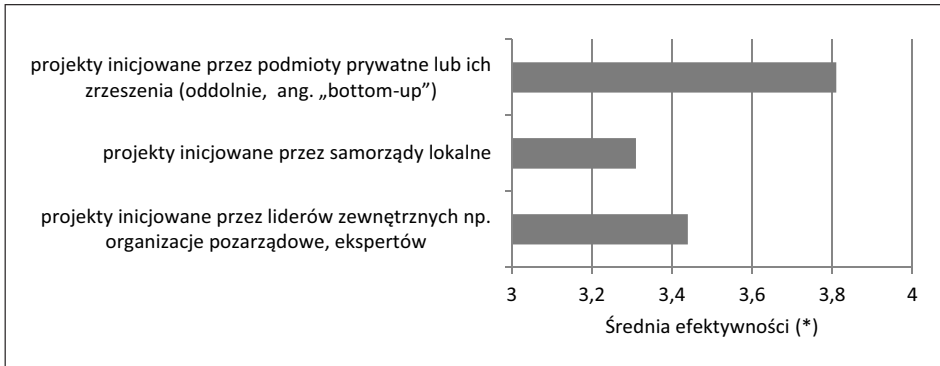
W ramach zwiększania możliwości instytucjonalnych potencjalnych partnerów w rozwoju turystyki, według wytycznych Protokołu, można rozumieć również działania ułatwiające zawiązywanie ściślejszych relacji współpracy, takich jak współpraca partnerska, w celu lepszego gospodarowania posiadanymi zasobami przyrodniczymi i kulturowymi. Partnerstwo (ang. partnership) jest rozumiane najczęściej jako współpraca pomiędzy podmiotami z różnych sektorów – publicznego, prywatnego i społecznego (non-profit), w ramach której podmioty zgadzają się działać wspólnie w kierunku rozwoju turystyki na wspólnie ustalonych zasadach.

Należy podkreślić, że tekst Konwencji Karpackiej również odwołuje się do współpracy partnerskiej w kontekście współpracy subregionalnej dla ochrony i zrównoważonego rozwoju Karpat, jako tworzącego solidną podstawę dla nowych inicjatyw partnerskich. Jednocześnie najłatwiej zawierać takie relacje tym instytucjom, które mają odpowiednią do tego zdolność. O tej zdolności podmiotów działających w Karpatach decydują przede wszystkim:

- atrakcyjność przyrodnicza i kulturowa obszarów recepcyjnych;
- bliskość przestrzenna dużych ośrodków miejskich;
- poziom rozwoju ich funkcji turystycznej;
- regulacje prawne na poziomie krajowym;
- polityka Unii Europejskiej;
- tradycje w nawiązywaniu współpracy;
- zaufanie między partnerami;
- siła przywódcy i inicjatora;
- wiedza na temat potencjalnych korzyści;

- chęć do dzielenia się zasobami;
- zdolności innowacyjne.

Z badań metodą ekspercką wśród 89 zakwalifikowanych respondentów z 8 krajów karpaccich (Austrii, Czech, Polski, Rumunii, Serbii, Słowacji, Ukrainy, Węgier) wynika, że oddolne działania w kierunku zawiązywania relacji współpracy są najskuteczniejsze w skali lokalnej (ryc. 1).

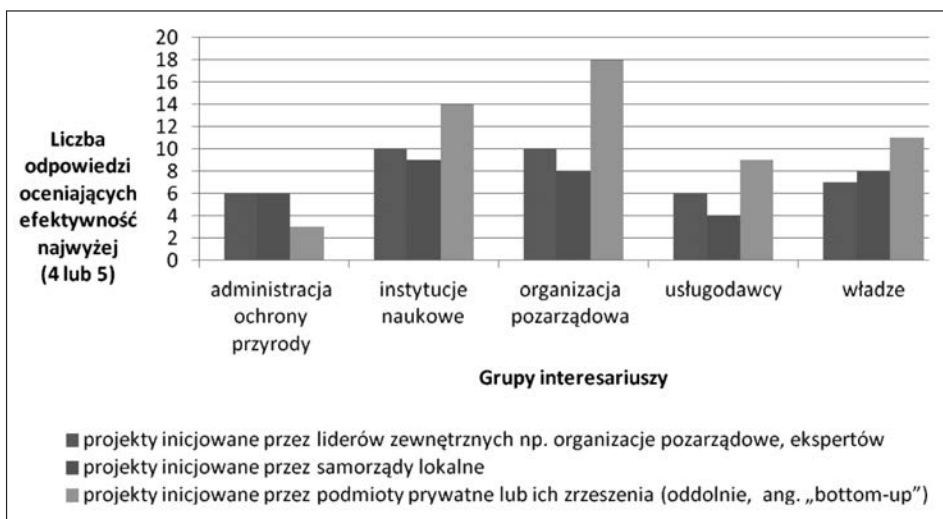
(*) respondenci oceniali efektywność w skali 1-5 (1 – najmniejsza efektywność, 5 – największa efektywność)

Ryc. 1. Efektywność realizacji projektów rozwoju turystyki w Karpatach w zależności od ich inicjatorów w opinii ogółu respondentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Dokumentem, który wprowadza rekomendacje dotyczące współpracy na poziomie lokalnym w turystyce jest *Protokół o zrównoważonej turystyce do Ramowej Konwencji Karpacciej*. Tam też pojawia się definicja obszaru chronionego jako geograficznie określonego obszaru, wyznaczonego i zarządzanego w celu osiągnięcia określonych celów ochrony. W działaniach dotyczących przyrodniczych obszarów chronionych, które pojawiają się w dokumencie, zazwyczaj jest mowa o wpływie turystyki na różnorodność biologiczną tych obszarów i monitorowaniu skutków jej rozwoju. Sama definicja nie wskazuje na relacje instytucji administrujących obszary cenne przyrodniczo względem innych interesariuszy. Włączenie organów zarządczych tych obszarów do grona interesariuszy jako potencjalnych partnerów dla rozwoju turystyki jest ważnym etapem we wdrażaniu założeń Konwencji. Protokół obowiązuje do współpracy w rozwoju turystyki zwłaszcza transgraniczne obszary ochrony przyrody (art. 1 i 3).

Jest to tym bardziej istotne, że różnica w postrzeganiu funkcjonowania relacji partnerskich w porównaniu z innymi grupami interesariuszy jest widoczna. Przykładowo: z pięciu głównych grup interesariuszy w turystyce na obszarze Karpat, jakimi są władze, organizacje pozarządowe, przedsiębiorcy, jednostki naukowe i administracja przyrodniczych obszarów chronionych, tylko ta ostatnia postrzega projekty inicjowane oddolnie przez podmioty prywatne lub zrzeszenia jako mniej efektywne niż inicjowane przez liderów zewnętrznych lub samorządy (ryc. 2).

(*) respondenci oceniali efektywność w skali 1-5 (1 – najmniejsza efektywność, 5 – największa efektywność)

Ryc. 2. Efektywność realizacji projektów rozwoju turystyki w Karpatach w zależności od ich inicjatorów według grup interesariuszy

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

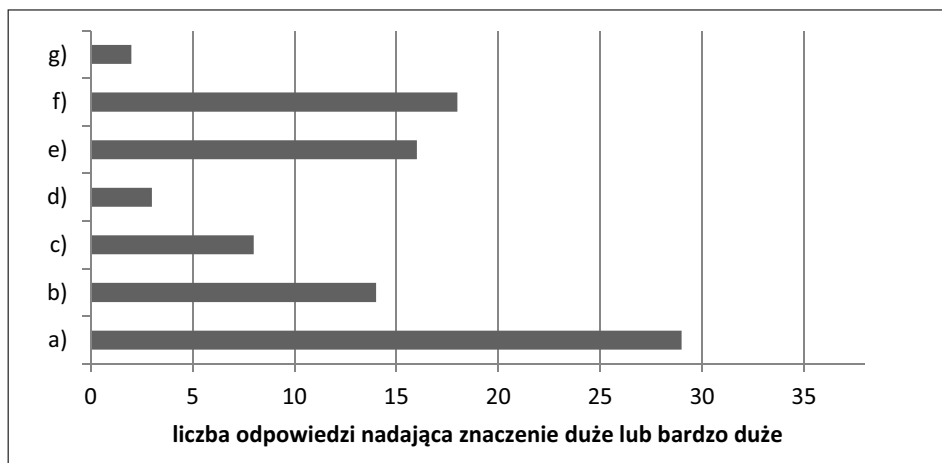
Jednocześnie, zarządy obszarów chronionych są ważnymi potencjalnymi partnerami, którzy uczestniczą we wszystkich spotykanych w Karpatach formach partnerstwa. Zwiększenie ich zdolności do zawierania relacji partnerskich i wiedzy na temat funkcjonowania innych interesariuszy w turystyce jest istotne dla wdrożenia zapisów Protokołu ds. turystyki.

Z badań wynika, że znaczenie Konwencji Karpackiej wśród umów międzynarodowych dla rozwoju współpracy partnerskiej na terenie Karpat Polskich w opinii respondentów jest relatywnie małe (ryc. 3).

Więszego znaczenia nabiera inna umowa międzynarodowa, która wiąże się z kontrybucją środków zewnętrznych – np. środków finansowych Unii Europejskiej, inicjujących relacje partnerskie. Dlatego wdrażanie Protokołu ds. turystyki w zakresie współpracy partnerskiej w turystyce powinno dotyczyć kształtowania warunków dla rozwoju tej współpracy partnerskiej w poszczególnych krajach, co zachęci podmioty do wspólnego poszukiwania źródeł finansowania i zwiększenia przedsiębiorczości lokalnej.

Administracja obszarów chronionych jako partner w Karpatach

Partnerzy reprezentujący przyrodnicze obszary chronione w polskich Karpatach to przede wszystkim parki narodowe i krajobrazowe. Uwarunkowania

Oznaczenia: a) Umowa Partnerstwa z Komisją Europejską o wykorzystaniu środków unijnych w kraju członkowskim, b) Ramowa Konwencja o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat, c) Bilateralne umowy z innymi krajami w dziedzinie turystyki, d) Komunikaty i rekomendacje, np. Odnowiona polityka turystyczna UE: *Ku silniejszemu partnerstwu na rzecz turystyki europejskiej* (2006) lub *Agenda dla zrównoważonej i konkurencyjnej turystyki europejskiej* (2007), e) Umowy o współpracy dotyczące funkcjonowania euroregionów, f) Umowy o współpracy bilateralnej (miast, gmin, regionów itd.), g) Inne (dodane przez respondentów).

Ryc. 3. Znaczenie umów i dokumentów międzynarodowych w rozwoju współpracy partnerskiej na terenie Karpat Polskich w opinii respondentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

prawne, które w znacznym stopniu decydują o ich zdolności do współpracy partnerskiej, pozwalają na zarządzanie nimi dzięki odpowiednim kompetencjom dyrekcji i zarządów. Mniejsze zdolności w tym względzie reprezentują administracje obszarów Natura 2000.

Przy wdrażaniu strategii powstających dla harmonijnego rozwoju turystyki na różnych obszarach w Karpatach ważne jest stwarzanie warunków funkcjonowania partnerów o jak największych zdolnościach do zawierania współpracy partnerskiej. Jest to ważne zarówno dla planowania rozwoju turystycznego dużych regionów (całych Karpat), jak i mniejszych obszarów, np. strategii zrównoważonego rozwoju turystyki dla pogórzy karpaccich w Polsce, w tym Beskidu Niskiego i jego Pogórza nazwanego Magiczną Krainą Łemków i Pogórzan. Na tym terenie znajduje się jednostka organizacyjna największego przyrodniczego obszaru chronionego na obszarze objętym strategią – dyrekcja Magurskiego Parku Narodowego. Pozostałe, związane z czterema parkami krajobrazowymi i obszarami Natura 2000, to: dwie dyrekcje zespołów parków krajobrazowych oraz dwie regionalne dyrekcje ochrony środowiska. Wśród nich najszerszą współpracę partnerską może zawiązywać dyrekcja parku, będąc odrębną jednostką organizacyjną, organem w zakresie ochrony przyrody i państwową osobą

prawną. Jej zdolność w tym zakresie wynika z ustawy o ochronie przyrody, która umożliwia niezależną gospodarkę finansową z możliwością m.in. zaciągnięcia pożyczki, dzierżawienia nieruchomości oraz prowadzenia działalności gospodarczej, w tym podejmowania decyzji o uczestnictwie w projektach partnerskich.

Dla tak zdefiniowanych potencjalnych partnerów związanych z ochroną przyrody najczęściej zawierane relacje dotyczą stosunków z samorządami lokalnymi. Na wspomnianym obszarze znajduje się 38 gmin, z tym że park narodowy położony jest w granicach siedmiu z nich, a parki krajobrazowe w granicach 19 jednostek terytorialnych. Oznacza to, że najsilniejsze relacje z administracją ochrony przyrody mogą dotyczyć 26 z 38 jednostek samorządu lokalnego. Inni partnerzy, tacy jak organizacje pozarządowe, mogą jednak wykazać np. więcej zdolności innowacyjnych i zawiązać silniejsze relacje niż inne grupy interesariuszy.

Inwentaryzacja potencjalnych partnerów i ich możliwości zawierania relacji współpracy jest ważna, ponieważ od tego zależy ocena możliwości wystąpienia inicjatora i lidera w relacjach partnerskich na danym obszarze.

Formy i skala partnerstwa według badań międzynarodowych

Formę partnerstwa na terenach objętych ochroną przyrody w Karpatach określają trzy czynniki: rodzaj inicjatora i lidera oraz innych partnerów, stopień sformalizowania partnerstwa oraz zakres współpracy (przedmiot współpracy i skala przestrzenna).

Według badań metodą delficką w roli inicjatora współpracy partnerskiej w turystyce w Karpatach na obszarze Polski, Słowacji, Rumunii i Ukrainy najczęściej widziano organizacje pozarządowe. W Polsce znacznie mniej odpowiedzi dotyczyło samorządów lokalnych, administracji obszarów chronionych, podmiotów prywatnych, instytucji kultury i euroregionów.

Rola lidera w partnerstwie w Karpatach w Polsce, według respondentów przypada, podobnie jak rola inicjatora, organizacjom pozarządowym. Według respondentów lider to taka jednostka, która inicjuje partnerstwo, jest najsilniejsza wśród innych, pochodzi ze środowiska lokalnego, posiada największe doświadczenie w zarządzaniu zasobami ludzkimi oraz wypełnianiu zadań formalnych i technicznych związanych z prowadzeniem partnerstwa, w końcu lider to podmiot zarządzający, gospodarujący danym obszarem.

Sektor publiczny (jednostki samorządu terytorialnego i administracja ochrony przyrody), według ocen respondentów, wybiera partnerstwo sformalizowane, co odzwierciedla charakter działalności partnerów i sposób ich funkcjonowania. Sektor prywatny i non-profit (przedsiębiorstwa i ich zrzeszenia oraz organizacje pozarządowe) wybiera obie formy partnerstwa, ale w większości przypadków – nieformalną.

Skala partnerstwa jest w Karpatach zróżnicowana: głównie lokalna, w tym transgraniczna; regionalna i międzynarodowa, w tym dotycząca współpracy bilateralnej, jak i sieciowej partnerów. Skala lokalna występuje najczęściej, kiedy obszary ochrony przyrody zawierają relacje partnerskie z partnerami lokalnymi, np. samorządami lub organizacjami pozarządowymi, w granicach głównie najmniejszych jednostek administracyjnych krajów karpaccich mających wpływ na rozwój turystyki lub partnerem transgranicznym (dotyczy współpracy partnerskiej transgranicznych obszarów ochrony przyrody i jednostek samorządu terytorialnego).

Podsumowanie

Wszystkie trzy dokumenty związane z porozumieniem na rzecz zrównoważonego rozwoju turystyki na obszarze Karpat – Ramowa Konwencja, Protokół ds. turystyki i Strategia, określają wspólny cel dla współpracy, w tym relacji partnerskiej. Stanowią również inspirację do stwarzania warunków dla rozwoju tego typu współpracy w turystyce. Do czynników, które mogą rozwijać zdolność podmiotów do współpracy w zakresie wyznaczonym przez Protokół ds. turystyki należą w szczególności: czynniki instytucjonalne związane z przepisami prawnymi w krajach karpaccich oraz czynniki społeczne związane z chęcią do dzielenia się zasobami oraz wiedzy na temat korzyści z tego płynących. Dotyczy to szczególnie najbardziej zaawansowanej formy współpracy, jaką jest współpraca partnerska. Zapisy Protokołu ds. turystyki Konwencji Karpacciej, rekomendujące współpracę lokalną, powinny kształtować większą efektywność relacji współpracy poprzez stwarzanie warunków prawnych i społecznych do ich zawierania przez Strony Konwencji Karpacciej. Jest to narzędzie wdrożenia założeń tego porozumienia. Jest mniej skuteczne w tworzeniu relacji partnerskich w turystyce w porównaniu z innymi umowami międzynarodowymi (np. z Unią Europejską), które zwiększają możliwości finansowania zewnętrznego.

Włączenie organów zarządczych obszarów chronionych do grona interesariuszy jako potencjalnych partnerów dla rozwoju turystyki (a zwłaszcza parków narodowych i krajobrazowych) jest istotne dla wdrażania założeń Konwencji.

Określenie potencjalnych partnerów i ich możliwości zawierania relacji współpracy w turystyce jest istotne dla określenia inicjatora i lidera na danym obszarze. W Karpatach, według przeprowadzonych badań, są to najczęściej organizacje pozarządowe. Formę partnerstwa określa też stopień sformalizowania partnerstwa oraz zakres współpracy (przedmiot współpracy i skala przestrzenna). Zakres przedmiotowy wynikający z zapisów Konwencji jest bardzo szeroki i dotyczy kwestii m.in. produktu turystycznego, promocji i współpracy międzysektorowej. Skala partnerstwa jest w Karpatach zróżnicowana: głównie lokalna, w tym transgraniczna oraz regionalna i międzynarodowa. Zatem kształtowanie

warunków do rozwoju tego typu współpracy powinno dotyczyć zakresu lokalnego z uwzględnieniem kluczowych interesariuszy z ich zróżnicowanymi zdolnościami do zawierania relacji współpracy o różnym stopniu sformalizowania oraz wskazania na wspólny cel wynikający z zapisów Konwencji Karpackiej dotyczących turystyki.

Literatura

- Baranowska-Janota M., Korzeniak G., 1991, *Zasady turystycznego użytkowania i ochrony parków krajobrazowych*, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Oddział w Krakowie, Kraków.
- Bramwell B., Sharman A., 1999, *Collaboration in Local Tourism Policymaking*, *Annals of Tourism Research*, Vol. 26, s. 392-415.
- Kłapyta P., Mróz W., 2014, *Strategia zrównoważonego rozwoju turystyki Magicznej Krainy Łemków i Pogórze*, *Uwarunkowania przyrodnicze*, publikacja w ramach projektu Karpaty Łączą, Kraków.
- Liszewski S., 2009, *Przestrzeń turystyczna parków narodowych w Polsce*, [w:] B. Domański, W. Kurek (red.), *Gospodarka i przestrzeń*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 187-201.
- Mika M., 2014, *Założenia i determinanty podtrzymywalności lokalnego rozwoju turystyki*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Ramowa konwencja o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat (Konwencja Karpacka)*, Dz.U. z 2007 r. Nr 96, poz. 634.
- Śliwa-Martinez K., Pawlusiński R., 2013, *Zrównoważona turystyka w Karpatach* [w:] *Wizja ekorozwoju gmin karpackich – dobre praktyki*, Ogólnopolskie Towarzystwo Ochrony Ptaków, Marki, s. 13-18.
- The Strategy for Sustainable Tourism Development of the Carpathians*, DECISION COP4/6.
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody*, Dz.U. 2004 Nr 92 poz. 880, poprawkami z dnia 14 maja 2013 r., Dz.U. 2013 poz. 627.

Cooperation in tourism and international partnership in the Carpathians

Summary

The article focuses on cooperation of Carpathian countries within international partnerships aimed at supporting the development of tourism in the Carpathians. It describes the partner relation, being the most advanced form of cooperation, and the factors shaping it in the light of the implementation of the Carpathian Convention and its Protocol on Tourism.

It is being emphasised that the key challenge for national and international level agreements is invariably the creation of conditions for developing good practices on a local level. In the Carpathians, important stakeholders in tourism development crucially include the management bodies of protected areas. They should, as potential partners, enter into partnership relations, mostly on a local scale.

Based on research conducted according to the Delphi method in the Carpathian countries, the article describes important factors influencing the capability of the partners, including the management bodies of protected areas, to shape that relation in its various forms. The article discusses the subject of cooperation as described in the Protocol on Tourism of the Carpathian Convention, the types of initiators and leaders, the degree of partnership formalisation, and the spatial scale of the cooperation as identified in the author's own research.

The article also emphasises the role of shaping conditions for the cooperation of this type, as a way of implementing the provisions of the Protocol.

Słowa kluczowe: współpraca, partnerstwo, Konwencja Karpacka, przyrodnicze obszary chronione, turystyka.

Key words: cooperation, partnership, the Carpathian Convention, nature protected areas, tourism.

Koncepcja modelu transgranicznego klastra turystycznego na pograniczu polsko-słowackim, nawiązującego do dziedzictwa kulturowego Łemków

Wprowadzenie

Regiony i przedsiębiorstwa, dążąc do wzrostu konkurencyjności, stosują różne metody. Jednym ze sposobów są klastry gospodarcze, które znajdują swoje miejsce w sformułowanych paradygmatach, tj. kooperacji oraz trwałego i zrównoważonego rozwoju. Z tego też powodu na całym świecie obserwuje się rosnące zainteresowanie ich tworzeniem.

Polityka konkurencji podlega globalizacji. Wobec tego oczekuje się, że wdrożenie koncepcji polityki rozwoju opartej na klastrach wpłynie nie tylko na wzrost konkurencyjności regionu, ale także spójności ekonomicznej, społecznej i środowiskowej (Skawińska, Zalewski 2009).

Wśród głównych przesłanek skłaniających do napisania pracy były następujące problemy obszaru pogranicza polsko-słowackiego:

- niedostateczne wykorzystanie potencjału turystycznego obszarów przygranicznych województwa małopolskiego, podkarpackiego i Kraju Preszowskiego;
- obniżająca się efektywność usług turystycznych;
- brak odpowiedniej infrastruktury turystycznej oraz niska jakość świadczonych usług turystycznych;
- niższy poziom rozwoju gospodarczego tego regionu, w porównaniu z pozostałymi częściami Polski i Słowacji.

Jednocześnie należy zauważyć, że turystyka jest dochodowym sektorem gospodarczym po obydwu stronach granicy. Jednym ze sposobów skutecznego wykorzystania i wzmocnienia potencjału turystycznego regionu pogranicza oraz

---

¹ dr Agnieszka Rożek, publikacja została opracowana na podstawie badań naukowych przeprowadzonych w ramach pracy doktorskiej pt. *Koncepcja modelu klastra usług turystycznych na pograniczu polsko-słowackim* (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie), a.rozek6@gmail.com

jego zrównoważonego rozwoju mogłoby być utworzenie powiązania kooperacyjnego, mającego postać klastra.

Przy uwzględnieniu obecnego stanu wiedzy sformułowana została hipoteza badawcza, w myśl której: obszary przygraniczne Polski i Słowacji posiadają wystarczający potencjał do powstania transgranicznego klastra turystycznego – polegającego na współpracy sektora biznesu, nauki i publicznego przy kreacji produktu turystycznego zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju.

Aby dogłębnie zbadać tematykę czynników determinujących rozwój usług turystycznych na terenie pogranicza polsko-słowackiego, konieczne jest przeprowadzenie badań pierwotnych pod kątem oceny możliwości i zakresu współpracy ponadnarodowej na pograniczu polsko-słowackim oraz analizy *desk research*, mającej na celu określenie znaczenia turystyki zrównoważonej, dziedzictwa kulturowego oraz klasteringu dla rozwoju regionu.

Realizacja koncepcji turystyki zrównoważonej

Turystyka stosująca się do zasad zrównoważonego rozwoju ma na celu przynoszenie szeregu korzyści, szczególnie tych związanych z ochroną środowiska naturalnego. Korzyści dla branży turystycznej to tworzenie i rozwój nowych produktów turystycznych wysokiej jakości, jednocześnie przyjaznych środowisku, poprawa wizerunku firm stosujących się do zasad tzw. turystyki zrównoważonej, systematyczny wzrost świadomości turystów w zakresie ochrony środowiska, jak również społecznych i kulturowych wartości, zwiększenie zainteresowania klientów poszukujących możliwości wypoczynku przyjaznemu środowisku.

Koncepcja zrównoważonego rozwoju (ang. *sustainable development*) stanowi poszukiwanie pewnego rodzaju kompromisu, unikającego konfliktów pomiędzy rozwojem społecznym i gospodarczym, a środowiskiem przyrodniczym. Jednakże osiągnięcie harmonii pomiędzy trzema filarami rozwoju zrównoważonego wymusza określenie stopnia ich wzajemnego oddziaływania, zarówno ze względu na zakres, jak i intensywność (Śleszyński 2010).

Zrównoważona turystyka powinna opierać się na kryteriach zrównoważenia, co oznacza, że w aspekcie długoterminowym jest znośna zarówno pod względem ekologicznym, jak i ekonomicznym, a jednocześnie sprawiedliwa pod względem społecznym i etycznym dla lokalnych społeczności (*Podręcznik do Konwencji Karpackiej 2007*).

Korzyści skierowane do społeczności lokalnych polegają na polepszeniu standardu życia oraz wysokości dochodów, ożywieniu, rewitalizacji lokalnych zwyczajów, kultury, tradycyjnego rzemiosła, zanikaniu i stabilizacji emigracji miejscowej ludności, poprawie ogólnej sytuacji ekonomicznej, wroście świadomości ekologicznej społeczności lokalnych wraz ze zwiększeniem zainteresowania do lokalnych kulturowych wartości, promowaniu współpracy pomiędzy ludźmi po-

chodzącymi z różnych środowisk oraz narodowości, stworzeniu warunków ułatwiających wymianę ich pomysłów, sposobów życia i obyczajów (FNNPE 1993).

Poprzez turystykę zrównoważoną można także rozumieć turystykę, która chroni i poprawia szanse na przyszłość oraz ma na celu zaspokojenie zarówno potrzeb turystów, jak i mieszkańców miejsc odwiedzanych (Perez de las Heras 2004).

Dziedzictwo kulturowe pogranicza polsko-słowackiego

Pogranicze polsko-słowackie charakteryzuje się wysokimi walorami związanymi z dziedzictwem kulturowym. Na pograniczu znajduje się wiele obiektów kulturowych i historycznych oraz instytucji kultury. Obszar ten zamieszkują wyznawcy różnych religii, przedstawiciele różnych grup etnicznych i mniejszości narodowych.

Wśród walorów kulturowych pogranicza wymienia się: zabytki budownictwa rezydencjonalnego, zabytki architektury sakralnej, starą zabudowę małomiasteczkową i układy urbanistyczne, muzea, stanowiska archeologiczne i tradycyjną twórczość ludową. Na obszarze pogranicza zlokalizowanych jest łącznie 11538 obiektów zabytkowych nieruchomych, w tym, po stronie słowackiej – 4802, a po stronie polskiej – 6736 (Groch, Kurek 1995).

Jest to region charakteryzujący się bogactwem miejsc kultu religijnego oraz pielgrzymek (np. sanktuariów, kościołów, cerkwi, kapliczek), zabytkowych obiektów rzymskokatolickich, greckokatolickich, a także obiektów związanych z prawosławiem.

Na obszarze pogranicza znajduje się wiele tradycyjnych osad wiejskich z często dobrze zachowaną tradycyjną architekturą oraz elementami folkloru danego regionu. Nawiązanie do sztuki ludowej można zaobserwować na pograniczu w zabudowie, wyposażeniu wnętrz, narzędziach pracy oraz przedmiotach codziennego użytku. Obrzędy, zwyczaje oraz folklor muzyczny i taneczny kultywują liczni śpiewacy, kapele oraz zespoły pieśni i tańca. Wśród przedmiotów sztuki ludowego rękodzieła można wymienić: haftowane dzieła, koronki, malarstwo na szkle, bibułkarstwo oraz rzeźby w drewnie (*Program Operacyjny...* 2007).

Do szczególnie atrakcyjnych zaliczane są przede wszystkim obiekty znajdujące się na liście Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego Ludzkości UNESCO. Po stronie polskiej są to: drewniane kościoły Małopolski, zespół klasztorny w Kalwarii Zebrzydowskiej oraz nazistowski obóz zagłady Auschwitz. Po słowackiej stronie obiektów tego typu jest zdecydowanie więcej: Bardejov, drewniane kościoły Łuku Karpackiego. Wymienione elementy dziedzictwa kulturowego oraz historycznego są szczególnie istotne ze względu na pielęgnowanie historii, a także współtworzenie atrakcji turystycznych.

Istotny czynnik atrakcyjności pogranicza polsko-słowackiego stanowi odrębność i różnorodność kulturowa – podkreślana przez sztukę oraz rzemiosło ludowe. Wielu mieszkańców ciągle kultywuje elementy tradycyjnej kultury ludowej

(zwyczaje, obrzędy, gwara i wierzenia). Polskie Karpaty słyną również z koronkarstwa, malarstwa na szkle, rzeźby w drewnie, a także kowalstwa artystycznego (*Pogranicze polsko-słowackie ...* 2012).

Atrakcyjność kulturowa terenu pogranicza polsko-słowackiego opiera się na wielonarodowym, wielokulturowym i wielowyznaniowym jego dziedzictwie, występującym w architekturze, organizowanych imprezach kulturalnych, folklorze i zbiorach muzealnych.

Znaczenie transgranicznego klastra turystycznego dla regionu

Zakłada się, aby proponowany klaster usług turystycznych na pograniczu polsko-słowackim wspierał i wzmocnił przedsiębiorczość turystyczną, a korzyści wynikające z jego działalności były odczuwalne dla całego regionu, a nie tylko dla zaangażowanych we współpracę podmiotów.

Do zadań klastra należałoby nie tylko stworzenie markowego produktu turystycznego w obrębie obszaru, lecz także – po wprowadzeniu na rynek – stałe nim zarządzanie, m.in.: w zakresie oceny jakości całego produktu, jego poszczególnych komponentów, określenia poziomu zadowolenia klientów, monitoringu i modyfikacji produktu (wymianę najsłabszych elementów, wzbogacenie oferty itp.). Klaster turystyczny realizowałby również kolejne, równie istotne zadania (ryc. 1), takie jak (Firlej, Rożek 2012):

- osiągnięcie zysku przez podmioty współtworzące klaster;
- wzrost jakości życia mieszkańców w obrębie działania klastra;
- doskonalenie i kreowanie organizacji przestrzeni gościnnej.

Ryc. 1. Zadania klastra

Źródło: opracowanie własne.

Do najważniejszych korzyści współpracy w klastrze dla regionu pogranicza polsko-słowackiego, których nie można byłoby osiągnąć samodzielnie, należą:

- stworzenie wspólnych strategii na rzecz waloryzacji dziedzictwa kulturowego pogranicza;
- pozytywny wpływ na proces specjalizacji obszaru pogranicza;
- rozprzestrzenianie się wiedzy, innowacji oraz dobrych praktyk (w klastrze łatwiej prowadzić badania rynkowe, większa elastyczność środowiska na zmiany warunków rynkowych i jego scalenie – to wszystko prowadzi do wzmocnienia pozycji konkurencyjnej);
- współpracę z jednostkami naukowymi, która przekłada się na lepsze rozpoznanie rynku oraz potrzeb zrównoważonego rozwoju regionu;
- lepsze perspektywy zatrudnienia lokalnej społeczności;
- uzyskanie synergicznego efektu współpracy.

Zarówno korzyści wewnętrzne (dla przedsiębiorstw kooperujących w ramach klastra), jak i zewnętrzne (skierowane do całego regionu) są wzajemnie powiązane, co jest dodatkowym pozytywnym stymulatorem dla dynamicznego rozwoju usług turystycznych w danym regionie. Dzieje się tak, ponieważ klastry, oddziałując pozytywnie na wzrost innowacyjności przedsiębiorstw turystycznych, ułatwia wytworzenie i wprowadzenie na rynek nowych produktów i usług, co bezpośrednio wpływa na wzrost obrotów, zysków oraz liczby klientów (dla firm), a także oznacza mniejszy poziom bezrobocia, wynikający z większej liczby turystów (dla regionu). Do ważnych aspektów tworzenia klastra należy zaliczyć dobrowolne relacje zachodzące pomiędzy jego uczestnikami, a także wynikający z tego faktu, szybszy przepływ innowacji (Gorynia, Jankowska 2008). Ponadto klastry w odróżnieniu od sieci przedsiębiorstw, są otwarte na firmy pokrewne (Pietrzyk 2009).

Przeprowadzone badania i ich rezultaty

W celu weryfikacji założonej hipotezy badawczej została przeprowadzona analiza potencjału turystycznego województw: małopolskiego, podkarpackiego oraz Kraju Preszowskiego, która miała na celu określenie możliwości powstania transgranicznego klastra turystycznego, zakresu oraz korzyści wynikających ze współpracy przedsiębiorstw turystycznych na pograniczu polsko-słowackim.

Badania pierwotne zostały przeprowadzone w 2014 r., ukazują więc aktualny stan usług turystycznych na pograniczu polsko-słowackim. Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że do tej pory nie przeprowadzono badań wśród przedsiębiorstw turystycznych na obszarze transgranicznym Polski i Słowacji określających:

- poziom ich konkurencyjności oraz stosowane praktyki w działalności turystycznej w oparciu o metodę *benchmarkingu*;

- możliwości i zakres współpracy w ramach klastra turystycznego w oparciu o metody badawcze (CATI, CAWI, wywiady pogłębione)².

Kompilacja podjętych problemów i zagadnień – w odniesieniu do obszaru badawczego – nadaje przeprowadzonym badaniom innowacyjny charakter.

Aby osiągnąć założone cele pracy, konieczne było przeprowadzenie badań za pomocą zróżnicowanych metod (CATI, CAWI, *benchmarking*, wywiady pogłębione, *desk research*) – w 5 etapach:

Etap 1.: przeprowadzenie badania ankietowego

Badanie przeprowadzone metodą CATI, CAWI na łącznej próbie 183 przedsiębiorstw (posiadających bazę noclegową i gastronomiczną) pozwoliło ustalić, że przedsiębiorstwa turystyczne z obszaru pogranicza polsko-słowackiego w 73% chcą współpracować w klastrze turystycznym.

Firmy biorące udział w badaniu najczęściej działały w zakresie turystyki wypoczynkowej, turystyki aktywnej, hotelarstwa oraz agroturystyki. Oferta badanych przedsiębiorstw jest znacznie zróżnicowana, turysta odwiedzający badane przedsiębiorstwa ma możliwość skorzystania z basenów, spa, różnego rodzaju gier zręcznościowych, wycieczek, wypożyczalni rowerów, quadów, a w sezonie zimowym z organizowanych kuligów oraz wyciągów narciarskich.

Zgodnie z wynikami badań do najbardziej istotnych czynników mających wpływ na powstawanie innowacyjnych produktów turystycznych można zaliczyć: „markę” danego miejsca, atrakcyjność turystyczną danego obszaru oraz współpracę z innymi podmiotami z branży turystycznej w kraju. Te trzy czynniki zostały najwyżej ocenione przez badanych.

Po pierwszym etapie badania wyłoniono łącznie grupę 133 przedsiębiorstw turystycznych zainteresowanych współpracą w ramach klastra. Ich położenie na obszarze pogranicza polsko-słowackiego przedstawiono na ryc. 2.

Z przeprowadzonych badań wynika, że klaster obejmowałby przedsiębiorstwa turystyczne z bazą noclegową i gastronomiczną z powiatów:

- 40 przedsiębiorstw z woj. małopolskiego (powiaty: gorlicki, nowosądecki, limanowski, nowotarski, tatrzański);
- 44 przedsiębiorstw z woj. podkarpackiego (powiaty: bieszczadzki, leski, sanocki, krośnieński);
- 49 przedsiębiorstw z Kraju Preszowskiego (Snina, Bardejov, Lubowla, Poprad, Kieżmark, Sabinov i Presov).

Przeprowadzone badanie ankietowe pozwoliło ustalić, że przedsiębiorstwa turystyczne z obszaru pogranicza polsko-słowackiego chcą współpracować w klastrze

² Technika wywiadu telefonicznego CATI (z ang. *Computer Assisted Telephone Interview*). Cechą tej techniki jest możliwość przeprowadzenia bardzo dużej liczby wywiadów w krótkim czasie oraz stała kontrola przebiegu badania w trakcie jego trwania. Technika CAWI (z ang. *Computer-Assisted Web Interviewing*) – ankieta internetowa nadzorowana przez system komputerowy, w której pytania kwestionariuszowe pobierane są ze strony internetowej i przekazywane za pośrednictwem sieci do dowolnego punktu, w którym znajduje się respondent wraz z komputerem podłączonym do Internetu.

Ryc. 2. Lokalizacja przedsiębiorstw zainteresowanych współpracą w ramach klastra turystycznego po I etapie badania

Źródło: opracowanie własne.

przy kreacji wspólnego produktu turystycznego, powstaniu internetowej platformy współpracy pomiędzy przedsiębiorstwami sektora turystycznego oraz stworzeniu miejsca do prezentacji i promocji poszczególnych ofert turystycznych.

Etap 2.: przeprowadzenie badania benchmarkingowego

W ramach niniejszego etapu zostało przeprowadzone badanie ankietowe (CATI, CAWI) na łącznej próbie 21 przedsiębiorstw (najbardziej zainteresowanych współpracą w ramach transgranicznego klastra turystycznego), które w oparciu o metodę *benchmarkingu* pozwoliło zidentyfikować wzorcowe działania i praktyki służące wzrostowi konkurencyjności przedsiębiorstw turystycznych z obszaru pogranicza polsko-słowackiego, współpracujących w klastrze. Analiza wyników badań została dokonana przy zastosowaniu segmentacji benchmarkingowej według dwóch strategii analitycznych, tj.: *bottom up* oraz *top down*. Na tej podstawie zidentyfikowano podobieństwa i różnice, a także wzorcowe praktyki w działalności rynkowej badanych przedsiębiorstw turystycznych.

Przeprowadzone analizy segmentacyjne pozwoliły stworzyć opis najlepszych praktyk stosowanych przez przedsiębiorstwa turystyczne, a tym samym zbudować model *wzorcowej firmy turystycznej*, identyfikujący działania, które mają na celu rozwój firmy w kluczowych obszarach wyodrębnionych w badaniu.

Etap 3.: analiza *desk research*, wywiady pogłębione

Ponieważ 1. etap badań określił jedynie zakres współpracy w ramach transgranicznego klastra turystycznego, a nie zidentyfikował precyzyjnie produktu turystycznego, konieczny był kolejny etap badań poświęcony analizie potencjału regionu. Dlatego w oparciu o analizę *desk research* oraz wywiady pogłębione, dokonano analizy potencjału regionu pogranicza polsko-słowackiego. Wyniki badań wskazały, że markowym produktem turystycznym pogranicza polsko-słowackiego mógłby być transgraniczny szlak turystyczny skupiający się na ukazaniu niepowtarzalnych miejsc, związanych z dziedzictwem kulturowym, a także zwyczajów oraz tradycyjnej kuchni Łemków – ludności niegdyś zamieszkującej obszary pogranicza, tzw. Łemkowszczyzny.

Etap 4.: zapytanie

Badanie przeprowadzono za pomocą metody CATI, CAWI i wywiadu na miejscu, wśród przedsiębiorstw zainteresowanych wcześniej (po I etapie badania) współpracą w ramach klastra.

Zapytanie zostało skierowane do przedsiębiorstw turystycznych z pogranicza polsko-słowackiego, czy byłyby zainteresowane współpracą w klastrze przy kreacji markowego produktu turystycznego nawiązującego do dziedzictwa kulturowego Łemków. W rezultacie, jak wynika z tab.1, zainteresowanie współpracą w ramach transgranicznego klastra turystycznego przy kreacji proponowanego produktu wyraziło 49 firm turystycznych.

Tab. 1. Liczba przedsiębiorstw turystycznych zainteresowanych współpracą w ramach klastra (w podziale na województwa)

Województwo	N	%
Województwo małopolskie	16	32,7
Województwo podkarpackie	18	36,7
Kraj Preszowski	15	30,6
Ogółem	49	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Lokalizację przedsiębiorstw na obszarze pogranicza polsko-słowackiego przedstawiono na ryc. 3.

Szczegółowy rozkład przedsiębiorstw turystycznych zainteresowanych kreacją produktu turystycznego nawiązującego do dziedzictwa kulturowego Łemków przedstawiono w tabeli 2.

Ryc. 3. Lokalizacja przedsiębiorstw zainteresowanych współpracą w ramach klastra turystycznego przy kreacji markowego produktu turystycznego „Szlak Dawnej Krainy Łemków”
Źródło: opracowanie własne.

Tab. 2. Liczba przedsiębiorstw turystycznych zainteresowanych kreacją produktu turystycznego w podziale na powiaty

Powiat	N	%
Bieszczadzki	6	12,2
Keżmarok	3	6,1
Krośnieński	2	4,1
Leski	10	20,4
Nowosądecki	6	12,2
Nowotarski	5	10,2
Poprad	8	16,3
Prešov	1	2,0
Snina	1	2,0
Stará Ľubovňa	1	2,0
Tatrzański	3	6,1
Bardejov	1	2,0
Gorlicki	2	4,1
Ogółem	49	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Z przeprowadzonych badań wynika, że klastery obejmowałyby 49 przedsiębiorstw turystycznych, tj.:

- 16 z woj. małopolskiego (powiaty: gorlicki, nowosądecki, nowotarski, tatrzański);
- 18 z woj. podkarpackiego (powiaty: bieszczadzki, leski, krośnieński);
- 15 z Kraju Preszowskiego (Snina, Bardejov, Lubowla, Poprad, Kieżmark i Presov).

Zgodnie z wynikami badań powyższe przedsiębiorstwa turystyczne chciałyby współpracować w klastrze przy:

- wypracowaniu wspólnego produktu turystycznego nawiązującego do dziedzictwa kulturowego Łemków o zaproponowanej nazwie *Szlak Dawnej Krainy Łemków*³;
- powstaniu internetowej platformy współpracy pomiędzy firmami sektora turystycznego;
- promocji poszczególnych ofert firm sektora turystycznego w ramach klastra.

Etap 5.: konsultacje wyników badań

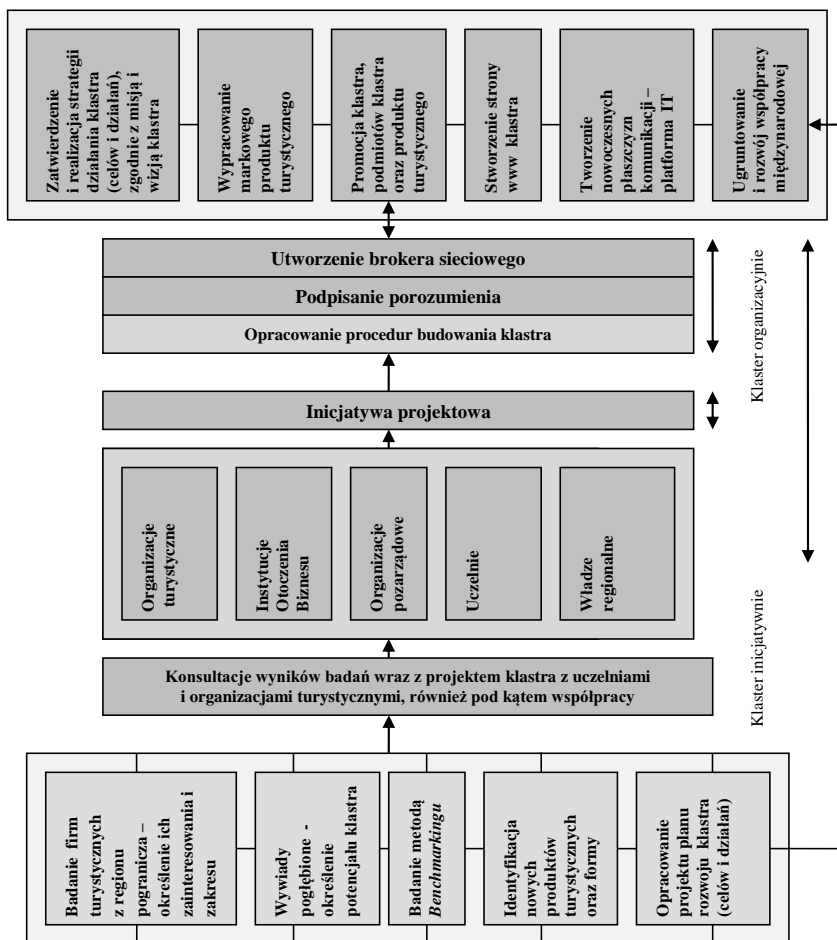
Wyniki badań zostały również skonsultowane z organizacjami turystycznymi, uczelniami, organizacjami pozarządowymi oraz przedstawicielami władz regionalnych. Gotowość współpracy w ramach proponowanego transgranicznego klastra turystycznego zadeklarowały m.in.: Stowarzyszenie Euroregion Karpacki, Podkarpacka Regionalna Organizacja Turystyczna, Lokalna Organizacja Turystyczna „Beskid Zielony”, Fundacja Antoniego Kamińskiego „Educare et Service”, Berry Tree Media, Regionalna Rozwojowa Agentura w Svidniku, a także przedstawiciele środowisk naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Politechniki Rzeszowskiej i Uniwersytetu w Preszowie. W zamierzeniu *Szlak Dawnej Krainy Łemków* miałyby stanowić jeden z flagowych produktów Marki Karpackiej opracowywanej przez Euroregion Karpacki. Należy podkreślić, że projekt modelu transgranicznego klastra turystycznego jest ciągle na etapie konsultacji i pozyskiwania kolejnych podmiotów turystycznych oraz członków – istotnych z punktu widzenia jego celów i działań.

Jako wynik wszystkich działań, badań i analiz, przeprowadzonych w pracy powstała propozycja modelu organizacji i funkcjonowania klastra turystycznego (ryc. 4).

Z przedstawionego modelu (ryc. 4) wynika, że na etapie początkowym (embrionalnym) funkcjonowania proponowanego klastra turystycznego można wyodrębnić 4 fazy:

1. Fazę inicjatywy/opracowywania projektu klastra – obejmującą:
  - badanie potencjału (CATI, CAWI, wywiady pogłębione, *benchmarking*, *desk research*) przedsiębiorstw turystycznych z obszaru pogranicza pol-

³ Wstępna, robocza wersja nazwy produktu turystycznego do konsultacji.

Ryc. 4. Model organizacji i funkcjonowania klastra turystycznego

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

- sko-słowackiego wraz z określeniem ich nastawienia i zakresu współpracy w ramach klastra;
- badanie potencjału regionu (analiza *desk research*, wywiady pogłębione, konsultacje z organizacjami turystycznymi) pod kątem identyfikacji produktów turystycznych i ich dalszej kreacji w ramach klastra turystycznego;
  - opracowanie projektu planu rozwoju klastra (celów i zakresu działań) w oparciu o powyższe działania i przeprowadzone badania.
2. Upowszechnianie idei współpracy w ramach klastra i konsultację z podmiotami, organizacjami turystycznymi, uczelniami i władzami powiązаныmi z turystyką oraz przedsiębiorczością turystyczną;
  3. Podpisanie porozumienia i powołanie brokera sieciowego;
  4. Działania zmierzające do realizacji celów klastra zgodnie ze strategią,

wspierające ideę współpracy oraz tworzenia nowoczesnych płaszczyzn komunikacji.

Działalność klastra usług turystycznych na pograniczu polsko-słowackim w zamierzeniu będzie się koncentrować na 3 kluczowych obszarach:

- stworzeniu markowego produktu turystycznego nawiązującego do dziedzictwa kulturowego Łemków, zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju, dzięki zintegrowaniu działań członków klastra (podmiotów branży turystycznej i okołoturystycznej, uczelni oraz przedstawicieli władz regionalnych);
- podniesieniu konkurencyjności przedsiębiorstw turystycznych z obszaru pogranicza polsko-słowackiego głównie w zakresie doskonalenia działań i podejmowanych decyzji, a także poprawy jakości oferowanych produktów i usług turystycznych;
- intensywnej i kompleksowej promocji klastra, podmiotów klastra oraz produktu turystycznego, opartej na innowacyjnych rozwiązaniach wykorzystujących najnowsze rozwiązania i technologie ICT.

Proponowany transgraniczny klaster turystyczny ma szansę pełnienia roli motoru rozwoju pogranicza polsko-słowackiego. Do korzyści, jakie mogłyby zaistnieć na skutek jego powstania w regionie pogranicza, można zaliczyć:

- zwiększenie innowacyjności usług turystycznych w wyniku współpracy z sektorem nauki i sferą B+R;
- rozwój przedsiębiorstw turystycznych, które dzięki współpracy w klastrze, będą miały łatwiejszy dostęp do jednostek świadczących usługi specjalistyczne oraz bardziej wyspecjalizowanego i głębszego rynku pracy;
- szybszy wzrost gospodarczy regionu pogranicza polsko-słowackiego – konkurencyjny markowy produkt turystyczny przyczyni się do szybszego rozwoju danego obszaru, a tym samym wzrostu bogactwa społeczeństwa.

Podsumowanie

Wśród istotnych czynników wskazujących na potrzebę współpracy w sektorze turystyki należy wymienić: wzrost oraz dalsze prognozy wzrostu popytu turystycznego, rosnące potrzeby i oczekiwania turystów w odniesieniu do oferty turystycznej, większą świadomość i niezależność turystów w planowaniu wyjazdów turystycznych i co najważniejsze – wyzwania związane ze zrównoważonym rozwojem turystyki, a także z narastającą konkurencją pomiędzy regionami turystycznymi.

pozytywnie zweryfikowano również hipotezę badawczą i przedstawiono następujące wnioski końcowe:

1. Z przeprowadzonych badań⁴ wynika, że obszary przygraniczne Polski i Słowacji posiadają wystarczający potencjał do kreacji transgranicznego klastra turystycznego.

---

⁴ Etap 3. badań dotyczący analizy potencjału regionu i wywiadów pogłębionych.

Pogranicze polsko-słowackie stanowi obszar dawnej Łemkowszczyzny. Dlatego region ten, ze względu na dziedzictwo kulturowe, podobieństwa językowe oraz tradycje lokalnych społeczności, ma możliwość wykorzystania powyższego potencjału przy kreacji wspólnego produktu w ramach transgranicznego klastra turystycznego.

2. Zidentyfikowano obszar wspólnych działań dla sektora usług turystycznych z regionów województwa małopolskiego i podkarpackiego oraz Kraju Preszowskiego, nawiązujący do dziedzictwa kulturowego i tradycji Łemków. Odniesienie do tradycji, wspólnej historii i zachowanych obyczajów Łemków daje możliwość kreacji markowego produktu turystycznego w ramach klastra zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju.
3. Współpracujący w klastrze przedstawiciele potrójnej *helisy triple-helix*⁵ zbudują trwałą i efektywną strukturę zwiększającą zdolność podmiotów klastra do zrównoważonego wykorzystania zasobów i dziedzictwa kulturowego Łemków. Transnarodowa współpraca w ramach klastra będzie katalizatorem wdrażania inteligentnych rozwiązań ICT i świadomej obywatelsko promocji – stanowiących odpowiedź na wyzwania dotyczące zrównoważonego rozwoju dziedzictwa kulturowego Łemków. Transgraniczny кластер turystyczny stanowi innowacyjne rozwiązanie na zapewnienie zintegrowanego planowania i zarządzania zasobami dziedzictwa kulturowego Łemków.

Wymienione korzyści przyczyniają się do realizacji najważniejszych postulatów budowania gospodarki opartej na wiedzy, a tym samym będą pozytywnie wpływały na zwiększenie konkurencyjności regionu.

Ponadto koncepcja działania transgranicznego klastra turystycznego jest zgodna z celami oraz działaniami specjalnymi wynikającymi z *Protokołu o zrównoważonej turystyce do Konwencji Karpackiej*, szczególnie w zakresie:

- promowania współpracy transgranicznej, ułatwiającej rozwój turystyki zrównoważonej na obszarach przygranicznych Karpat;
- promowania i wspierania rozwoju zrównoważonych działań w obszarze turystyki, sprzyjających ochronie i promowaniu dziedzictwa kulturowego oraz wiedzy ludowej społeczności lokalnych w Karpatach;
- inicjatyw i projektów na rzecz zrównoważonego rozwoju turystyki w Karpatach, które stanowią istotną zachętę ekonomiczną dla ochrony obiektów architektury tradycyjnej, produkcji i sprzedaży lokalnych wyrobów, rękodzieła i sztuki.

Należy podkreślić, że współpraca ponadnarodowa podmiotów turystycznych w klastrze daje dużą szansę na pozytywne zmiany wśród lokalnych społeczności pogranicza. Działalność klastra, skupiająca się na kreacji produktu turystycznego, dynamizując rozwój gospodarki lokalnej i regionalnej, stworzy lokalnym społecznościom dodatkową możliwość uzyskania dochodu i zatrudnienia. Pozytywnie wpłynie również na zahamowanie procesu wyludniania się regionu pogranicza polsko-słowackiego.

⁵ Przedstawiciele sektora nauki, biznesu oraz władz regionalnych.

Literatura

- Firlej K., Rożek A., 2012, *Klastering transgraniczny innowacyjną formą rozwoju usług turystycznych na obszarach przygranicznych Polski Południowo-Wschodniej*, Zeszyty Naukowe Wydziału Ekonomii i Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Kraków, s. 31-51.
- FNNPE, 1993, *Loving them to Death? Sustainable tourism in Europe's nature and national parks*, Belgia.
- Gorynia M., Jankowska B., 2008, *Klastry a międzynarodowa konkurencyjność i internacjonalizacja przedsiębiorstwa*, Wydawnictwo Difin, Warszawa.
- Groch J., Kurek W., 1995, *Turystyka*, [w:] J. Warszńska (red.), *Karpaty Polskie*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, s. 265-299.
- Marketingowa strategia dla Polski w sektorze turystyki na lata 2012–2020*, 2012, B. Walas (red.), Aktualizacja dokumentu z 2008 r., przyjęta przez Radę POT w dniu 5.12.2011 r., Edit Sp. z o.o. Warszawa.
- Perez de las Heras M., 2004, *Manual del turismo sostenible: como conseguir un turismo social, economico y ambientalmente responsable*, Mundi-Prensa Libros, Madrid.
- Pietrzyk I., 2009, *Globalizacja i regionalizacja gospodarki światowej*, [w:] S. Miklaszewski, E. Molendowski (red.), *Gospodarka światowa w warunkach globalizacji i regionalizacji rynków*, Difin, Warszawa, s. 45.
- Podręcznik do Konwencji Karpackiej*, 2007, Regionalne Centrum Ekologiczne na Europę Środkową i Wschodnią, Warszawa.
- Pogranicze polsko-słowackie, Dostępność transportowa a turystyka*, 2012, R. Wiśniewski, M. Więckowski (red.), Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Program Operacyjny Współpracy Transgranicznej Rzeczpospolita Polska–Republika Słowacka*, 2007.
- Protokół o zrównoważonej turystyce do Konwencji Karpackiej*, 2011, Bratysława.
- Skawińska E., Zalewski R. I., 2009, *Klastry biznesowe w rozwoju konkurencyjności i innowacyjności regionów, Świat–Europa–Polska*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Śleszyński J., 2010, *Czy możliwy jest trwały rozwój bez wskaźników?*, Geografia w szkole, wydanie specjalne *Gospodarka Świata*, 2/2010, Warszawa, s. 8.

The project of a Polish-Slovak cross-border cluster referring to the Lemkos' cultural heritage

Summary

The study analyses the results of research and the factors determining the sustainability of tourism services of the Polish-Slovak borderline. It explores the possibility of creating a cross-border tourism cluster, in the context of such concepts as sustainable development of tourism, cultural heritage, clustering and transnational cooperation.

Based on the research findings, a model of the organisation and operation of a cross-border cluster conducive to the development of tourism, covering the Polish regions of Małopolskie and Podkarpackie and the Slovak Prešov Region, has been developed.

The general hypothesis has been positively verified. The results of research imply that the Polish-Slovak borderland area has sufficient potential for the creation of a transnational tourism cluster that will help develop a brand tourism product referring to the cultural heritage of the Lemkos. The Polish-Slovak borderline, i.e. the former Lemko land, is naturally well equipped to use the cultural and historical heritage of the Lemkos for creating a common product within a tourist cluster.

Słowa kluczowe: klastr transgraniczny, sektor turystyki, dziedzictwo kulturowe Łemków, rozwój regionalny.

Key words: cross-border cluster, tourism sector, regional development, Lemkos' cultural heritage.

O projekcie

„Karpaty łączą – mechanizm konsultacji i współpracy dla wdrażania Konwencji Karpackiej” to projekt współfinansowany przez Szwajcarię w latach 2012-2015 w ramach szwajcarskiego programu współpracy z nowymi krajami członkowskimi Unii Europejskiej.

Projekt realizowany w województwach małopolskim i podkarpackim skierowany jest do lokalnych samorządów, organizacji pozarządowych, lokalnych przedsiębiorców i rolników oraz przedstawicieli środowisk naukowych, służb ochrony przyrody i turystów. Wartość dofinansowania ze Szwajcarsko-Polskiego Programu Współpracy wynosi 1 943 054 CHF.

Celem projektu jest ochrona i zrównoważone użytkowanie różnorodności biologicznej i krajobrazowej polskich Karpat przez wsparcie wdrażania postanowień Konwencji Karpackiej.

Stosownie do zapisów Konwencji Karpackiej i jej kompleksowego podejścia zakładającego zintegrowane planowanie i gospodarowanie zasobami oraz konieczność uwzględnienia celów ochrony i zrównoważonego użytkowania różnorodności biologicznej i krajobrazowej w politykach sektorowych - działania projektu realizowane są w różnych dziedzinach istotnych dla ochrony i zrównoważonego rozwoju regionu. Dlatego projekt łączy działania na rzecz ochrony siedlisk, utrzymania zrównoważonego użytkowania gruntów w Karpatach, zachowania tradycyjnych sposobów użytkowania ziemi i miejscowych ras zwierząt gospodarskich z działaniami sprzyjającymi zrównoważonemu rozwojowi turystyki, zwiększeniu udziału społecznego we wdrażaniu Konwencji oraz udostępnianiu informacji o przyrodniczym i kulturowym dziedzictwie regionu. Wdrożenie Konwencji ma istotne znaczenie dla obszarów położonych w dorzeczach rzek biorących swój początek w Karpatach i wpływających do Bałtyku i Morza Czarnego.

Zakładanymi efektami realizacji projektu są:

- **ochrona różnorodności biologicznej i krajobrazowej Karpat** - przez utrzymanie i rozwój tradycyjnego wypasu owiec na halach i półnaturalnych łąkach, ochronę tradycyjnych ras zwierząt gospodarskich oraz wspieranie odradzania się tradycji gospodarki pasterskiej;
- **zrównoważony rozwój turystyki w Karpatach** w sposób sprzyjający ograniczeniu negatywnego wpływu ruchu turystycznego na obszary o wysokich walorach przyrodniczych - przez opracowanie regionalnej strategii zrównoważonego rozwoju turystyki dla wybranej części Karpat;

- **ułatwienie dostępu do informacji o Karpatach**, ich dziedzictwie przyrodniczym i kulturowym, infrastrukturze turystycznej oraz działaniach podejmowanych na rzecz wdrażania Konwencji – dzięki uruchomieniu portalu „Informatorium Karpackie” prezentującego zasoby danych o polskich Karpatach z wykorzystaniem nowoczesnych technik geowizualizacji i technologii geoinformacyjnych oraz przeprowadzeniu cyklu szkoleń i wykładów;
- **stworzenie sieci wymiany informacji** służącej instytucjom i środowiskom współpracującym na rzecz wdrażania Konwencji Karpackiej; (usunięto - oraz udostępnienie samorządom i ekspertom aplikacji geoinformacyjnych ułatwiających zintegrowane planowanie przestrzenne w Karpatach)
- **zapewnienie udziału społecznego we wdrażaniu Konwencji Karpackiej** – przez stworzenie szerokiej platformy konsultacji społecznych oraz wsparcie dla prac tematycznych grup roboczych.

O Konwencji Karpackiej

Ramowa Konwencja o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat (Konwencja Karpacka) jest drugim w skali światowej porozumieniem międzynarodowym dotyczącym pojedynczego obszaru górskiego. Zakłada działania na rzecz poprawy jakości życia, wzmocnienia miejscowej gospodarki i społeczności lokalnych oraz zachowania walorów przyrodniczych i dziedzictwa kulturowego.

Strony Konwencji Karpackiej (Czechy, Polska, Rumunia, Serbia, Słowacja, Ukraina i Węgry) zobowiązały się do współpracy na rzecz:

- ochrony różnorodności biologicznej i krajobrazowej Karpat oraz ich użytkowania w sposób zrównoważony,
- koordynowania planowania przestrzennego,
- zapewnienia zintegrowanego i zrównoważonego zarządzania zasobami wodnymi i dorzeczami rzek,
- promowania zrównoważonej gospodarki rolnej i leśnej,
- rozwoju zrównoważonego transportu i infrastruktury,
- rozwoju zrównoważonej turystyki,
- promowania bezpiecznych dla środowiska technologii przemysłowych i produkcji energii,
- zachowania i promowania dziedzictwa kulturowego i wiedzy ludowej,
- oceny i monitorowania stanu środowiska,
- podnoszenia świadomości i edukacji społeczeństwa na temat Karpat.

Polska ratyfikowała Konwencję Karpacką w 2006 roku. Podpisała również wszystkie dotychczas uzgodnione protokoły tematyczne: o ochronie i zrównoważonym użytkowaniu różnorodności biologicznej i krajobrazowej, o zrównoważonej gospodarce leśnej oraz o zrównoważonej turystyce w Karpatach.

About the project

"Carpathians Unite – mechanism of consultation and cooperation for implementation of the Carpathian Convention" is a project supported by a grant from Switzerland in the years 2012-2015 through the Swiss Contribution to the enlarged European Union.

The Project, carried out in Małopolska and Podkarpackie Provinces of Poland, is targeted at local self-governments, non-governmental organisations, local entrepreneurs and farmers as well as scientists, nature conservation services and tourists. The value of the grant received from the Swiss-Polish Cooperation Programme amounts to CHF 1,943,054.

The objective of the project is the protection and sustainable use of biological and landscape diversity of the Polish Carpathians by supporting the implementation of the provisions of the Carpathian Convention.

Pursuant to the provisions of the Carpathian Convention and its comprehensive approach which stipulates integrated planning and resource management, and the necessity to take into consideration the objectives of conservation and sustainable use of biological and landscape diversity in sector policies - the actions of the Project are implemented in different domains relevant to the conservation and sustainable development of the region. Therefore, the Project combines the actions aimed at the conservation of habitats, the maintenance of sustainable use of land in the Carpathians, preservation of the traditional land-use patterns and local breeds of farm animals with the actions that foster sustainable development of tourism, enhance public participation in implementing the Convention and facilitate access to the information on natural and cultural heritage of the region. The implementation of the Convention is of crucial significance for the areas located in the basins of rivers which originate in the Carpathians and flow into the Baltic Sea and the Black Sea.

The anticipated effects of the Project are:

- **conservation of biological and landscape diversity of the Carpathians** - through the maintenance and development of the traditional shepherding in mountain pastures and semi-natural meadows, preserving the traditional breeds of farm animals and supporting the revival of the shepherding tradition;
- **sustainable development of tourism in the Carpathians** in the manner facilitating the mitigation of adverse impact of tourist traffic on the areas of high natural values - by elaboration of a regional sustainable tourism development strategy in a selected part of the Carpathians;

- **facilitation of access to the information on the Carpathians**, their natural and cultural heritage, tourist infrastructure and actions undertaken towards the implementation of the Convention - by launching the "Carpathian Informatorium" web portal presenting data resources on the Polish Carpathians with the use of modern geovisualisation techniques and geoinformation technologies, and by conducting a series of training courses and lectures;
- **development of the information exchange network** for institutions and the scientific community cooperating on the implementation of the Carpathian Convention;
- **ensuring the public participation in implementation of the Carpathian Convention** - by establishing a platform for broad public consultations and by supporting the work of thematic working groups.

The Convention

The Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians (The Carpathian Convention) is the second international agreement worldwide concerning a single mountain region. It promotes the actions for improving the quality of life, strengthening local economies and communities as well as the preservation of natural values and cultural heritage.

The parties to the Convention (the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania, the Republic of Serbia, the Slovak Republic and Ukraine) committed themselves to cooperate on:

- conservation and sustainable use of biological and landscape diversity of the Carpathians,
- coordinated spatial planning,
- sustainable and integrated water/river basin management,
- sustainable agriculture and forestry,
- sustainable transport and infrastructure development,
- sustainable tourism development,
- promotion of environmentally safe industrial technologies and energy production,
- preservation and promotion of the cultural heritage and traditional knowledge
- environmental assessment and monitoring,
- awareness rising and education of the public about the Carpathians.

Poland ratified the Carpathian Convention in 2006 and signed all thematic Protocols adopted so far: on the conservation and sustainable use of biological and landscape diversity, on sustainable forest management and on sustainable tourism in the Carpathians.

INSTYTUCJA
WSPÓŁFINANSUJĄCA

LIDER
PROJEKTU

PARTNERZY

PATRONAT
HONOROWY

PATRONAT
MEDIALNY

ISBN: 978-83-932916-2-5

 SWISS
CONTRIBUTION

Publikacja została wydrukowana w ramach projektu „Karpaty łączą – mechanizm konsultacji i współpracy dla wdrażania Konwencji Karpackiej” współfinansowanego przez Szwajcarię w ramach szwajcarskiego programu współpracy z nowymi krajami członkowskimi Unii Europejskiej

Sekretariat projektu:

Centrum UNEP/GRID-Warszawa
ul. Sobieszyńska 8, 00-764 Warszawa
tel.: 22 840 66 64, faks: 22 851 62 01
e-mail: sekretariat@karpatylacza.pl
www.karpatylacza.pl